

Date of Publication 10th Posted on Every Month

પરબ

₹ 20

સમાનો મન્ત્ર : । (ઋગ્વેદ)
સમાની પ્રપા । (અથર્વવેદ)

તંત્રી : યોગેશ જોષી

સપ્ટેમ્બર : ૨૦૧૮
વર્ષ : ૧૩, અંક : ૩

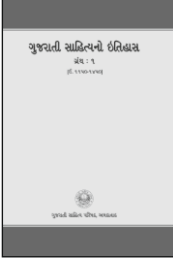

જન્મ : ૩૧-૫-૧૯૩૪

ભગવતીકુમાર શર્મા

અવસાન : ૫-૯-૨૦૧૮

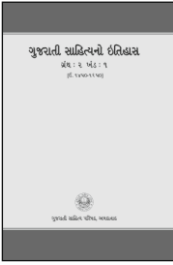
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં મહત્વનાં પ્રકાશનો

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૧

(ઈ. ૧૧૫૦-૧૪૫૦) પ્રાચીનકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનભાઈ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાર્કુ પૂઠું, પૃ. ૧૪+૩૧૨, કિંમત રૂ. ૨૧૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૨/ખંડ-૧

(ઈ. ૧૪૫૦-૧૬૫૦) મધ્યકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનભાઈ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાર્કુ પૂઠું, પૃ. ૧૬+૪૮૨, કિંમત રૂ. ૨૮૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૨/ખંડ-૨

(ઈ. ૧૬૫૦-૧૮૫૦) મધ્યકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાર્કુ પૂઠું, પૃ. ૧૬+૩૮૫, કિંમત રૂ. ૨૫૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૩

(દલપતરામથી કલાપી)

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા : ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. : રમણ સોની
પાર્કુ પૂઠું : પૃ. ૧૬+૬૫૬, કિંમત રૂ. ૫૦૦/-

परબ

स्थापनावर्ष : १९६०

वर्ष : १३

सप्टेम्बर : 2018

अंक : ३

परामर्शनसमिति

सितांशु यशश्चंद्र
प्रमुખ

कीर्तिदा शाह
प्रकाशनमंत्री

तंत्री
योगेश जोषी

गुजराती साहित्य परिषद

भेघाणी ज्ञानपीठ ♦ क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशनविभाग), गोवर्धनभवन,
गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८
फोन : २६५८७८४७

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

- ◆ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ◆ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ◆ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦ છે.
- ◆ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.
- ◆ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ◆ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૩૦૦ છે. સભ્ય થવા ઇચ્છનારે પરિષદના નિયત ફોર્મમાં અરજી કરવાની રહેશે.
- ◆ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી રૂ. ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ◆ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- ◆ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ◆ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલસ્કેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ◆ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- ◆ પત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૯

E-mail : gspamd@vsnl.net

ફોન અને ફેક્સ : ૨૬૫૮૭૯૪૭

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

www.gujaratisahityaparishad.com

ISSNO250-9747 પરબ

છૂટક કિં. રૂ. ૨૦/-

માલિક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી મુદ્રક અને પ્રકાશક : કીર્તિદા શાહ (પ્રકાશનમંત્રી), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯ * તંત્રી : યોગેશ જોષી * મુદ્રણસ્થાન : ભગવતી ઓફસેટ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

અ નુ ક મ

- શ્રદ્ધાંજલિ : ભગવતીકુમાર શર્મા 6
- પ્રમુખીય : સમકાલીન ભારતીય કવિતા : આપણી વાત આપણી રીતે, સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર 7
- કવિતા : છ કાવ્યો, રાધેશ્યામ શર્મા 12 ઉજાસથી આગળ, હનીફ સાહિલ 13 સુવાસ છે દિવસ, હનીફ સાહિલ 13 ત્રણ ગઝલ, લલિત ત્રિવેદી 14-15 વૃદ્ધાવસ્થા, યોગેશ જોષી 16
- વાર્તા : ખોટું સરનામું, પ્રવીણસિંહ ચાવડા 17 જમ, જિતેન્દ્ર પટેલ 25
- નિબંધ : આપણા હાથની વાત, ગુલાબ દેઢિયા 31 પોળોની પળો, હરીશ મહુવાકર 32
- આસ્વાદ : શ્વાસોને સર્પદંશ..., રાધેશ્યામ શર્મા 37 ઘર ત્યાગેલા નાયકનું સંવેદન જિતેન્દ્ર પ્રજાપતિ 39
- ભારતીય સાહિત્ય : સોગાદ, રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, અનુ. જયંત મેઘાણી 42 કાશી ન સાંભળી ક્યારેય ! કવિશ્રી રામકુમાર ‘કૃષક’, અનુ. હરિકૃષ્ણ પાઠક 45
- વિદેશી સાહિત્ય : બુલેટ ટ્રેન, મૂ. લે. જૂલે વર્ન – ભાવાનુવાદ – સાધના નાયક દેસાઈ 47
- અભ્યાસ : અંધકારથી ઉજાસ ભણી ગતિ : ‘તિમિરપાંથી’ ડૉ. વિશ્વનાથ પટેલ 56 ભગવતીકુમાર શર્માનાં ગીતોમાં અભિવ્યક્તિનો નૂતન આવિષ્કાર, વિરંચિ ત્રિવેદી 60
- વિવેચન : સંપાદકીય નિષ્ઠાના અભાવ... ડૉ. રતિલાલ રોહિત 64
- સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન : ત્રિવેણીસંગમ રચતી વાર્તાઓ, ઈલા નાયક 68 ચરિત્ર નિબંધની વણગપસેલી રેખાઓ, ડૉ. વિપુલ પુરોહિત 74 તાત્વિક ભાવોના સંમિશ્રણની ભાવયાત્રા, મહેન્દ્ર જોશી 79
- અહેવાલ : અસ્મિતા પર્વ-૨૧, ડૉ. માલતી નાયક, અજય પાઠક 81
- આપણી વાત : સંપાદક : પ્રફુલ્લ રાવલ 85
- સાહિત્યવૃત્ત : પરીક્ષિત જોશી 87
- આ અંકના લેખકો : 89

શ્રદ્ધાંજલિ

ભગવતીકુમાર શર્મા

‘ઊર્ધ્વમૂલ’ અને ‘અસૂર્યલોક’ જેવી પ્રજાને પરિતોષ આપતી મોટા ગજાની નવલકથા લખનાર ભગવતીકુમાર શર્માનું ૫ સપ્ટેમ્બર, ૨૦૧૮ની વહેલી સવારે અવસાન થયું. છેલ્લા દાયકામાં એમનું સ્વાસ્થ્ય સ્વસ્થ ન રહ્યું. છતાં એક યા બીજી રીતે સાહિત્યિક ગતિવિધિમાં સક્રિય રહ્યા હતા. સૂરતની સુજનતા ને સંસ્કારિતા એમના સ્વભાવમાં વણાયેલા હતા. બોલે શુદ્ધ. અનુસ્વાર પણ સ્પષ્ટ કરી દે. કથાસાહિત્યમાં એમનું પ્રદાન મૂલ્યવાન રહ્યું. જ્યારે સુરેશ જોષીનું ટૂંકી વાર્તામાં તિરોધાનનું વાવાઝોડું ફૂંકાયું ત્યારે પણ એમણે તો પરંપરાની શૈલીમાં જ વાર્તાઓ લખી હતી અને વાચકોનો બહોળો પરિતોષપ્રતિભાવ મેળવ્યો હતો. ૧૯૫૩માં એમની પહેલી ટૂંકી વાર્તા પ્રસિદ્ધ થઈ પછી એ ક્ષેત્રે એમણે અનેક ન ભુલાય એવી ટૂંકી વાર્તાઓ આપી. સહજ રીતે જ ‘પ્રતીતિ’ જેવી વાર્તાનું સ્મરણ થાય. એમની પાસેથી ટૂંકી વાર્તાના દસેક વાર્તાસંગ્રહ મળ્યા. ‘દીપસે દીપ જલે’ એમનો પહેલો ટૂંકી વાર્તાનો સંગ્રહ. ‘છિન્નભિન્ન’, ‘તમને ફૂલ દીધાનું યાદ નથી’, ‘વ્યર્થ કક્કો, છળ બારાખડી’, ‘અડાબીડ’ ઇત્યાદિ એમના નોંધપાત્ર અન્ય સંગ્રહો છે.

ભગવતીકુમાર શર્માની પહેલી નવલકથા ‘આરતી અને અંગારા’. ‘ન કિનારો, ન મઝધાર’, ‘વ્યક્ત મધ્ય’, ‘સમુદ્રદ્વીપ’ એમની અન્ય મહત્વની નવલકથાઓ છે. એમણે કાવ્યસર્જન કર્યું છે. ‘સંભવ’થી ‘ઉજાગરો’ સુધીમાં એમની કાવ્યયાત્રા પામી શકાય છે. એમની પાસેથી નિબંધો મળ્યા છે તો સંસ્મરણકથા ‘સૂરત મુજ ઘાયલ ભૂમિ’ પણ મળી છે. નાટક, હાસ્ય, વિવેચન ઇત્યાદિ ક્ષેત્રે એમણે કલમ ચલાવી છે. ચરિત્રલેખન અને સંપાદકો એમની પાસેથી મળ્યાં છે.

ભગવતીકુમારની નવલકથા ‘અસૂર્યલોક’નો હિન્દીમાં અનુવાદ થયો છે તો ‘સમયદ્વીપ’નો હિન્દી, મરાઠી અને અંગ્રેજીમાં અનુવાદ થયો છે.

એમની સર્જકપ્રતિભા પુરસ્કૃત થતી રહી છે. ‘કુમાર ચંદ્રક’, ‘દર્શક પુરસ્કાર’, ‘નંદશંકર ચંદ્રક’, ‘નવચેતન ચંદ્રક’, ‘કલાપી પુરસ્કાર’, ‘સ્વામી સચ્ચિદાનંદ સન્માન’, ‘નચિકેતા પારિતોષિક’, ‘નર્મદ ચંદ્રક’ ઇત્યાદિ અનેક ચંદ્રક, સન્માન, પારિતોષિક પ્રાપ્ત કરનાર ભગવતીકુમાર શર્માએ વિદેશ પ્રવાસ પણ કર્યો હતો તો અનેક સંસ્થાઓમાં સક્રિય કામગીરી કરી હતી. ‘નર્મદ સાહિત્ય સભા’ના પ્રમુખ હતા. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના મંત્રીની જવાબદારી નિભાવી હતી તો પરિષદના પ્રમુખ પણ બન્યા હતા. આજીવન પત્રકાર નિમિત્તે એમણે શબ્દસાધના કરી હતી. અજાતશત્રુ ભગવતીકુમાર શર્મા આપણી વચ્ચેથી ચાલી ગયા તે એક દુઃખદ ઘટના છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ એમને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પે છે.

समकालीन भारतीय कविता : आपणी वात आपणी रीते

सितांशु यशश्चंद्र

लेखांक ७

सामाजिक सामग्रीनो अति महिमा करतो साहित्यविचार तो विचरतो ज रळी जाय, अेवी अेक कविता आजे वांञीअे. गया अंकमां जेमनो परिचय आपणे केणव्यो अे कवि अरुण कमलनी अेक छिंदी कविता.

रुपरयना विनानी केवण लागणीओ उश्केरती अंधसामग्री अने सामग्री विनानी केवण झावटमांथी झालती पोकण रुपरयना, अंने यातरीने आगण वधती कविताने कर्ण रीते ओणभवती ? स्नायुबद्ध ठिर्जमांथी आवती कलानी प्रबण गतिशीलता (Kinetics of Art) ज्यां सक्रियपणे वरताय, अेवी कोर्ण कृतिनी गति साथे कदम मिलाके प्रवास करीने. तो अरुण कमलनी अेवी अेक कार्णनेटिक अेनर्ज्युक्त कविता मूण त्माषामां वांञीअे :

अपनी केवल धार । अरुण कमल
कौन बचा है जिसके आगे
इन हाथों को नहीं पसारा
यह अनाज जो बदल रक्त में
टहल रहा है तन के कोने-कोने
यह कमीज़ जो डाल बनी है
बारिश सरदी लू में
सब उधार का, माँगा चाहा
नमक-तेल, हींग-हल्दी तक
सब कर्जे का
यह शरीर भी उनका बंधक
अपना क्या है इस जीवन में
सब तो लिया उधार
सारा लोहा उन लोगों का
अपनी केवल धार ।

*

કલાની ગતિશીલતા કદી ઘોંઘાટભરી નથી હોતી, બલ્કે ઓછાબોલી હોય છે. સાચા વિદ્રોહની વાણી પણ કેવી વિનયશીલ હોય છે ! અરુણ કમલના આ કાવ્યના વાચકે એ મિતભાષી દૃઢતા અને વિનયશીલ વિદ્રોહતાની કાવ્યબાની સાંભળી ને ? કોમ્પ્રોમાઇઝ વિનાની કૃતજ્ઞતાની કોમળ-દૃઢ વાણી ! અરુણ કમલની પહેલી પંક્તિની કોમળતા તો જરા પહોંચે લંબાવીએ તો અડકી શકાય એવી છે : કૌન બચા है जिसके आगे / इन हाथों को नहीं पसारा ? (‘કોણ શેષ છે જેની સામે / નથી હથેળી ધરી હજી મેં ?’) - છેલ્લી કડીમાં આવતા ‘ઉન લોગોં’ સાથે કેવી આત્મીયતા અને ઋણસ્વીકારનો સંબંધ કાવ્યની પહેલી જ કડીમાં કવિ કોમળતાથી બાંધી લે છે !

તો કોની કોની આગળ એણે હથેળી ધરી છે ?

यह अनाज जो बदल रक्त में / टहल रहा है तन के कोने-कोने/यह कमीज़ जो ढाल बनी है / बारिश सरदी लू में / सब उधार का, माँगा चाहा (‘આ અનાજ જે રક્ત બનીને / ટહેલતું રહે તનના ખૂણે ખૂણે / આ ખમીસ જે ઢાલ બને છે / ઠંડીમાં, ગરમીમાં ને વરસાદે / બધુંય તે છે ઉછી-ઉધારું, માગ્યું લીધું.’)

- જરા થંભો, સાંભળો, શું માગ્યું છે આ કવિએ ? અને કોની પાસે ? કોઈ ઉતાવળો વાચક કવિતા ઉપર આપવું જોઈએ એવું ધ્યાન આપ્યા વગર વાંચે તો એને હોઠે પેલી ફિલ્મી કે સૂત્રોચ્ચારની ત્રિપુટી હોઠે ચઢે : રોટી, કપડાં, મકાન. અને સરઘસો, સંઘર્ષો. કવિ પણ પહેલી બે ચીજો ‘અનાજ’ અને ‘ખમીસ’-ને ગણાવે છે. પણ કવિની ગણવાની રીત જુઓ : यह अनाज जो बदल रक्त में / टहल रहा है तन के कोने-कोने. ‘બદલ’ અને ‘ટહેલ’નો મધ્યાનુપ્રાસ સાંભળો. અનાજ હવે ઘઉંની ગૂણી નથી. ગોળમટોળ રોટલી પણ નથી. એક નવી નિપજાવેલી ઊર્જા ટહેલવા નીકળે છે, એની માલિકીના એના નવા નિવાસસ્થાનમાં ! ક્યાં પહોંચે છે એ ? ‘ટહેલ રહા હૈ તન કે કોને કોને...’. અંદર ને અંદર, દૂર દૂર...!; કોને કોને- નો ઊંચકાયેલો ‘એ’ જાણે આઘે આઘેની જગ્યાને આંગળીથી ચીંધે છે ! છેક ત્યાં સુધી અનાજ પહોંચ્યું છે, પણ રક્ત બનીને. અનાજ આપનાર અન્યજન પહોંચ્યા છે, પણ સ્વજન બનીને. - આ છે અરુણ કમલની પોએટિક અલ્ટેમી. સામગ્રીની લૌકિકતાનું લોહું કલા અલૌકિકતાના પ્લેટિનમમાં પલટાઈ જાય છે, ભાવકની નજર સામે.

હથેળી ધરી છે, પણ એની વાત કવિ સહેજ સ્મિત સાથે કરે છે - ઘેટ એનિગ્મેટિક સ્માઈલ ઓફ ઓલ આર્ટ્સ ! કલામાત્રનું પેલું સંદિગ્ધ સ્મિત !

આ કાવ્યમાં કવિ જે નથી કહેતા એ પણ સાંભળવાનું ચૂકવા જેવું નથી. એ ‘અહં વૈશ્વાનરોભૂત્વા’વાળી વાત નથી કરતા, જે જઠરમાં રહીને અન્નને રક્તમાં બદલી શકે, અને પછી ‘એ વૈશ્વાનરને નમોનમઃ’ કહેવું પડે કે નથી અહીં પેલી ‘મા બાપને ભૂલશો નહીં’વાળી ‘લલિત લલકારાવલિ તરલ’. ઉપરાંત, સમાજમાંથી આપણે બધું મેળવ્યું છે તો હવે સમાજનું ઋણ ચૂકવો, એવી કોઈ વાત પણ આ કાવ્યમાં નથી. આ કાવ્ય તો એવું કશું કદા વગર આગળ વધે છે. કઈ રીતે ?

‘આ ખમીસ જે ઢાલ બને છે / ઠંડીમાં, ગરમીમાં ને વરસાદે’ — કવિ વાત કરે છે ‘આ’ ખમીસની. ‘યહ કમીજ’. સ્પેસિફિક. ન કે જનરલ. પોતાના શરીર પર પહેરેલું એ ખમીસ કેવું છે, એની વાત જે અંડરટોનમાં અરુણ કમલ કરે છે, એ જરાક સ્મિતભર્યો સ્વર સાંભળવા જેવો છે : ‘ढाल बनी है / बारिश सरदी लू में.’ બારે મહિના એક જ આ ખમીસ છે, એના પહેરનાર પાસે ! એ જ હમેશની ઢાલ. એ જ રેઈનકોટ, ઓવરકોટ અને કોટન શર્ટ, થ્રી ઈન વન ! જોકે એ મળ્યું એથી કવિ કૃતજ્ઞ છે. એ ખમીસ તો ઢાલ બનીને કવિને રક્ષે છે. પણ આ બધું કહેતા કવિ ન જાણે કેમ, જરા સ્મિત કરતા જાય છે. ઉપહાસ નહીં, આહું સ્મિત.

કવિના આ એનિગ્મેટિક સ્માઈલને જોઈ શકતા સચેત વાચકને એક ખ્યાલ હવે આવતો જાય છે. આ ખમીસ કંઈ માગીને, ભીખમાં કે બક્ષિસમાં મેળવ્યું નથી, કાવ્યબાનીનો આ સૂર કંઈક અલગ ચીજ સૂચવે છે. આની જાણ જે વાચકને હજી સુધી ન થઈ હોય, એણે આ કાવ્ય આગળ વાંચવાની ફોગટ મહેનત કરવા જેવી નથી. પણ જે ભાવક પાસે કવિતાનો કાન છે, એને અહીં વૈખરીથી ઘણું વધારે સંભળવા લાગશે. આ કવિતા પોતાના કૃતજ્ઞ સ્વરમાં જરૂર કહે છે કે ‘આ અનાજ’ અને ‘આ ખમીસ’ બંને, ને બીજું બધું યે જગતે, સમાજે, ખેડૂતે અને વણકરે આપ્યું છે. કેવા તાણાવાણા વણાયા છે. મારું એકલાનું સરજેલું મારી પાસે કશું નથી, ન તો આ કોળિયો ધાન, ન પીઠ પરનું ખમીસ. સબ ઉધાર કા, માંગાં ચાહા. પણ એ કહેતી કાવ્યબાની સરવે કાને સાંભળવાની વાત કહે છે, વગર કહે.

એ રીતે સાંભળતાં સવાલ થાય કે સબ ઉધાર કા, માંગાં ચાહા. (‘બધું ઊછીનું, માંગ્યું લીધું’) — આ શબ્દોનો, ઝટ જેનો મરમ ઊકલે નહીં એવા સ્મિત સાથે કહેનારો આ માણસ આખર કોણ હશે ? અંદાજ આવવા લાગે કે આ કોઈ આળસુ, પરોપજીવી, શ્રમથી દૂર ભાગનારો માણસ નથી. આ તો એક જાણકાર છે, જે જાણે છે કે જીવનના તાણાવાણા એને કેવા સહુ સાથે સાંકળે છે, પોતે સહુનો કેટલો બધો ઋણી છે. — અને છતાં એ શરણાગત નથી.

*

વાત જરા ભારેખમ થવા માંડી ? સાચા વાચકને ડર પેઠો હશે કે હવે આ કાવ્યમાં, પ્રતિબદ્ધ સાહિત્યનો કોઈક ડાહ્યો સમાજબોધ અપાશે કે આધ્યાત્મિક સાહિત્યનું ભીનું ભજનિયું શરૂ થશે ?! અ-વાચકને આશા પેઠી હશે કે હવે કશુંક સુંદર, સુગમ, સુગેય કાવ્યમય રીતે કહેવાશે કે ગવાશે ?!

એવાં જોખમોનો પૂરો અંદાજ હોય એમ અરુણ કમલ આગલી પંક્તિઓમાં રચનાનો સૂર બદલી લે છે. હવે વાત આવે છે પરચૂરણ ચીજોની — નમક-તેલ, હીંગ-હલ્દી તક / સબ કર્જે કા / યહ શરીર મી ડનકા બંધક. ‘મીહું, તેલ, હિંગ ને હળદર’ — હસાવી પાડે. સૂર બદલાઈ જાય. પ્રોપેગેન્ડા અને પ્રેચર, બંનેને કુમાર્ગે કવિતા ભટકવા લાગશે, એવો ભય હવે ન રહે.

નમક-તેલ, હીંગ-હલ્દી તક / સબ કર્જે કા - 'કર્જેકા'-નો અર્થ જ બદલાઈ જાય છે.

જગત પ્રત્યેની હેતભરી કૃતજ્ઞતાની એક ઊંડી અને ઉત્કટ અનુભૂતિ અભિવ્યંજિત થાય છે : અડીપસેન્સ ઓફ ગ્રેટિટ્યૂડ. માલિક માટે જીવ જોખમમાં મૂકતી વખતે, 'ઉસકા નમક ખાયા' એમ કહેતા કોઈ પઠાણ સિપાહીની ટકાર નમનતાઈ યાદ આવે. પ્રગટ થાય છે એ સ્નેહભરી સમજણ કે વ્યક્તિનું જીવન કંઈ કેટલાં ઈતરજનો પર, સ્વજનો પર આધાર રાખે છે. બાહ્ય જીવન અને આંતર જીવન.

નાનીમોટી ચીજો મળ્યાં માટેની નહીં, જીવન સ્વયં મળ્યું એ માટેની ગહન કૃતજ્ઞતાનું આ અનોખું કાવ્ય છે. અપના ક્યા હૈં इस जीवन में / सब तो लिया उधार. ('શું મારું છે આ જીવનમાં / લીધું બધું ઉધાર.')

આ પંક્તિનો જે ગુંજારવ છે, એ જાણે સાંભળ્યા જ કરીએ. કેટકેટલાંનાં ઋણ મારે માથે છે, એની સમજણ, એ પોતે જ જે-તે વાત નથી. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીનો ઋણવિચાર ગુજરાતી વાચકને સ્મરણમાં આવે.

અરુણ કમલનું કાવ્ય આ સ્મરણીય પંક્તિ, અપના ક્યા હૈં इस जीवन में / सब तो लिया उधार, એ પંક્તિ આગળ, (એ જ મતલબની બીજી કોઈ, પ્રાસાનુપ્રાસે ઉચિત બનતી અંતિમ પંક્તિ આગળ), પૂરું થતું હોત તોપણ એક સારું કાવ્ય, શાળા-કોલેજમાં ભણાવવા જોગું, એ બન્યું હોત.

*

પણ આ કાવ્ય એની છેલ્લી પંક્તિની વિપ્લવશીલ શક્તિને કારણે, એ પંક્તિની બળભરી ઢીંકથી એની પહેલાંની બધી જ પંક્તિઓમાં મચેલા બળભળાટને કારણે અવિસ્મરણીય બન્યું છે, બલ્કે સાંપ્રત ભારતીય કવિતાની સર્વોત્તમ કૃતિઓમાંનું એક કાવ્ય બન્યું છે.

આ કાવ્યની કાઈનેટિક એનર્જીનો અણધાર્યો અને પ્રબળ વિસ્ફોટ એની છેલ્લી કડીમાં થાય છે : અપના ક્યા હૈં इस जीवन में / सब तो लिया उधार, सारा लोहा उन लोगों का । अपनी केवल धार । ('મારું છે શું આ જીવનમાં, લીધું બધું ઉધાર, / લોહું બધુંય એ લોકોનું, મારી કેવળ ધાર.')

સુરાવટ તો સાંભળો આ પંક્તિની. એનો તોર, એની તાકાત, એનું હઠીલાપણું તો માણો ! પ્રેમાનંદની ઓખાએ અનિરુદ્ધને કરેલું હેતભર્યું સંબોધન યાદ આવે : 'ઓ રે હઠીલારાણા!' 'લોહું બધુંય એ લોકોનું', ભલે, અને આભાર, પણ 'અપની કેવલ ધાર'. એમ કહી શકતા આ કવિ પ્રતિબદ્ધતા છતાં સ્વાયત્ત એવી ભારતીય કવિતાનો એક અનિરુદ્ધ અવાજ છે.

આ છેલ્લી કડી, છેલ્લી પંક્તિ એવી છે કે એને વાંચ્યા પછી આખું કાવ્ય ફરી વાંચવાની ફરજ વાચકને પડે. અને એ બીજા વાચને, આ છેલ્લી પંક્તિની શાંત પણ પરિવર્તનકારી શક્તિ વડે આગલી બધી જ પંક્તિઓના અર્થ એક નવી જ રીતે ધ્વનિત થવા લાગે છે. 'ઉધાર' અને 'ધાર' -નો પ્રાસ, બે પાણીદાર તલવારો એકમેકને ટકરાતી હોય એવો પ્રાસ છે. એમાંથી ધ્વનનના જે તણખા ઊડે છે, એનાં અજવાળાં માણવા જેવાં છે.

*

गोवर्धनराम त्रिपाठीने याद करावे अेवी ःषणविवारणु आपनार अरुण कुडलने अतलविवशेष रुडे आपणी गुजराती साहित्य परिषदे २०१ॢडडं आडडंरुडु डतु. तुयारे, वणतु डुरवसडुं, अेडडनी सलडे नडुडुडुडु डवडनुं अने डडतुर डसलत डडेतुडुडु आडुडुडुडुडुं, अेडडणे डेनी दृषुडुडुडुडु डणवणु डरी डे, अेवी डडुडुडुडु डलरुडुडुडुडुडुं अने डुवडुडुडुडुडु तुरडुडुडुडुडु डरडुं अे डडेडुडुडुडु डरु डवडनुं डनुडुं डतुं. अे अवसर डडु डुडुडु डुडुडुडुडु आ अडुडुडु डवडे डुवडुडुडुडु तुरडुडुडुडुडु डुडेडुडुडु डडुडुडु आ डडुडु वडुडुडुडे :

कडुडु

हे कवडे हे डलतुकलर

तुडुडुडु डुडुडुडु डर डलतु डेकतु

कडुडु डरतु डुडु नलःसंकुड

कडु डुडुडु डुरेड नहुडु कडुडु

डलनल हु डरुडु

न नलरुडुडु न डुडुडुडुडु

न कडुडु कडुडु डडुडु डकुडी के डडुडुडु कडु डुडु डुडुडुडु आनन डर

डुरे ललडु डन

डन रहु अुर डरत

रत

न डुडुडुडुडु न डुरलत

डलडुडुडुडु डुडु डे डडुडुडु डुरेड कडुडु

डनसे डुडु अधलक डे डडुडुडु डुरेड डललु

डर सडुडु डलडुडुडुडु डुडु डडुडुडु डुरेड के डुडु

डलडु डडे

अुर डुडुडु डुडु डुडुडु डलडु डुरेड के डुडु

अलडु डस डलशलर कडु डुरलत

तुडुडुडु डुडुडुडु डर डलतु डेकतु अक डलर डलर

कडुडु डरतु डुडु कडु डुडुडु डुडु डुडु डुरेड

डर डडुडु डरु डतु डतु तुडुडुडु डलतु डडु डर

अंधेरी सुनसलन डललडुडुडु के कलरतु डकुर

डुडुडु डकुरवत कडु डुडु डुडु डलतु

अडुडु डु डेडु कडु लडुडुडु डुडु डलकतु ।

(नडुडुडुडु, डुडुडुडु : डुवडुडुडुडु तुरडुडुडुडु के डर)

डलडुडुडुडु, डेडुडुडुडुडु, २ॢ अुडुडुडु २०१ॢ.

છ કાવ્યો | રાધેશ્યામ શર્મા

૧.	૨.	૩.	૪.
ઘડિયાળ	બધિર	વિષય	સિતાર
યાળ	જનો	— નો	—ના
વાળી	નેત્રોથી	આશય	તારમાં
સિંહણ	મ્યુઝિયમની	કષાય	સપ્તરંગી
ઘડીમાં	મુલાકાત	ઉડાડવાનો	કેદાર
ઊતરી	લે	નહીં	રાગની
પ્રકાશ	તો	હોય	આગ
વર્ષોનાં	અટ્ટહાસ્યથી	દહીં	ઓલવાઈ
ઘઉં	ઝુમ્મરો	લેવા	ગઈ
દાણા	હેઠાં	ગયેલો	હોલભૂટ
ઉઘરાવે	પડે	ગોપાલ	પહેરેલ
ના	પૃથ્વીની	ગોકુલની	જવાને
મળે	પાતળી	ગલીઓની	ઝંડો
તો	સૂતળી	રાસલીલામાં	ઊંચો
ટકટક	સમી	અંતર્ધાન	કરી
ટીકટીક	કેડના	થઈ	એટેન્શનમાં
કરે	કંદોરા	વલ્લો	ગાયું
કાંટા	ફંગોળી	યમુનાના	કે
નાના	વાઘ	ધરામાં	ટેન્શને
મોટા	ચિત્તાની	પડ્યો	નેતાના
પાડે	મૂઢ્ઢો	વિષ	નેત્રમાંથી
ચંદા	પર	ફૂંફાડતા	ઝમીને
સૂરજના	રંગોળી	કાલિયનાગની	રેડ ફોર્ટ
ફોટા	પૂરે.	ફણા પર	પર
જેના		નૃત્યમર્દન	ચઢી
ના		કરવા...	બ્યૂગલ
મળે			બજાવ્યું...
જોટા.			

૫.
 વૃક્ષ
 કૃશ
 કાય
 કુઠાર
 પ્રહાર
 થયા
 વધારાનાં
 મકાનો
 દુકાનો
 ડામર
 સડકની
 હૈયા
 હોળી
 વરાળો
 જળ
 ધારાઓ
 સમાધિ
 લઈ
 સિમેન્ટમાં
 લુપ્ત
 સરસ્વતી
 શાશ્વત
 પાનખરમાં
 પરિણમી.

૬.
 રસી
 — ચીપકી
 ગઈ
 ખુરશીને
 રસ્સીથી
 બેસનારો
 અભિનેતા
 હોય કે
 નેતા
 ભલે
 એવા
 સૌમાં
 વેતા
 ના
 હોય
 માત્ર
 વિત્ત
 હોય
 સંપત્તિ
 સમું
 દોરડીથી
 બાંધી રાખે
 મહાલયોની
 અત્તર
 મહેકતી
 ઓરડીમાં.

ઉજાસથી આગળ | હનીફ સાહિલ

વિરહની રાત છે, મન છે ઉદાસથી આગળ,
 આ આર્દ્ર આંખો જુએ છે ભાસથી આગળ.
 ખફા થઈને એ પડખેથી થઈ ગયા ઊભા,
 ગ્રહી શક્યો ન હાથ પણ પ્રયાસથી આગળ.
 જીવનના માર્ગ પર ચાલ્યા કર્યો હું દૂર સુધી,
 તલાશમાં હું કશાની પ્રવાસથી આગળ.
 આ મૃગજળોથી સહેજ દૂર હશે જળ જેવું,
 હું એમ માનીને ચાલ્યો'તો પ્યાસથી આગળ.
 હું શોધતો જ સ્વયંને રહ્યો તિમિરમાં અને,
 લઈ ગઈ મને છાયા ઉજાસથી આગળ.
 આ લખવું, કહેવું બધું છે કપોલકલ્પિત ને,
 કશુંક સત્ય છે વાણીવિલાસથી આગળ.
 હનીફ શબ્દના વિન્યાસનો નથી આ કસબ,
 ગઝલમાં હોય છે એક દર્દ પ્રાસથી આગળ.

સુવાસ છે દિવસ | હનીફ સાહિલ

તું જો છે તો ખાસ છે દિવસ,
 કેફ, મસ્તી, વિલાસ છે દિવસ.
 મારી આંખોમાં ઊઘડતાં પુષ્પો,
 મારા શ્વાસો સુવાસ છે દિવસ.
 વેલ જાણે ચડે દીવાલો પર,
 આ પ્રસરતો ઉજાસ છે દિવસ.
 તારા ચહેરાથી ચાંદની વરસે,
 કેશ કાળા અમાસ છે દિવસ.
 તું જો છે તો આ રંગરાસ બધે,
 તું ન હો તો ઉદાસ છે દિવસ.
 હોઠ પર તારા સ્પર્શની લિજ્જત,
 તોય અણબૂઝ આ પ્યાસ છે દિવસ.
 એક તારાથી આ ગઝલ છે હનીફ,
 તું જો છે તો આ પ્રાસ છે દિવસ.

ત્રણ ગઝલ | લલિત ત્રિવેદી

૧. સાધુ ! આ કાગજકા ધામ

આ અગરબત્તીનું ધામ...સાધુ ! આ કાગજકા ધામ,
નામ ઉજાલાબાદ ગામ... સાધુ ! આ કાગજકા ધામ !
જ્યાં હવનમાંથી પ્રગટતી જવાળાની લિપિઓ ઊકલે...
જ્યાં ગુપતનું ખૂલે નામ...સાધુ ! આ કાગજકા ધામ !
દરિયા થૈને દિંગ ઊડે છે... ખુશનુમા સ્ફુલ્લિંગ ઊડે છે...
શુભ્ર પરવાળાનું ગામ... સાધુ ! આ કાગજકા ધામ !
નદીઓના ઘરઆંગણામાં... છે તરસ પણ ઘૂંટણામાં...
પાણી પણ થૈ ગ્યાં તમામ... સાધુ ! આ કાગજકા ધામ !
રઢિયાળી આંખોની છાંય... એકની બીજામાં ઝાંય...
સાધુ ! આ ખુશબોકી શામ... સાધુ ! આ કાગજકા ધામ !
હળવેથી નળિયાં ખસેડે... એક ટણક ચાંદરણું ઊતરે...
એ જ આ અસલી કલામ... સાધુ ! આ કાગજકા ધામ !
હોય ઝંખાવાતની એક ટોચ... ટોચે એક દેરી...
જ્યાં સબૂરી લ્યે વિરામ... સાધુ ! આ કાગજકા ધામ !

૨. સાધુ ! આ મુદ્દોંકા ગામ

નામુરાદાબાદ ગામ... સાધુ ! આ મુદ્દોંકા ગામ,
આ તો તૃણહીનાનું ચામ... સાધુ ! આ મુદ્દોંકા ગામ !
કોણ છે કે નીડથી તે નભ સુધી નાખી છે જાળ...
ટહુકા ક્યાં કરશે મુકામ... સાધુ ! આ મુદ્દોંકા ગામ !
ક્યાંયથી રણકારો કે ધબકારો પણ સંભળાય નહિ...
બંસી પણ થૈ ગૈ લીલામ... સાધુ ! આ મુદ્દોંકા ગામ !
સૌને માટે છે મુકરર બુંદનો હિસ્સો અહીં,
નદીઓ પર લખ્યાં છે દામ... સાધુ ! આ મુદ્દોંકા ગામ !
છે ઈમારતના જ પડછાયા... ન ક્યાંયે છાંયડો,
ક્યાં મળી શકશે વિરામ... સાધુ ! આ મુદ્દોંકા ગામ !

દેન કોની કે અષાઢી તોરને ઝાલી શકે ?
 તો કવિ કરશે સલામ ? સાધુ ! આ મુર્દોંકા ગામ !
 એનાં કાગળ-શાહી ને એનાં જ લખવાનાં બિરદ
 પણ કલમ થાશે કલામ ? સાધુ ! આ મુર્દોંકા ગામ !
 ને પછી પોકારતું સડકોનું સરઘસ નીકળ્યું...
 ‘રામ બોલો ભાઈ રામ’, સાધુ ! આ મુર્દોંકા ગામ !

૩. જ્યાં હોંકારો કર્યો

એમ કહી જ્યારે સતી બોલ્યા... જ્યાં હોંકારો કર્યો,
 પંડમાંથી ઊડ્યા રે તણખા... જ્યાં હોંકારો કર્યો !
 આગળિયામાંથીય રણકારા થયા... દેરી ખૂલી...
 આંગળીના એરુ પણ ડોલ્યા... જ્યાં હોંકારો કર્યો !
 ખાલ થૈ ગૈ ચીંથરું ને લૂગડાં રૂ થૈ ગયાં,
 પાંસળી ને નખ જુદાં થૈ ગ્યાં... જ્યાં હોંકારો કર્યો !
 દેહડીમાં રહીને ચમચી પ્યાસમાં તરતો હતો,
 કહેણ પરબું પારનાં આવ્યાં... જ્યાં હોંકારો કર્યો !
 એક પલ્લામાં પીરા... બીજામાં જીરવવું મૂક્યું,
 ને ધડે રહેવા જખમ મૂક્યાં... જ્યાં હોંકારો કર્યો !
 જેમ એ કેદારેથી પ્રગટી ઉરધ થઈ’તી કૃપા,
 રામસાગર પેનમાં રણક્યા... જ્યાં હોંકારો કર્યો !
 દીવડાના તુંગ પર થિર થૈને બેસી ગ્યા લલિત,
 ધૂપસળીની રાખને અડક્યા... જ્યાં હોંકારો કર્યો !

વૃદ્ધાવસ્થા | યોગેશ જોષી

પડછાયા

થતા જાય છે

લાંબા ને લાં...બા...

સાંધ્યપૂજા કરતાં

ખોબામાંથી ઢોળાતી સાંજ

વિસ્તરતી જાય છે

ક્યારેય પૂરા ન થનારા

કોઈ શાસ્ત્રીય રાગની જેમ !

ઠાકોરજીની

સાંધ્ય-આરતી તો કરી,

ઠાકોરજીને

વાળુય કરાવ્યું વેળાસર;

વાળુ પછી

ઠાકોરજીને પાવા

બનાવેલ કેસરના દૂધ જેવી સાંજ

હજીયે

છલકાયા જ કરે છે

નભ-કટોરામાંથી...

સ્થિર થઈ ગયા છે

સંધ્યાના રંગો,

ઘંટડીઓના મધુર રણકાર સાથે આવતા

ગોધણની જેમ

આછું અંધારું

પાછું ફરતું નથી આંગણમાં;

આટોપાતા શરણાઈના સૂરની જેમ

આકાશ

નીચે ઊતરીને

ઘેરાતું નથી હૃદયને,

ભીતરથી...

‘Loading...’ના મેસેજ સાથે

સ્ક્રીન પર

ચોંટી જતા દૃશ્યની જેમ

મંદ મંદ વઘ્યા કરતી સાંજનો

શાસ્ત્રીય રાગ પણ

હવે તો

સ્થગિત...

ગોકળગાયની જેમ

સરકતું

આકાશ પણ

હવે

સાવ

સ્થગિત !

હવે

શું

નહિ જ પડે

મંગળ રાત ?!

ઠાકોરજીની

શયન આરતીનું શું ?!

ખોટું સરનામું

પ્રવીણસિંહ યાવડા

શરૂઆતમાં થોડું ગોટાળા જેવું થયું. ઘરની બરોબર સામે છાંયડામાં ગાડી ઊભી રાખી સુમેરસિંહ નીચે ઊતર્યા પણ ઓટલા ઉપર કોઈ અજાણ્યા માણસને બેઠેલો જોઈને એ સહેજ ખંચકાયા. લાગ્યું કે ભૂલ થઈ, ખોટી જગ્યાએ પહોંચી જવાયું. જોકે, સરનામું આપનાર ભાઈમાં ચોકસાઈ ખૂબ હતી; સરનામા ઉપરાંત કાગળની બીજી બાજુ નકશો પણ દોરી દીધો હતો : આ બસ-સ્ટેશન. એની પાછળ આ રોડ. માંડ અડધો કિલોમીટર જશો એટલે સ્વાતિ સોસાયટીનું મોટું બોર્ડ દેખાશે. પેસતાં ડાબી બાજુ પહેલો નહીં, બીજો નહીં અને ત્રીજો બંગલો.

હસતાં હસતાં ઉમેર્યું હતું : સાચું પૂછો તો આની જરૂર જ નથી. મયૂરભાઈ કે'શો એટલે નાનું છોકરુંય બતાવશે.

ભૂલ તો ન થવી જોઈએ, પણ આજકાલ સોસાયટીઓનાં નામ એવાં કલાત્મક હોય છે... શ્રેયા શ્વેતા સ્વાતિ શ્રદ્ધા, કે -

ગેટ પાસે ઊભા રહી ખિસ્સામાંથી ચિઠ્ઠી કાઢવા જતા હતા ત્યાં બંનેની નજર મળી.

‘મયૂરભાઈ !’

ગાડી આવી, એમાંથી કોઈ માણસ ઊતર્યો, હસતો હસતો આવ્યો - મયૂર આ બધું તટસ્થ દષ્ટિએ જોયા કરતો હતો. તે હવે ઊભો થયો, ‘આવો, વકીલ.’

હાથ મિલાવ્યા, પણ એટલાથી સંતોષ ન થયો; સુમેરસિંહે મયૂરને બાથમાં લીધો. પછી, એક ડગલું પાછળ ખસી નિરાંતે પગથી માથા સુધી તપાસ્યો, ‘કલાકાર મહાશય, તમે તો બિલકુલ ઓળખાઓ એવા રહ્યા નથી !’

‘એ તો એવું લાગે. ઘણા વખતે મળ્યા ને.’

‘બોડી બનાવ્યું છે પહેલવાન જેવું !’

‘તમેય ક્યાં ઓળખાઓ એવા રહ્યા છો ?’

આવા પ્રસંગે સામાન્ય રીતે થાય એવી ગમ્મતો થઈ :

‘આમ, અચાનક, સરપ્રાઈઝ ?’

‘સરપ્રાઈઝ સે આપ કો પ્રોબ્લમ હૈ ?’

‘અરે, સાહેબ !’

‘આપ બડે આદમી ડિસ્ટર્બ હુએ ક્યા ?’

‘શું તમેય પાર !’

‘ચલા જાઉં વાપસ ?’

રમૂજના આ લયમાં મયૂરને ખેંચીને એ ડ્રોઈંગ રૂમમાં પહોંચી ગયા, અને સોફાની ધાર પર બેઠા. ઉતાવળમાં હતા. આરામથી બેસવાનું શક્ય નહોતું.

‘બાત ઐસી હૈ, મયૂરભાઈ —’

ક્ષોભ સાથે પોતાની લાગ્યારી વ્યક્ત કરી : ‘એક સંબંધીના પુત્રની જાનમાં આવ્યા હતા. મયૂર આ શહેરમાં જ રહે છે એવો ખ્યાલ હતો, પણ પાકી માહિતી નહોતી. આવડા શહેરમાં, સરનામા વગર કોઈ માણસની ભાળ મેળવવી તે લગભગ અશક્ય કામ ગણાય. આશા નહોતી, પણ એકાદ-બે જણને પૂછ્યું અને —’

‘તમે તો ગજબની જમાવટ કરી છે, મયૂરભાઈ ! એવરીબડી નોઝ યૂ.’

‘ઉતાવળ હોય તો આવ્યા શું કામ ? જાઓ પાછા. કોણે બાંધી રાખ્યા છે ?’

‘પ્લીઝ, ખોટું ન લગાડો. કન્યાવિદાયની તૈયારી ચાલી રહી છે. બસ, એક મિનિટ બહેનજી કે દર્શન કર લૂં—’

મયૂરે ત્રાંસી આંખે રસોડા તરફ જોઈ લીધું. બારણું બંધ હતું. હસીને ફરિયાદ કરી, ‘આ લેડીઝ લોકો... ! કામનો પાર જ ન આવે ! કહી કહીને મારી જીભ ઘસાઈ ગઈ કે બપોરે બે ઘડી આરામ કર, કંઈક ભુક જેવું વાંચ, પણ —’

એ રસોડાના બારણા પાસે ગયો.

‘તમે આવ્યા એની ખબર નહીં હોય —’

બારણા તરફ ધીમો ટકોરો મારતાં ટહુકો કર્યો, ‘ફા...લ્યુ...ની...!’

એનો સંવાદ બે દિશામાં ચાલતો હતો. ‘ખુશ થઈ જશે, જોજો ને ! તમને યાદ ન કર્યા હોય એવો એકે દિવસ આ ઘરમાં ગયો નથી.’

અદૃશ્ય પત્નીની પરીક્ષા લેતો હોય એમ રસિક સ્વરે કોયડો મૂક્યો, ‘બોલ તો, કોણ આવ્યું હશે ? કહે જોઉં —’

*

આ ત્રણ એક સનસનાટીભરી પ્રેમકથાનાં પાત્રો હતાં.

ઈસ્ત્રી કર્યા વગરનો લેંઘો-ઝભ્ભો, લાંબા વાળ, ભીની સ્વપ્નિલ આંખો; ભાડાની નાની ઓરડીમાં પડ્યો રહે અને ભાખરીશાકખીચડી જાતે પકાવી લે : યુવાન ચિત્રશિક્ષકના જીવનનું આ ચિત્ર હતું. થાળીવાડકી, બે તપેલી, શેતરંજી, હાલકડોલક ખુરશી — આટલી એની ઘરવખરી. જોકે, એનું કબાટ મોટાં અને રંગરંગીન પુસ્તકોથી શોભતું : રખડીરખડીને ફૂટપાથ પરથી વીણેલાં, ચિત્રકલા તથા ફોટોગ્રાફીને લગતાં અમૂલ્ય પુસ્તકો.

કલા ઉપરાંત બીજી પણ એક સૂક્ષ્મ મૂડી એની પાસે હતી.

નવમીના વર્ગમાં પહેલી બેન્ય પર બેસતી એક વિદ્યાર્થિની ભણવામાં ધ્યાન આપતી

નહીં; હથેળી વચ્ચે ગાલ ટેકવી એ નાનેરા ગુરુજીને નીરખ્યા કરતી. વર્ગ પૂરો થાય એવી ‘પ્લીઝ સર, પ્લીઝ સર’ કરતી એમની પાછળ સરતી.

ગુરુજી ઊભા રહીને પૂછે – યસ ?

સમસ્યા શી હતી, કયા પ્રશ્નનો ઉત્તર મેળવવો હતો તેની સ્વયં કન્યાને ખબર ન હોય, તેથી ગભરાતી-શરમાતી જતી રહેતી.

પ્રાર્થનાને શબ્દો મળ્યા નહોતા, પરંતુ તેને દેવતા સુધી પહોંચાડવી તો હતી જ. રાતોની રાતો જાગીને એ ડ્રોઈંગના ચોપડામાં રંગોના લીટા કર્યા કરતી અને તક જોઈને બીતાં બીતાં ગુરુજી સમક્ષ રજૂ કરતી. ખરેખર તો એનો સંકોચ અકારણ હતો : કલાની કદર થતી જ. સામાન્ય મનુષ્યોની દૃષ્ટિએ કદાચ એની કૃતિનું મૂલ્ય કાગળ પર પડેલા ડાઘા કરતાં વધારે ન હોય, પરંતુ કલાપારખુ એવા ગુરુજીને એમાં આત્માનું સૌંદર્ય દેખાતું.

આ સંબંધ, આટલો વ્યવહાર.

ફાલ્ગુની શહેરના અત્યંત પ્રતિષ્ઠિત કુટુંબની દીકરી હતી. એને સ્કૂલે લેવા-મૂકવા માટે મોટી ઇમ્પોર્ટેડ ગાડી આવે. ચિત્રકાર મયૂરધ્વજ રસ્તાની બાજુમાં ચાલતો જતો હોય ત્યારે રાજકુમારીનો ધસમસતો રથ લગભગ એને હડફટમાં લેતો પસાર થતો. વિધવાનો એકનો એક પુત્ર. રંગ અને રેખાઓ – એ ઉપરાંત બીજી લાયકાત નહોતી. સ્કૂલની નોકરી મળી તે એનું સદ્ભાગ્ય. પગાર રૂપિયા દોઢસો, જેમાંથી પચાસ દૂર ગામડે વસતી માને મોકલે.

પોતાનું સ્થાન રથની અંદર નહીં, એની પાછળ ઊડતી ધૂળમાં હતું તે વિશે એને શંકા નહોતી.

કોલેજમાં ગઈ તે પછી તો મોં જોવાનું પણ લગભગ અશક્ય બની ગયું. વેદના-વિરહ ઇત્યાદિ હોઈ શકે, એમના ઉપર યુવાન હૃદયનો કાબૂ હોતો નથી, પરંતુ એમને છાતીની પેટીમાં પૂરી તાળું મારી રાખવાનું. રાતના એકાન્તમાં રડવાની, ઓશીકું પલાળવાની છૂટ. બેમાંથી એકેયે એ મિત્ર કે સખી સમક્ષ – પોતાની જાત સમક્ષ પણ – એકરાર કર્યો નહોતો તેથી કોઈને ગંધ આવવી જોઈતી નહોતી –

પરંતુ શહેરનું માનસ અત્યંત સંવેદનશીલ હતું. એણે હવામાં વહેતાં આંદોલનો પકડી લીધાં અને એક દિવસે બજાર વચ્ચે અનેક રાહદારીઓ તથા દુકાનદારોની નજર સામે ચિત્રકારને માર પડ્યો.

ભાડૂતી ગુંડા કોણે મોકલ્યા હશે તે રહસ્યનો વિષય નહોતો.

સિવિલ હોસ્પિટલના જનરલ વોર્ડમાં ખૂણાનો પલંગ; હાથેપગે પાટા અને ગાલેહોઠે સોજા. એની સામે જોનાર કોઈ નહોતું. ચેપી રોગનો દરદી હોય એમ ડોક્ટરો અને નર્સો એની પાસે જતાં બીએ. સ્કૂલના ટ્રસ્ટીઓ તરફથી જાસો મોકલવામાં આવ્યો હતો : ચૂપચાપ રાજીનામું આપીને ચાલ્યો જા, નહીં તો –

આમ, નાટક લગભગ પૂરું થવા આવ્યું હતું – એકાંકી નાટક – ત્યાં ત્રીજા પાત્રનો પ્રવેશ થયો. નાટકનો બીજો અંક એણે જ લખ્યો એમ કહી શકાય.

સુમેરસિંહ મૂળ ઝાલોરના પરંતુ અમદાવાદમાં એલએલ.બી. કર્યા પછી પ્રેક્ટિસ માટે ઉત્તર ગુજરાતનું આ નાનું શહેર પસંદ કર્યું હતું. છ ફૂટ જેટલી ઊંચાઈ, રતાશ પડતી આંખો, પાતળી ભૂખરી મૂછ અને ચાલમાં ખુમારી — શહેરમાં એ કૌતુકનો વિષય હતા. નાનામોટા સૌની સાથે ખૂબ વિનમ્રતાથી વાત કરે, પડોશમાં કોઈ સ્ત્રીની સામે આંખ ઊંચી કરીને જુએ નહીં, તેમ છતાં એમની ધાક ભારે હતી. માની લેવામાં આવ્યું હતું કે નજરે દેખાય તે ભ્રમ; સત્ય કંઈક વિપરીત જ હોવું જોઈએ.

એ મયૂરની પડોશમાં રહેતા. એકબીજાને જુએ તો હાથ ઊંચો કરવા પૂરતો પરિચય. રસ્તામાં મળવાનું થાય તો વકીલ રમૂજ કરી લે — કેસે હૈ, કલાકાર મહાશય ?

પેલી ઘટના વિશે જાણ્યું ત્યારે પ્રથમ તો એ માનવા તૈયાર નહોતા. ગાય જેવા કલાકારને વળી કોણ દુશ્મન હોય ? કોર્ટમાંથી મોડા-વહેલા નીકળી હોસ્પિટલે પહોંચ્યા. પોતાના યુવાન પડોશીની દશા જોઈ.

‘મયૂરભાઈ, રોના બંદ, રોના બંદ !’

સંબોધન બદલાયું. ‘કલાકાર મહાશય’ એની જગ્યાએ રમૂજ પૂરતું ઠીક હતું; નવા સંદર્ભમાં તે ન ચાલે.

યુવાન હોઠ ઉઘાડવા તૈયાર નહોતો, પણ ધમકાવી-ફોસલાવી ધીમે ધીમે આખી વાત કઢાવી.

વચ્ચે વચ્ચે હોંકારા પૂર્યા. વન્ડરફુલ.

ગ્રેટ !

‘ઈશ્વરના સોગંદ ખાઈને કહું છું, સાહેબ; કદી એને મળ્યો નથી, કશું ખોટું કર્યું નથી—’

‘મિલના ચાહિયે થા.’

મયૂરે હાથ જોડીને વિનંતી કરી, ‘આપને આમાં પડવા જેવું નથી, સાહેબ. એ લોકો ખૂબ મોટા માણસો —’

‘વો લોગ બડે હૈં તો આપ છોટે હૈં ક્યા ?’

‘બે-ચાર દિવસ, પગે થોડું સારું થાય એટલે જતો રહીશ.’

ચિત્રકારના બબડાટ તરફ ધ્યાન આપ્યા વગર વકીલે બ્રીફકેસમાંથી ફૂલ્સકેપ કાગળ કાઢ્યો, એમાં કંઈક લખ્યું. મયૂર હા-ના કરવા ગયો તો આંખો વધારે લાલ કરી અને એની સહી લીધી. સિવિલ સર્જનને મળ્યા. પોલીસ ઈન્સ્પેક્ટર તો મિત્ર જેવો હતો. સહેજ હસીને એણે ફરિયાદ લઈ લીધી અને હોસ્પિટલમાં પેશન્ટ માટે ગાર્ડ મૂકવાની વ્યવસ્થા કરી.

બીજા દિવસે કોલેજની લોબીમાં એક અસાધારણ મનુષ્ય જોવા મળ્યો. વિદ્યાર્થિનીઓના એક વૃંદ પાસે જઈ એણે પ્રણામ કર્યા અને વિનંતી કરી, ‘ક્ષમા કરના, મુઝે ફાલ્ગુનબહેનસે મિલના હૈ. તો, કૃપા કર કે —’

બાળાઓમાં ફફડાટ થઈ ગયો. વિદ્યાધામની મધ્યમાં અચાનક પ્રગટ થયેલો આ કોમળ રાક્ષસ કોણ હશે ? હરિણી જેવી આપણી સખીને ઉપાડી જવા તો તે નહીં આવ્યો હોય ને ?

લાઈબ્રેરીના એક ખૂણામાં કન્યા સાથે મુલાકાત થઈ. લાંબી ચર્ચા નહીં, ભૂમિકા નહીં. વકીલનો અભિગમ તદ્દન પ્રોફેશનલ; એમાં લાગણીનો છાંટો નહીં. મુદ્દાસર વાત કરો. અને હા, રોના મના હૈ !

ત્રણ જ દિવસ પછી ભરબપોરે બે માણસોને પોતાની કારમાં ઉઠાવ્યા, મૂયરને હોસ્પિટલમાંથી અને ફાલ્ગુનીને કોલેજના ગેટ પાસેથી. પહોંચ્યા ધ્રાંગધ્રા. ત્યાં એક વકીલ મિત્ર સાથે અગાઉથી ગોઠવણ કરી રાખી હતી. લગ્નનું રજિસ્ટ્રેશન કરાવ્યું. ગોર મહારાજને તેડાવી, મિત્રના ઘેર જ, એમનાં પત્ની તથા થોડી પડોશણોની હાજરીમાં સાત ફેરા પણ ફેરવ્યા.

વકીલને પ્રણામ કરવા માટે નમેલી વધૂ ઝટ ઊભી થઈ શકી નહીં; એમના પગ પકડીને બેસી રહી.

અરે અરે ! આપ અબ જાઈએ, ભાગીએ યહાં સે -

અને હા, આ ચાંલલો...

આશીર્વાદની સાથે વધૂને દળદાર કવર મળ્યું. નવો સંસાર માંડનારને શરૂઆતમાં ખેંચ ન રહે તેનું ધ્યાન રાખવું તે આયોજકની ફરજ હતી.

બે-ત્રણ પત્રોની આપ-લે થઈ. એકાદ વર્ષ પછી સુમેરસિંહ જોધપુર ચાલ્યા ગયા. પ્રેમીઓ એમની દુનિયામાં ખોવાઈ ગયાં.

*

ઓળખવામાં ફાલ્ગુનીને વાર લાગી નહોતી.

બંધ બારણાની પાછળ એ કોઈ અગત્યના કામમાં રોકાયેલી નહોતી; પ્લેટફોર્મ પાસે ઊભી ઊભી બારી બહાર તાકી રહી હતી. ગાડી આવી ત્યારે એનું ધ્યાન ગયું હતું અને ડોક લંબાવીને જોયું હતું. આગંતુક ઘર તરફ ફર્યો તે ક્ષણે જ એ ઓળખી ગઈ હતી.

આ તો સુમેરસિંહભાઈ !

અજાણતાં એનાથી હાથ ઊંચો થઈ ગયો. બોલવા ગઈ કે આમ જુઓ મારી સામે, ભાઈ, હું અહીં ઊભી છું -

થયું, દોડીને જાઉં -

પગ પાણી પાણી થઈ ગયા અને સ્ટૂલ ઉપર બેસી જવું પડ્યું. શરીર સ્થિર, આંખો સ્થિર. બારણે ટકોરા પડ્યા અને મયૂરે બોલાવી ત્યારે પણ હોઠ ઊઘડ્યા નહીં. હળવેથી ઊભી થઈ. સિન્ક પાસે જઈ આંખો પર બે છાલક મારી. મોં લૂંછી લીધું.

બારણું ઉઘાડ્યું અને બોલી, 'નમસ્કાર, ભાઈસા'બ.'

સુમેરસિંહ સોફા ઉપર માંડ ગોઠવાયા હતા તે ઊભા થઈ ગયા, સહેજ નમીને પ્રણામ કર્યા અને સાડીમાં વીંટાયેલી ગૃહિણીને કંઈક વિસ્મય, કંઈક રમૂજ સાથે જોઈ રહ્યા.

એમની નજર સામે તો કોલેજકન્યાનું સ્કર્ટ ઝૂલતું હતું.

‘આપ તો બહોત દૂબલી હો ગઈ, બહેનજી —’

‘ખાતી જ નથી ! રોજેરોજ કંઈ ને કંઈ વ્રત અને ઉપવાસ. આજે ફલાણો દિવસ, કાલે ઢીંકણી તિથિ. સવાર-સાંજ બે ટાઈમ પૂજાપાઠ અને મંદિર. મારી તો જીભ ઘસાઈ ગઈ, પણ — આજે તમે આવ્યા છો તો બે શબ્દો કહો.’

સુમેરસિંહ આ સાંભળતા નહોતા; સ્ત્રીને જોયા કરતા હતા.

હવે મયૂરે મહેમાનની વિરુદ્ધ પત્ની સમક્ષ ફરિયાદ કરી. જાનમાં મહાલવા પધાર્યા હતા, જૂનાં સ્નેહીઓને મળવા નહીં... તે હકીકત પર રમૂજ ભાર મૂક્યો. ‘ફલાઈંગ વિઝિટ’ — એ શબ્દોને હવામાં ઉછાળ્યા.

‘આવ્યા પહેલાં જવાની વાત કરે છે, બોલ !’

‘ઐસા નહીં હૈ —’

‘હા, ભઈ, હા ! મોટા માણસોને આપણા માટે ટાઈમ ના હોય. કેમ, ખરું ને, ફાલ્ગુની ?’

એને ઘેર પહેલી વાર આવ્યા હતા. આગમન નહીં, પધરામણી. ગૃહિણીએ ચા-પાણીનો વિવેક કરવો જોઈએ અને, ગમે તેટલી ઉતાવળ હોય તોપણ અતિથિએ આગ્રહને તાબે થવું જોઈએ. પરંતુ એ બન્યું નહીં. થોડી ક્ષણોની મુલાકાત; અતિથિ તેમ ગૃહિણી એકેના ચિત્તતંત્રમાં ઔપચારિકતા માટે જગ્યા નહોતી.

બે જ માણસોનું અસ્તિત્વ હતું : રૂમની વચ્ચે સુમેરસિંહ અને એમની સામે ફાલ્ગુની. માણસો આમ મૂકબધિર બની જાય તે ચાલતું હશે ? ડાહ્યા અને વ્યવહારુ માણસે તાત્કાલિક ઉપચાર કરવો જોઈએ.

આમ, ત્રણે વતી વાતચીત કરવાની આખેઆખી જવાબદારી મયૂરના માથે આવી, જે એણે દક્ષતાપૂર્વક પાર પાડી. એક બાજુ આગંતુક અને તેના આકાશી આગમન તરફ વાકુબાણ છોડ્યાં; બીજી બાજુ પત્નીની વિરુદ્ધ મીઠી, લાગણીભીની ફરિયાદો કરી : ધર્મધ્યાન એની જગ્યાએ ઠીક છે, ઓકે, હું ના નથી પાડતો; બાકી હું તો માનું છું કે જીવનમાં સારી વસ્તુનો પણ અતિરેક ન હોવો જોઈએ. તમે શું કો’ છો વકીલ ?

બેઠકખંડને ભરી દઈ દીવાલો સાથે અથડાતા એના હાસ્યકટાક્ષોની વચ્ચેથી સહજ રીતે જગ્યા કરી બે મૂઠુ સ્વર પાતળી કેડી પર વહેતા હતા.

‘આપ કેસે હૈં, ભાઈસા’બ ?’

‘મેરી બાત છોડીયે —’

‘આપ કહાં હૈ ?’

હું ક્યાં છું ? – આ પ્રશ્નનો ઉત્તર સુમેરસિંહ પાસે નહોતો.

આંખો ઊભરાઈ રહી હતી તે લૂછવાનું ફાલ્ગુનીને સૂઝતું નહોતું. આ સમજાય એવું હતું. પિયરિયાંના આગમનથી સુખીમાં સુખી સ્ત્રીની આંખ પણ ભીની થાય. તે વખતે પતિથી ગુસ્સો ન કરાય.

‘ખૂબ સેન્સિટિવ છે આ છોકરી ! અને એવું નહીં કે પોતાનું, અંગત. ક્યાંક કંઈક જોયું, છાપામાં કશુંક વાંચવામાં આવ્યું, તો રોવા બેસી જાય. આ જુઓ –’

ફાલ્ગુનીમાં તો રીતભાત નહોતી, બાઘાની જેમ ખોડાઈ રહી, પરંતુ મયૂર યજમાનધર્મ ચૂક્યો નહીં. ઊંચા સ્વરે કહી દીધું, ‘આ વખતે ઠીક છે, જવા દઉં છું, વાજબી કારણ છે, બાકી નેક્સ્ટ ટાઈમ ફ્યુચરમાં બહાનાબાજી મારી આગળ નહીં ચાલે ! શું સમજ્યા, બોસ ?’

દરમિયાન એનો હાથ સુમેરસિંહના ખભા ફરતો વીંટાઈ એમને બારણા તરફ દોરી રહ્યો હતો.

‘આવજો તો કર !’

ફાલ્ગુની જાણે ઊંઘમાંથી જાગી, ‘પાણી, ભાઈ, એક ઘૂંટડો –’

અતિથિ માટે લાવી એ પહેલાં રસોડામાં એણે પાણીનો બીજો ઉપયોગ કરી લીધો : મોં ધોઈને લૂછી લીધું.

અગાઉ જાહેર કર્યું હતું એટલી ઉતાવળ સુમેરસિંહને નહીં હોય. એ નિરાંતે ઊભા રહ્યા. નાની નાની ઘૂંટડીઓ ભરી. ગ્લાસ હાથમાં રાખી દીવાલોનું, હવાનું નિરીક્ષણ કર્યું.

‘બાય ધ વે, આપ કરતે ક્યા હૈ, મયૂરભાઈ ?’

ફાલ્ગુનીને આ વિષયમાં રસ હશે. ઉત્તરની રાહ જોતી એ પતિની સામે તાકી રહી.

‘પરામાં આપણો સ્ટુડિઓ છે.’

‘સ્ટુડિઓ ?’

‘આપણે ફોટોગ્રાફીનું કરીએ છીએ ને ?’

‘ફોટોગ્રાફી રાત્રે થાય, મોટાભાઈ. દિવસ આખો આરામ ! રાતના રાજા !’

‘ઈન્ટરેસ્ટિંગ !’

‘સ્ટુડિઓમાં કેવા કેવા બિઝનેસ ચાલે છે એ તો પૂછો, મોટાભાઈ.’

સ્ત્રીનો આ પ્રલાપ મયૂરને ખૂબ મનોરંજક લાગ્યો – હશે; એ જોરથી હા હા કરી હસી પડ્યો અને હાસ્યના આવેગમાં અતિથિને બારણા બહાર ખેંચી ગયો, ‘આ લોકોની વાતો સાંભળીએ તો આપણે ગાંડા થઈ જઈએ. એમને ઘરમાં બેસી રહેવાનું. પ્રેક્ટિકલ સેન્સ નહીં મળે.’

ફાલ્ગુની વિદાય આપવા માટે બહાર ગઈ નહીં; જ્યાં હતી ત્યાં જ ઊભી રહી.

ગાડીમાં બેસતાં પહેલાં સુમેરસિંહે ઘર તરફ સહેજ હાથ ઊંચો કર્યો. બારણું બંધ થયું. ગાડી ચાલી ગઈ.

*

ખૂબ થાક્યો હોય, કંટાળ્યો હોય એમ આવીને મયૂર સોફા ઉપર લાંબો થઈ ગયો અને આંખો બંધ કરી પડ્યો રહ્યો. શ્વાસ હેઠી બેઠો, રાહત જેવું લાગ્યું પછી આંખો ઉઘાડી. ફાલ્ગુની સામે જ ઊભી હતી.

‘કેમ અહીં ઊભી છે?’

ફાલ્ગુની બોલી નહીં. અદબ વાળી, મસ્તક સહેજ નમાવી, રસપૂર્વક સ્વામીને નિહાળી રહી.

ઉત્તર મળ્યો નહીં તેથી મયૂર વધારે ચિડાયો, ‘શું જુએ છે?’

‘કેમ વળી, તમને જોઈ છે. દુનિયામાં જોવા જેવું બીજું છે શું?’

‘એની આગળ બહુ હોશિયારી કરતી’તી? સ્ટુડિયોમાં કેવા બિજનેછ ચાલે છે અને લાતના લાજ —’

‘એ તો તમારાં વખાણ કર્યાં; એય મારો ગુનો?’

‘વખાણની... હમણાં કહું એ. તારે એ બધી પંચાત કરવાની શી જરૂર હતી? મૂંગા મરાતું નથી?’

‘તમારે સાચો જવાબ આપવો જોઈએ ને? કોઈ પૂછે કે શું કરો છો તો કહેવું જોઈએ કે બહાર સ્ટુડિઓનું બોર્ડ માર્થું છે; અંદર હું જુગારખાનું ચલાવું છું, અંગ્રેજી દારૂની બાટલીઓ વેચું છું —’

‘જીભડો બહુ લાંબો થઈ ગયો છે —’ કહેતો મયૂર ઊછળીને બેઠો થઈ ગયો.

ફાલ્ગુની બે ડગલાં પાછી ખસી ગઈ, ‘એમની આંખો ફૂટી ગઈ નથી. બોલે નહીં, બાકી એક નજર ફેરવે અને અંદરબહાર બધું માપી લે.’

‘માપીને મારું શું કરી લેવાનો છે?’ હું કોઈનાથી બીઉં છું એમ માને છે?’

‘ના રે ના. તમારે શાનું બીવાનું હોય? એ બિચારા ભલા સીધા માણસ; તમારા જેવા આગળ એમનું શું ચાલે?’

‘મારા જેવો એટલે વોટ ડુ યૂ મીન? ગુંડો છું? મવાલી છું?’

‘જુઓ, આ શબ્દો હું બોલી નથી; તમે બોલ્યા તો તમે સાચા.’

‘સાલી હલકટ! મર અહીંથી, નહીં તો —’

‘નહીં તો શું કરી લેશો?’

‘દાંત પાડી નાખીશ, સુવ્વર!’

‘તે એમાં નવું શું છે? ધોલધપાટ, ગડદાપાટ, ગાળો — કશાની નવાઈ છે આ ઘરમાં? તોડવા-ફોડવાનું કશું બાકી હોય તો આજે પૂરું કરો.’

નવું સત્ય સમજાયું હોય એમ વિસ્મય સાથે ઉમેર્યું, ‘આજનો દિવસ તો શુભ છે !’
‘તારી જાતની – !’

કબડ્ડી રમતી હોય એમ ફાલ્ગુની દોડીને રસોડાના બારણા પાસે પહોંચી ગઈ,
એની આંખોમાં ઉન્માદ હતો : ‘કમ ઓન ! કેચ મી !’

દાંત કચકચાવતો મયૂર દોડ્યો. ફાલ્ગુનીએ રસોડામાં પેસીને બારણું બંધ કરી
દીધું.

*

સુમેરસિંહ નીકળ્યા ખરા, પણ મનની એ સ્થિતિમાં દૂર જઈ શક્યા નહીં.
સોસાયટીની બહાર નીકળી ગાડી રોડની બાજુમાં ઊભી રાખી બેસી રહ્યા. થોડી વાર
પછી નીચે ઊતર્યા. આજુબાજુ જોયું, આકાશ સામે જોયું.

પોતે ક્યાં જઈ આવ્યા ? કોને મળી આવ્યા ?

પોતાની ગેરસમજ ? દૃષ્ટિનો દોષ ?

અચાનક મોબાઈલ ફોનની કર્કશ રિંગ સંભળાઈ. કહાં હૈ આપ ? વ્હેર આર યૂ ?

આ સાદા પ્રશ્ને આજે બીજી વાર એમને મૂંઝવ્યા. પોતે ક્યાં હતા ?

જાન શહેરની બહાર હાઈ-વે સુધી પહોંચી ગઈ હતી. એમની રાહ જોવાઈ રહી
હતી.

હા, હા. મોડું થતું હતું –

અને, અજાણ્યા શહેરમાં રસ્તાની બાજુએ ખોડાઈ આકાશ સામે તાકી રહેવાથી
કંઈ મળવાનું નહોતું.

ગાડીમાં બેસવા ગયા ત્યાં યાદ આવ્યું. પેન્ટના ખિસ્સામાં હાથ નાખી કાગળની
ચબરખી કાઢી. આમતેમ ફેરવીને જોઈ. એક બાજુ સરનામું, બીજી બાજુ નકશો.

ફાડીને એની ઝીણીઝીણી કરચો હવાને અર્પણ કરી.

જમ | જિતેન્દ્ર પટેલ

સવાર સવારમાં કોઈનો ફોન આવતો એ હવે નવું નહોતું રહ્યું. પરંતુ આ તો
મોડી રાતે રિંગ વાગી. ઈલાની ઊંઘ ન બગડે એટલે રાકેશ તરત ગેલેરીમાં જતો રહ્યો.
બેત્રણ મિનિટ પછી બેડરૂમમાં પાછો આવ્યો ત્યારે ઈલા પ્રશ્ન તૈયાર કરીને બેઠી હતી :
‘કોણ આવે છે ?’

‘કોઈ નહિ, પણ તું કેમ જાગી ગઈ ?’

‘ઊંઘ જ ક્યાં આવી છે ?’ ઈલા ખસિયાણું હસી.

‘રાતની બધી દવા લીધી છે ?’

‘હા, પણ એ તો કહો, કોણ આવે છે ?’

‘કોઈ નથી આવતું. મારા એક મિત્રનો ફોન હતો, એમ જ.’

‘ખાસ કારણ વગર કોઈ આટલી મોડી રાત્રે ફોન ન કરે.’

‘તું હવે સૂઈ જઈશ ? દવાખાનામાંથી વહેલી રજા લીધી જ ખોટી.’

ઈલા જરા કષ્ટ સાથે બેડમાં આડી પડી. રાકેશે એના માથે શાલ ઓઢાડી દીધી. ઠપકો આપતો હોય એમ કહ્યું, ‘તું બેઠી કેમ થઈ શકી એની મને નવાઈ લાગે છે.’

ખિસ્સામાંનો મોબાઈલ સ્વિચ ઓફ કરીને રાકેશે તેને ટિપાઈ પર મૂકી દીધો. ઈલાનો મોબાઈલ બંધ છે કે નહિ એ પણ તપાસી લીધું.

ઈલાને દવાખાનેથી ઘેર લાવ્યા પછી રાકેશ રાત્રે સૂતો નહોતો. તેને જાગતો રાખવા માટે ગામડેથી તેના બાપુજી વચ્ચે ક્યારેક ક્યારેક મિસકોલ કરતા રહેતા. એનો તેણે અલગ રિંગ-ટોન રાખ્યો હતો. પરંતુ એક રાત્રે આગંતુકોના ફોનથી કંટાળીને તેણે મોબાઈલ સ્વિચ ઓફ કરી દીધેલો. સવારે બાપુજીનો ઠપકો સાંભળવા મળેલો : ‘ગઈ રાત્રે તને ઊંઘ આવી ગઈ હતી ? વહુ ઊભા થવા જતાં પડી ગયાં હોત તો ?’

ને રાકેશે ફોન સ્વિચ ઓન કરી દીધો...

શરૂઆતમાં સવાર સવારમાં કોઈનો ફોન આવતો કે ફાળ પડતી. ઈલા તરત પૂછી બેસતી : ‘કોઈ ગયું કે શું ?’ પરંતુ દિવસોના અનુભવ પછી એનો પ્રશ્ન હવે બદલાઈ ગયો હતો : ‘કોઈ આવે છે કે શું ?’

નેશનલ હાઈવે પરના તેમના મકાનથી બસસ્ટેશન નજીક હતું. રેલવેસ્ટેશન પણ ખાસ કાંઈ દૂર નહોતું. જેને કારણે તમામ સિટી બસો ત્યાં ઊભી રહેતી હતી. એ મકાનનું એથીયે વધારે મહત્ત્વ તો સિવિલ હોસ્પિટલને કારણે હતું. દર્દી ચાલીને જઈ શકે એટલી નજીક હતી, હોસ્પિટલ. જેને કારણે...

રાકેશને હવે સમજાયું હતું કે આ મકાન સસ્તામાં કેમ મળ્યું હતું ! ત્યારે તેઓ ખુશ થઈ ઊઠેલો કે ‘કેવું મોકાનું છે, મકાન ! ક્યાંય પણ જવું હોય તો અહીંથી સાવ નજીક.’

આ સાંભળી પાડોશી રેવાભાઈ ટકોર કર્યા વગર રહી શક્યા નહોતા : ‘આવનારાઓ માટે પણ આ મકાન નજીક છે.’

ઈલા માટે તો આ ખુશીના સમાચાર હતા. બોલી ઊઠેલી : ‘એ બહાને તો કોઈ અહીં આવશે. ત્યાં તો એકલાં એકલાં કંટાળી ગયેલાં.’

ફરી રિંગ વાગી. રાકેશે દાંત કચકચાવ્યા. ટિપાઈ તરફ હાથ લંબાવીને ત્વરિત ફોન કાપી નાખ્યો. આકોશ સાથે પડખું ફર્યો.

‘મારે ઘેર જ બીમારીનો ખાટલો છે. પ્લીઝ તમે...’ આવા સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહેવા છતાં ફરીને ફોન આવ્યો હતો.

‘અમારે માત્ર ફેશ થવાનું —’ સામેથી વાત પડતી મૂકવામાં નહોતી આવી.

‘પણ, ઈલાને ઈન્ફેક્શન... ડોક્ટરે ચોખ્ખી ના પાડી છે.’

ફોન કાપી નાખેલો. લાંબી વાત ચાલી હોત તો ઈલા કદાચ ત્યાં આવી ગઈ હોત. તોયે પથારીમાં તો એ બેઠી થઈ ગઈ હતી.

રાકેશ-ઈલાને કોઈ સંતાન નહોતું. બાપુજીને શહેરમાં ફાવતું ન હોવાથી વધારે તો એ ગામડે રહેવાનું જ પસંદ કરતા. એકલાં એકલાં કંટાળી ગયેલી ઈલાને કોઈ આગતુકની કાયમ પ્રતીક્ષા રહેતી.

ત્યારે હજુ મોબાઈલ ફોન આવ્યા નહોતા. લેન્ડલાઈન સરળતાથી મળી શકતો નહોતો. રાકેશને ત્યાં કદાચ ફોન હોત તોપણ ખાસ કામ આવત નહિ, કારણ કે સગાંવહાલાંમાં કોઈને ત્યાં ફોન નહોતો. એટલે મહેમાનોનો ધસારો પણ ઓછો હતો.

ઈલાએ પહેલી વાર મોબાઈલની માગ કરી ત્યારે રાકેશે આ બહાનું આગળ ધરીને તેને ટાળી દીધેલી : ‘આપણે ફોન લેવા જેવું નથી.’

‘કેમ?’

‘પછી ‘અમે આવીએ છીએ’ એવા ફોન ઉપર ફોન આવશે.’

‘એ તો સારું.’ ઈલાએ વાત પડતી નહોતી મૂકી : ‘ફોન હોય તો ખબર તો પડે કે કોઈ આવી રહ્યું છે. આ તો કવેળાએ રસોઈ કરવા બેસવું પડે છે.’

ને ફોન લેવો પડેલો. થોડા દિવસમાં જ એનું પરિણામ મળેલું.

‘આ તેં સારું કામ કર્યું.’ પ્રથમ દિવસે જાદુકાકા તરફથી અભિનંદન મળેલા. પછી ભલામણો શરૂ થઈ ગયેલી : ‘આપણો પેલો માણસ આવે છે. તેની જરા વ્યવસ્થા કરજે... કાપડ માર્કેટ તારે કેટલી દૂર થાય છે?... સાઈકલ સસ્તી મળતી હોય તો ત્યાંથી મંગાવવાની છે...’

કાપડ ખરીદવું હોય, બોઈની પરીક્ષા આપવાની હોય, દવાખાને બતાવવાનું હોય કે કોર્ટ-કચેરીના ફેરા હોય... બધાં માટે આ મકાન ‘ગેસ્ટહાઉસ’ સમાન બની રહ્યું. એમાંય સિવિલ નજીક હોવાથી દર્દી વગરનું ભાગ્યે જ ઘર રહ્યું હશે. દર્દી થોડો એકલો હોય? પાડોશીઓ મોંમાં આંગળાં નાખી જતાં : ‘તમારે ત્યાં તો જાન આવતી હોય એવું લાગે છે.’

‘કોઈ આવે છે તો સારું છે. અમને એકલું લાગતું નથી.’ ઈલાનો આ એક જ જવાબ હતો.

‘પણ તમે કામને કેવી રીતે પહોંચી વળો છો?’

આ પ્રશ્ન રાકેશને પણ થતો. પરંતુ એ કાંઈ કહે એ પહેલાં ઈલા જવાબ આપી દેતી : ‘તમે ચિંતા ન કરો. હું ક્યારેય થાકી ગયાની ફરિયાદ નહિ કરું.’

દૂર દૂરનાં સગાં હોય એટલે એમનેય સંકોચ થાય. આવતાંની સાથે દિલગીરી નોંધાવી દે : ‘અહીં અમારાં કોઈ સગાં નથી, નહિતર... અમારે ખાલી રહેવાનું જ છે. જમવાની વ્યવસ્થા તો કરી લેશું. તમારે જરાય તકલીફ લેવાની નથી.’

તકલીફ ?... રાકેશે પડખું ફેરવ્યું... ઈલા બીમાર પડે ત્યારે ખબર પડી કે કેવી મોટી તકલીફમાં મુકાઈ ગયેલાં.

‘ભારે ન્યૂમોનિયા છે. જાળવવું પડશે.’ ડોક્ટરે સ્પષ્ટ અભિપ્રાય આપી દીધો હતો.

‘પણ એકાએક આવું કેમ થઈ ગયું ?’

‘ઈન્ફેક્શન.’

‘ઘરમાં તો અમે બે છીએ. કોનું ઈન્ફેક્શન લાગે ? મને તો કાંઈ છે નહિ.’

‘બહાર ક્યાંય ભીડભાડવાળી જગ્યા કે પછી ઘેર કોઈ...’

‘બહાર હમણાં અમે ક્યાંય ગયાં નથી, પણ ઘરે...’

પથારીમાં પડ્યા પડ્યા રાકેશે યાદ કરવા માંડ્યું... હમણાં હમણાં કેટલા મહેમાન આવી ગયા ? જાદુમામા, નબુફોઈના જેઠના દીકરા, મહાદેવમાસાની બહેનની દીકરી, પેથાકાકા... એમને તો એક મિનિટેય ઉધરસ બંધ રહી હતી ?

ફરી રિંગ વાગી. એ જ સેકન્ડે રાકેશે મોબાઈલ હાથમાં પકડી લીધો... ‘શું કહેવું આ લોકોને ?’ રોષે ભરાયેલા એણે મોબાઈલ સ્વિચ ઓફ કરી દીધો. એણે ઈલા સામે જોયું. એ સળવળી નહિ એટલે રાહત અનુભવી.

તે દિવસે બાપુજીને બે હાથ જોડીને એણે કહેલું : ‘પ્લીઝ ! તમે હવે ગામડેથી કોઈને અહીં ન મોકલો.’

‘બીમાર લોકો માટે એટલી માનવતા તો દાખવવી પડે ને ! એ લોકો ક્યાં ફરવાના બહાને આવે છે ?’

‘પરંતુ અમારાથી નથી પહોંચી વળાતું.’

‘વહુ કાંઈ ફરિયાદ નથી કરતાં ને તું...’

બાપુજીને શું કહેવું ? પથારીમાં જાગતો પડ્યો રાકેશ અફસોસ કરતો રહ્યો... બાપુજીને જણાવતાં જીભ ઊપડી શકેલી નહિ. વહેલું જણાવી દીધું હોત તો...

સોસાયટીમાંથી તેમણે કોઈને સાચી વાત કરી નહોતી. સામાન્ય તાવનું કહ્યું તોય એ લોકોના માનવામાં આવતું નહોતું : ‘ઈલાબહેન કદી બીમાર પડે ! જમવામાં એવું કંઈક આવી ગયું હશે.’

ઈલા સવારે પાંચ વાગ્યે ઊઠી જતી ને રાતના દસ વાગ્યા સુધી એનું કામ ચાલતું. તોયે ક્યારેય એને થાક લાગતો નહિ. ઘણી વાર મહેમાનોનાં ધાડાં ઊતરતાં. આવા પ્રસંગેય તેણે આડોસપાડોસમાંથી કોઈની મદદ લેવી પડી નહોતી. તેની સ્ફૂર્તિ સોસાયટીના લોકો માટે ઈર્ષ્યાનો વિષય બની ગયો હતો.

રાકેશ પડખું ફર્યો. ઈલા પર નજર પડતાં જ એ ચોંક્યો : ‘તું જાગે છે, ઈલા ?’

‘અત્યારે જ ઊંઘ ઊડી.’

‘તું ભલે કહેતી હોય, સાંજે તેં પૂરી દવા લીધી નથી લાગતી.’

‘દવા તો બધી લીધી છે. ઊંઘ તો ઉધરસને કારણે ઊડી જાય છે.’

ઈલાની વાત રાકેશને જરાય ખોટી ન લાગી. ઘણી વાર તો એની ઉધરસના સહારે પોતે જાગી શકતો હતો.

થોડી ચુપકીદી પછી અફસોસ વ્યક્ત કરતાં રાકેશે કહ્યું : ‘ઈલા, તારી તંદુરસ્તી કેવી હતી ને...’

‘શરીર છે તે એવું તો થયા કરે.’

‘બનવાકાળ હોય ને બને, તો એવું દુઃખ નથી. આ તો ઉછીનું...’

‘એમાં કોઈને ખોટો દોષ ન દેવાય.’

‘તો કોને દોષ દે ? તને નખમાંય રોગ નહોતો ને...’

ઈલાને આ સાંભળવું ન ગમ્યું. વાતનો અંત લાવતાં તેણે કહ્યું : ‘એક બાજુ તમે મને સૂઈ જવાનું કહો છો ને બીજી બાજુ...’

રાકેશને પોતાની ભૂલ સમજાઈ. એણે ઈલાના માથે શાલ ઓઢાડી દીધી. તેને હવે પસ્તાવો થયો. પણ શું થાય ? આકોશ બળપૂર્વક બહાર નીકળી જતો હતો.

આ મકાન કાઢી નાખવા માટે બંને વચ્ચે ઘણી વાર ટપાટપી થયેલી. ઈલા એક જ રઢ પકડીને બેઠી હતી : ‘એમ મહેમાનોથી ડરીને મકાન થોડું બદલી નખાય ?’

‘તો પછી નફફટ થઈને આવનારાને ના પાડી દઉં. સગો ભાઈ કેમ નથી ?’

‘એમાં સંબંધો બગડશે.’

‘આવા સંબંધો રાખીનેય શું કરવું છે ? જેઓ સામેવાળાની તકલીફ સમજતાં જ ન હોય...’

રાકેશને ઘણી વાર આવી ખીજ ચડતી : મોબાઈલ સ્વિચ-ઓફ કરી દઉં, ડોરબેલ કાઢી નાખું, દરવાજે તાળું મારી દઉં...

રાકેશે ઘડિયાળ સામે જોયું. ચાર વાગી ગયા હતા. પરોઢિયે ઈલાને ઊભા થવાની જરૂર પડતી નહિ એટલે ત્યારે તે એકાદ કલાક ઊંઘ ખેંચી લેતો. એણે ઈલાને કહ્યું : ‘તું હવે સૂઈ જા. હુંયે એક ઝોકું મારી લઉં.’

‘હુંયે તમને એ જ કહેવાની હતી. દિવસે કદાચ કોઈ આવ્યું તો તમારી ઊંઘ નહિ થઈ શકે.’

‘હજુયે તારા મનમાં એ જ ભૂત ધૂણે છે ?’ વહેલી સવારની નિઃસ્તબ્ધતામાં રાકેશનો અવાજ વધારે આકોશપૂર્ણ બની ગયો : ‘કોઈ આવવાનું નથી. કોઈને આવવા દેવા જ નથી.’

ત્યાર પછી કોઈ કાંઈ ન બોલ્યું. બંનેએ નિદ્રાદેવીની આરાધના કરવા માંડી.

રાકેશની આંખ માંડ મળી હશે ત્યાં ડોરબેલ રણક્યો. એ ઝબકીને જાગી ગયો. એની સમજમાં આવતાં વાર ન લાગી. એણે દાંત કચકચાવ્યા. પડખું ફરીને માથે શાલ ઓઢી લીધી.

બે મિનિટ પછી પાછો ડોરબેલ વાગ્યો. હવે ઈલાની ઊંઘ પણ ઊડી ગઈ. એણે રાકેશ સામે જોયું : ‘સાંભળ્યું ? કોઈ આવ્યું લાગે છે.’

રાકેશ ઊંઘતો હોવાનો ડોળ કરતો રહ્યો. ઈલા એની નીંદરમાં વિક્ષેપ પાડવા માગતી નહોતી. એટલે પોતે ઊભી થઈ. પરંતુ રાકેશે એનો હાથ પકડી લીધો. ઈલા ચોંકી : ‘તમે જાગો છો ! ડોરબેલ ન સાંભળ્યો ? કોઈ આવ્યું લાગે છે.’

‘કોઈ નથી આવ્યું.’

‘પણ ડોરબેલ વાગ્યો હતો. જો, ફરીને વાગ્યો.’

‘ભલે વાગે.’ રાકેશે ઈલાને પરાણે પથારીમાં સુવડાવી દીધી.

‘પણ આવનારાને કેવું લાગશે ?’

‘કંઈ નહિ લાગે. આ તો જમ છે, જમ.’

‘શું કહ્યું ?’

‘જમ છે.’

‘શું બકો છો, તમે ?’

‘હા, જમ છે. તને લેવા આવ્યા છે. પણ હું તને નહિ જવા દઉં.’ કહેતાં રાકેશે ઈલાને પોતાની બાથમાં જકડી લીધી.

સાભાર સ્વીકાર

કવિતા

સાંધ્યદીપ : સંપા દિનેશ ડોંગરે, અશોક જાની, ૨૦૧૮, રત્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૧૨૦, રૂ. ૧૨૦. **પીલા દે ગઝલ** : અશોક જાની, ૨૦૧૮, સાયુજ્ય પ્રકાશન, વડોદરા, પૃ. ૧૨+૬૪, રૂ. ૧૨૫. **સોડી ઝમકુડી** : સંપા : દુર્ગેશ ઉપાધ્યાય, ૨૦૧૮, લેખક પોતે, સી/પ, તેજલ એપાર્ટમેન્ટ, પ્રતાપનગર, વડોદરા, પૃ. ૮ + ૧૧૬, રૂ. ૧૨૫. **રંગમતી-નાગમતી** : સંપા : હરકિશન જોશી, ૨૦૧૮, લેખક પોતે : બ્લોક નં. ૨૦૬, રામેશ્વરનગર, જામનગર-૮, પૃ. ૧૨૪, રૂ. NIL **ધત્ તેરી...કી** : દીપક ત્રિવેદી, ૨૦૧૭, રોયલ બુક કંપની, રાજકોટ, પૃ. ૮૮, રૂ. ૧૦૦.

આપણા હાથની વાત

ગુલાબ દેઢિયા

મારામાં નાનકડો નાર્સિસસ હજી જીવે છે. એ રાજકુંવર તો પોતાના રૂપના પ્રેમમાં એવો પડ્યો કે એ રૂપને જોવામાં ડૂબ્યો અને જીવ ખોયો. મારું એવું નથી. હું જો ડૂબું તો બચાવે એવા મારા હાથના પ્રેમમાં હું ગળાબૂડ છું. આજે હું મારા હાથને નિરખી રહ્યો છું. હાથની આંગળીઓ, એ આંગળીઓની અદાઓ મને વિશેષ વહાલી છે. મારા ગુરુજીની મધ્યમા પર ફાઉન્ટેન પેનથી લખવાને લીધે શાહીનું એક રૂપાણું કાળું ટપકું તિલકની જેમ શોભતું હતું. ક્યારેક મારી ફાઉન્ટેન પેન મને પણ એ પ્રસાદી આપે છે, મારી મધ્યમાના શાહીના તિલકને જોતાં પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષક માધવજી માસ્તરની યાદ આવે છે.

લખવાની આખી પ્રક્રિયા જ અદ્ભુત છે. આંગળીઓએ કલમને કઈ રીતે ધારણ કરી છે ! ટચલી અને અનામિકા આડી વળી છે; મધ્યમા અનામિકા પર ભાર મૂકે છે; મધ્યમાના સ્કંધ પર કલમ બિરાજે છે; મધ્યમા, અંગૂઠો અને તર્જનીએ પેન માટે ત્રિવેણી રચી છે. કલમમાંથી પ્રગટતી શાહીનું અક્ષરમાં જે રૂપાંતર થાય છે તે ધબકાર આ આંગળીઓ સાંભળતી હશે !

કાગળ પર કલમ પગલાં પાડે છે અને શબ્દોની રંગોળી રચાતી જાય છે. યુગોથી આ સર્જન થતું આવ્યું છે, પણ રોજની ઘટના બની જતાં આપણું ધ્યાન જ નથી જતું.

હાથમાં કલમ, પીંછી, ટાંકણું, વાજિંત્ર કંઈ પણ હોય... આંગળીઓ જે સર્જન કરે તે માટે અદ્ભુત શબ્દ નાનો પડે છે.

શરીરનાં જુદાં જુદાં અંગો હાવભાવ પ્રગટ કરે છે. હાથની જેમ આંખો અને ચહેરાના હાવભાવ એમાં અગ્રેસર છે. કાનને આ કામગીરી નથી મળી તેથી થોડો કચવાટ તો છે, પણ કહે કોને ? કાન બધાંનું સાંભળે, કાનનું સાંભળે કોણ ?

શાસ્ત્રીય નૃત્યમાં ચહેરાની સાથે હાથની મુદ્રાઓની બોલબાલા હોય છે. નૃત્ય વગર પણ હાથ એટલી નોખનોખી મુદ્રાઓ, અદાઓ ધારણ કરે છે એ તો હાથ સાથે સો-સવાસો રૂઢિપ્રયોગો વાંચીએ ત્યારે ખ્યાલ આવે.

રોટલા ઘડતા હાથ; માટીમાંથી કુંભ સર્જતા હાથ; વાહન ચલાવતા હાથ; વિદાય આપતા, આવકાર આપતા, હસ્તમેળાપ કરતા હાથ; લાચાર બની કંઈક માગતા હાથ; ભારે વજન ઊંચકતા, નાનકડા શિશુને સ્પર્શતા હાથ; ક્રોધમાં રૌદ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરતા હાથ; બીજ કે પૂનમનો ચંદ્ર દેખાડતી તર્જની, વર્ગમાં ઉત્તર આપવા ઊંચી થતી, તલપાપડ થતી તર્જની, સંમતિ કે વિરોધમાં ઊઠતી તર્જની, વિજયનો કેફ દર્શાવતી તર્જની અને

મધ્યમાની મુદ્રા, પ્રિયજનનો હાથ હાથમાં લઈ સ્વર્ગને સન્મુખ કરી દેતા હાથ; બંધ મુદ્રી રાખી કૌતુક સાચવતા હાથ; અભિનેતા કે સંગીતકારની કલાને શબ્દાતીત બનાવતા હાથ; કોઈના ખભા પર હળવેથી મુકાતો હાથ; કોઈને સધિયારો દેતા હમદર્દીભર્યા હાથ; આશીર્વાદ અને અભયની મુદ્રામાં શોભતા હાથ !

ક્યાં સુધી આ હાથની વાત હાથની મદદથી કર્યા કરીશ !

આંગળીઓ વળાંક લે છે, બળ વાપરે છે, મૃદુતા ધારણ કરે છે, વંદનની મુદ્રા સર્જે છે, જે કંઈ મેલું છે, અણગમતું છે તેને સ્વચ્છ, ચોખ્ખું કરી નયનરમ્ય કરતા હાથ ગમ્યા વગર રહે જ કેમ ? કોઈ દરવાજે ટકોરા દેતી આંગળીઓ. મને પાકો વહેમ છે કે ક્યારેક એવું સંશોધન થશે કે, ચમચીને બદલે આંગળીઓથી કોળિયો બનાવી ભોજન આરોગવામાં વધુ સ્વાદ આવે છે.

એક અંગૂઠાની છાપ જેવી, બીજા કોઈ માણસના અંગૂઠાની છાપ મળવી અસંભવ છે, તેમ એક માણસના હાથના અનેકાનેક હલનચલન, કામકાજ, એ કામ કરવાની આગવી રીત બીજા પાસેથી ભાગ્યે જ મળે તેમ છે. કુદરતે વિવિધતાઓ આપણી ચોમેર, નજર સામે, હાથવગી ભરપૂર વેરી દીધી છે પણ આપણે ક્યાંક દૂર જ બધું શોધીએ છીએ. પગ પૂજાય છે, હાથને એ આદરની ક્યાં જરૂર છે !

જેમ માણસોનાં વ્યવસાય, કામકાજ જુદાં જુદાં તેમ હાથનાં કૌશલ પણ જુદાં જુદાં. પ્રત્યેક હાથ સર્જક છે. પ્રત્યેક માનવી કલાકાર છે. લીંપણકામ, ભરતકામ, હોસ્પિટલમાં ઓપરેશનનું કામ બધાં જ કાર્યો અનોખાં છે. એટલે જ હાથને હસ્તરેખાઓ મળી છે અને તે અકળ પણ છે. એક હાથ બીજા લઘુ હાથને પકડીને એકડો ઘૂંટાવે એ કોઈ મહોત્સવથી જરાય નાની ઘટના નથી.

શાળામાં જાદુગરનો ખેલ જોઈ, રાજ્ય થઈને સોએક જેટલાં બાળમંદિરનાં બાળકોએ ખુશીમાં પોતાના હાથ ઊંચા કરી આનંદ વ્યક્ત કર્યો. એ બસો જેટલા ગુલાબી હાથોએ પદ્મસરોવરનું દૃશ્ય રચી દીધું !

હું હાથના પ્રેમમાં છું. આપણા હાથની વાત પૂરેપૂરી કહી દેવી એ આપણા હાથની વાત નથી.

પોળોની પળો | હરીશ મહુવાકર

જીવ ભટકું થઈ ગયો છે એને ઘરમાં ટકવું ગમતું નથી. ‘માણસ ગંધાય માણસ ખાઉં’વાળા રાક્ષસની કથા બાળપણની વાર્તામાં આવતી. હવે મોટા થયે મારી વાર્તામાં ‘સ્થળ ગંધાય સ્થળ જાઉં’ આવે છે. એક દસકા પહેલાં પોળો ગંધાયેલું. મારા પ્રાધ્યાપક મિત્ર શ્રી મોઘજીભાઈ પટેલે કહેલું, ‘વિજયનગર આવ. પોળોમાં ફેરવીશ.’ શરદી થઈ ગઈ હશે એ વખતે કદાચ તે નાકને એની તીવ્રતા વર્તાઈ નહિ. છેક હમણાં ફરીથી પોળો ગંધાયું. અંજળ થયાં ને પોળો ભેગાં થયાં.

ખેડબ્રહ્માથી લક્ષ્મીપુરા જવાના માર્ગે નદીના સફેદ પુલ પરથી કાળી સીધી સડકને સામે પાર સીધી લીટીમાં ઊંચી વૃક્ષાચ્છાદિત ટેકરીને જોતાં સહુ બોલી ઊઠ્યાં ‘વાહ !’ નિમ્મીએ કહ્યું, ‘ગુજરાતમાં આટલી વિશેષતા છે એની બહુ ઓછાને ખબર હોય છે.’ કચ્છનું રણ, ગિરનારની પહાડી ને જંગલો, વેરાવળ—માંગરોળનો દરિયાકિનારો, નર્મદાકિનારો, ડેડિયાપાડાનાં જંગલો, મધ્ય ગુજરાતનો ખેતીપ્રદેશ, સુરેન્દ્રનગર, અમરેલીનો સૂકો વિસ્તાર ને દક્ષિણ ગુજરાતની વનસંપદા એમની ચિત્તભૂમિમાં હતાં. મેં ટાપશી પુરાવીને વાહન થોભાવ્યું. પુલની રેલિંગ પાસે ઊભા રહી આખા માહોલને ફેફસામાં ઉતાર્યો.

સમથળ કાળી રાતી જમીન બટેટા, ઘઉં, વરિયાળી અને એરંડાના પાકોની રંગીન જાજમ તળે ઢંકાયેલી હતી. રાયડાનાં પીળાં ફૂલો, મોટા થતા આછા મરૂન એરંડાનાં બીજ, લીલી કલગી ધરાવતી વરિયાળી, ઘટ્ટ મરૂન રાજગરાનાં ફૂલ ખેતરોમાં પોતપોતાના સામ્રાજ્યની છડી પોકારતાં હતાં. હળવી ઊંચાઈ ને હળવી ઊંડાઈ કોઈ કોઈ વખતે રસ્તામાં આવી જવા લાગી.

દામાવાસ કંપા જવાનું હતું. નકશામાં આંતરસુબા કંપા અને બીજા કંપાનાં નામ જાણી આશ્ચર્ય થયું હતું. મિત્ર પ્રો. હસમુખ પટેલને પૂછ્યું. એમણે કહ્યું, ‘‘જૂના વખતમાં કચ્છી પટેલો ઉત્તર ગુજરાતમાં આવીને વસ્યા. તેમની અલગ વસાહત ‘કેમ્પ’ તરીકે ઓળખાતી જે સમય જતાં ‘કમ્પા’ બની ગઈ.’’ એક — કે બે લાઈનમાં રો-હાઉસની જેમ બાંધણી જોવા મળે. દરેક ઘરના પછવાડેના ફળિયામાંથી બીજા ઘરે જઈ શકાય. મતલબ કે પ્રથમ ઘરના ફળિયામાંથી નીકળી દરેક ઘરમાંથી પસાર થતાં થતાં છેક છેલ્લા ઘર સુધી જઈ શકાય. કેવી મજાની રચના ! આને એકતા — સામાજિક એક્ય ગણી શકાય. વિશાળ, ફળિયાવાળા ધોળેલાં વિશાળ પાકાં મકાનો. આંગણામાં ટ્રેકટર, ગાડાં, ઘાસ અને ઢોરઢાંખર છતાંય વર્ષોથી ‘સ્વચ્છતા અભિયાન’ને વરેલા છે આ કચ્છી પટેલો.

મને આ કંપા પરથી મારા શહેરનાય બે કંપા ‘રસાલા કેમ્પ’ અને ‘સિંધુનગર કેમ્પ’ યાદ આવી ગયા. ભાવનગર મહારાજસાહેબે, બહાર બે જગ્યાએ સ્થળાંતર કરીને આવેલી સિંધી પ્રજા માટે અલાયદી રહેઠાણ-વ્યવસ્થા કરી આપી તે કેમ્પ !

રસ્તો સીધો પણ વાત વંકાઈ ગઈ. થાય... એવું તો થાય. ડાયવર્ઝન આવતાં જ હોય છે ને ! રસ્તોય કાંઈ એકધારો થોડો સીધો જ રહે છે !

પાંચ-છ માથોડાં ઊંચા વાંસમઢ્યા સોએક મીટરના કાચા એવન્યૂમાંથી પસાર થઈ ખેતરના શેઢે ઊભેલી કેમ્પસાઈટ પર પહોંચ્યા. ટટ્ટાર ઘેર મહુડા અને ટીમરુ એના આંગણો. થોડાં ડગલે લીલુડાં ખેતરો. ખેતરોના છેડે વૃક્ષોની ઓથે નાનાં મકાનો. આંગણે બકરા, ગાય—ભેંસ ને બાળુડા. આદિવાસી સ્ત્રીની હેરફેર ને નાનામોટા કામમાં વ્યસ્ત પુરુષો. સહુને સહેલાવે સુંવાળો જંગલની પવન અને એ પવનને રોકતી, સંઘરતી ને જરૂર પડ્યે હડસેલાં મારી હાંકી કાઢતી વૃક્ષોજડિત ટેકરીઓ. હૈયે હરખ ઊતર્યો સામાન ઉતાર્યો ત્યારે.

ગરમાગરમ સૂપ ટટકારીને ઊપડ્યા ટ્રેકિંગ માટે. ગોવા ટેકરીની સખી ટેકરી ઉપર પરબ ❖ સપ્ટેમ્બર, 2018

વોચટાવર — ત્રણમાગિયું. આવ્યા ત્યારે એને જોઈને મન થયું જ હતું ત્યાં જવાનું. સફેદ કાળા લિસ્સા ગોળ-લંબગોળ પથ્થરોની બનાવેલી જંગલની સરહદની ઉપર મજેથી થોડું ચાલી અમે વનમાં પ્રવેશ્યા. પળવારમાં સામે નાનું સુકાયેલું તળાવ મળ્યું, પણ એની વચ્ચે કરાયેલા મોટા ખાડામાં ખાસ્સું પાણી તગતગતું હતું. થોડું તોય ઘણું હતું. એમાં અડખેપડખેના ઝાડની છાયા તરતી હતી. તળિયાના પથ્થરોને કશું સંતાડવાનું નહોતું એટલે એ સીધા અમારી આંખે જડાઈ જતા હતા.

ઘાટી ઝાડી શરૂ થઈ ગઈ હતી. ઊંચાઈ વધી હતી. ક્યારેક અસલ પ્રાણી થઈ જવું પડતું હતું. ચારપગા થઈ ટેકરી ચડવી પડતી હતી. ઠંડીની ઋતુ હતી પણ અહીં ગરમાવો હતો. શરીરની ગરમી પણ ચડાણને લઈ વધી હતી એટલે મજો પડ્યે જતો હતો. હાંફ ચડતો. થોડી વાર અટકતા. આજુબાજુનો નજારો જોતા કે મન લોભાતું વધારે સારા દૃશ્યો સારુ ને વળી પગ આગળ વધતા.

ટાવર પરથી નજરે આવતો પેનોરૅમિક વ્યૂ જોઈને ગમે તેવાં યાંત્રિક હૈયાંઓમાં સંવેદનાઓનું પેટ્રોલ પુરાઈ જાય. દૂર સુધી લંબાયેલાં વવાયેલાં ખેતરો. ખેતરોને અલગ પાડતા શેઢા અને ખેતરોના અલંકાર સમા એકાદ, બે—ચાર છૂટાંછવાયાં વૃક્ષો. કોઈ કોઈ જગ્યાએ તળાવડીનાં પાણી પણ તબકે. ઊગેલા પાકની હાર ચોખ્ખી નજરે ભળાય. બે—ત્રણ ખેતર એવા કે ખેડૂત ચિત્રકાર હોવાની નિશાની આપતા હતા. એક શેઢેથી શરૂ કરી સામે છેડે જવાને બદલે હળવે ગોળાઈ લઈને બાજુના શેઢે જઈ વાવેતર કરેલું. રંગોળી જેવી ભાતને લઈને આ ખેતરો મારું મન લઈ ગયા. ઊંડે ઊંડે થઈ આવ્યું... ‘લાવ મારા ચરણને ત્યાં લઈ જાઉં.’

ટાવર ઉપર ચડીને રીતસરનાં વાનરવેડાં કર્યાં. પહેલાં અમે સહુએ સાગમટે ઢેકારો કર્યો. ટાવરની પ્રદક્ષિણા કર્યા કરી ફોટા ખેંચવાને સારુ. પછી ટાવરના વચલા મજલે ચારે કોર્ચની કોલમ ઉપર ટાંટિયા લબડાવતા નાનામોટા સહુ એકસાથે બેઠા. વળી ઢેકારા. જંગલોમાં માણસની આદિમતા ફરીથી પ્રાપ્ત થાય છે. સત્ય સંસ્કૃતિએકા ઠેકાણે ને વન્ય સંસ્કૃતિ નીકળી આવે છે એમાં શી નવાઈ? ભય ઊડી ગયો ને શિસ્ત પણ. નિરાવૃત્ત હૈયાને કોઈ લગામ રહેવા જ ન દીધી. જેટલો ભરી શકાય તેટલો હરખ પંચેન્દ્રિયોમાં ભરવામાં રત થઈ ગયેલા.

સૂરજદાદા હજુ ઘણા ઊંચા હતા પણ એમની ગતિ શિયાળે ઝડપી. કસરત કરવા નીકળેલા ઉતાવળે દોડ્યે જતા છોકરા જેવું એનું ખાતું. આછા આછા રંગોવાળાં આછાં આછાં વાદળોને એ પોલિશ કર્યે જતા હતા. વળી યાદ આવ્યે દૂરની પહાડીનેય એકાદું હળવું બ્રશ મારી દે કે એ તો હરખની મારી રાજી રાજી !

સાંજનું ભોજન હતું સાદું પરંતુ આ માહોલમાં દાઢે વળગ્યું. અમસ્તાય સ્વાદ આપણી જીભમાં જ હોય છે ને ! સ્થૂળ વ્યક્તિઓ અને સમય, મૂડને અનુરૂપ ઉત્તમ ભોજન ફીક્સું ને ફીક્સું ભોજન ઉત્તમ લાગે છે ને ! મેનેજર-કમ-ટ્રેઈનર શ્રી મયૂરભાઈ રાઠોડની વાતોથી માહોલ જામ્યો હતો. ભૂખ પણ હતી તે કેટલું ખવાયું હોય તે તમે સમજી શકો ને ?

રાત્રિની જામતી જતી ઠંડી અમને નિષ્ક્રિય કરી દે તે પહેલાં આકાશદર્શન માટે ફરમાન આવી ગયું. ચમકતા, ચળકતા, લાલ, વાદળી, સૂર્યમાળા નજીકના ને દૂરના, તારાઓ અને નક્ષત્રો અને રાશિતારાઓ ચીંધાતાં ગયાં. ખગોળશાસ્ત્ર ખૂલ્યું હતું. આંખો બંધ થવા મથતી હતી. ઠંડી ભરડો લઈ રહી હતી. શરીર ધ્રૂજવા લાગ્યું. બીજાની પણ હાલત એ જ હતી ને આખરે કેમ્પફાયરની આસપાસ ગોઠવાયા ત્યારે વળી અંગ્રેજીના પ્રાધ્યાપક ડૉ. ઉલુપીબહેન પટેલ (રાઠોડ)ની સંગે વળી નવું વિશ્વ ઊઘડ્યું.

મન તો હતું વહેલાં ઊભા થઈ જવાનું. વહેલી સવારમાં ખેતરોમાં ભમવાનું. સવિતાપાવકને ખુલ્લામાં આવકારવાનું. પહાડી કેવીક ખૂલે અંધકારને ધક્કો મારીને એ જોવાનું. કેવાંક પંખીઓ અહીં છે, કેવા એમના નાદ છે એ પણ તપાસવું હતું. પણ મોડી રાતની નીંદરે એની શિફ્ટમાં કટ મૂક્યો નહિ. બ્લેન્કેટમાં ઢબૂરાયેલું સ્થિર ચેતન પ્રગટ્યું ત્યારે વહેલી સવારે એના દરવાજા બંધ કરી દીધા હતા.

હજુય ખાસ મોડું નહોતું થયું. બ્રેકફાસ્ટ કે બાદ બીજો ટ્રેક પકડ્યો. આ વખતે અરણ્યમાં ઊંડા ઊતર્યા. બુરજ જોવા ઊપડ્યા. ત્રણેક કિલોમીટરના ઊંડાણમાં સ્થાપત્યકલાની એક કમાલને સાચવતો બુરજ ઊભો છે. બુરજ એટલે અહીં એક વોચટાવર જેવી ગોળાકાર રચના. વગર સિમેન્ટે, પથ્થરોથી ચણાયેલો આ ટાવર અનેક ઈજનેરી વિદ્યાર્થીઓનું કુતૂહલ જગાવતો ઊભો છે. પોળોનગરી એના કેન્દ્રસ્થાનેથી આશરે પંદર-વીસ કિલોમીટર દૂર સુધી વિસ્તરી હશે એવું અનુમાન ચોક્કસ કરી શકાય. નહીંતર આ બુરજનું અહીં શું કામ ?

ટીમરુ જોઈ ને બાપુજી યાદ આવે. એનાં પાંદડાંઓમાંથી બાપા બીડી બનાવતા. એમની નસોમાં જાણે બાપાનો ચહેરો દેખાઈ આવતો. કાચા ફળનેય અડી લેતો. સૂંઘી લેતો. કોઈ કોઈ ઠેકાણે ચણોઠીના વેલા એના ખભે ચડેલા દેખાય. સુકાયેલાં એનાં ફૂલોમાંથી એકદમ તાજ તાજ લાલમલાલ ચણોઠીઓ તાજાં જન્મેલાં લાલ-ગુલાબી બાળકો જેવી દેખાય.

પોતાની છાપ છોડી ગયેલાં ઝરણાં અહીંતહીં જોવા મળતાં. પાણીનું વહેણ ક્યાં સુધી આવ્યું હશે તે ચોખ્ખું જોઈ શકાય. એણે સફાઈ કરેલા પથ્થરો ને કોરી કાઢેલી જમીનથી એ વર્તાય. એનો સૂકો મારગ પણ આપણને લીલા કરી દેવા પૂરતો છે. ઝૂકેલી ડાળીઓ, કાળાં થડ, લીલું-સૂકું ઘાસ, ઉપરથી પડતાં કિરણોનો અજવાસ, વૃક્ષોની ઊંચાઈ, કરોળિયાનાં વિશાળ જાળાં, કો'ક કો'ક ફૂલ, કો'ક કો'ક પંખીનાદ, નીરવતા, આછી હવાની લહેરખીઓ એલિસને નહિ પણ આપણને 'ઈન વન્ડરલેન્ડર' લઈ જાય.

જવાનો હતો ઉત્સાહ એટલો જ વળવાનો પણ દાખવ્યો, કારણ કે નવા રૂટ ઉપરથી આવવાનું હતું. ગાઈડ આગળ નીકળી ગયો. અમે મજા લેવામાં પાછળ રહી ગયા. છોકરડો હતો એટલે એને ગંભીરતા હશે કે કેમ તેની ખબર નહિ. ધોળેલા પથ્થરો અમને જગ્યા દોરી જતા હતા ત્યાં ચાલવાનું રાખ્યું. થોડી વાર થઈ હશે કે જંગલ બહાર. સામે ખેતરો આવી ગયાં. ગઈ કાલે વોચટાવર પરથી જોયેલાં ખેતરો. જે ખેતરોમાં જવાને મન લલચાયું હતું ત્યાં જ અમે આવી પહોંચ્યા ! રંગોળી જેવા ખેતરને આમ આકસ્મિક રીતે

ખુદાએ ખુદ સામે ગવાહ કરી દીધાં. સેવેલી મંછાઓ ક્યારેક આમ પણ ફળી જતી હોય છે ! એટલે જ સ્વપ્નાંઓ જોવાંની ઈચ્છાઓ રહેતી !

બપોરનું ભોજન પતાવી પોળોના મૂળ સ્થાનક અભાપુર અને કેમ્પસાઈટ ઊપડ્યા. અંતરિયાળ મારગ હતો. લીલાં ખેતરોની વચ્ચેથી કાળા સાફ-સૂથરા મારગ ઉપરથી અમારી સવારી જઈ રહી હતી. બટાટાના છોડ જોયા હતા. અહીં ખેતરો હતાં – વળી લોભામણાં. અમે ઊભા રહ્યા. દૂર સુધી ફેલાયેલાં બટાટા, એરંડા, રાયડાનાં ખેતરોને જોતા રહ્યા. બટાટાનાં પાંદડાંઓ ઉપર હાથ ફેરવ્યો. લગભગ બધાએ એના ફોટા પાડ્યા અને હાથવગા કરીને સાથેય લીધા. પ્રકૃતિ સાચે જ આપણને અનેરો, અનહદ આનંદ અને ઉત્સાહ આપે છે !

સીધા પહોંચ્યા વણજ ડેમ. મારી જેવાને એવો ભ્રમ હતો કે પોળો બહુ જાણીતું નથી એટલે પ્રવાસીઓ ઓછા હશે. પરંતુ અમારા મેન્ટર શ્રી મયૂરભાઈએ અમને કહ્યું હતું, ‘અમદાવાદના માણેકચોકમાં પહોંચી ગયા હશો તેવું લાગશે.’ એમની વાત સાચી હતી. રીતસરનો જમલો જામેલો હતો. મહામહેનતે ડેમસાઈટ સુધી પહોંચ્યા. વણજ ડેમને જોતાં લાગ્યું કે આ તો જૂનાગઢનો વિલ્સન ડેમ ! પહાડી વચ્ચે વિશાળ શરીરને લઈને આ ડેમ ઊભો છે. પહાડીનાં પ્રતિબિંબ, વૃક્ષોનાં પ્રતિબિંબ અને આકાશના પ્રતિબિંબને ઝીલતો. જાણે હરક્યુલીસ ઊભો હોય એમ લાગે !

હરણાવ નદી કિશોરી જેવી જ ! એવી જ નાનકડી ને સૌંદર્યસભર. કોતરાયેલા પીળા પહાડો એના ચહેરાને સોનેરી આભા આપતા હતા. ચોપાસની વનરાજીનો એનો પોશાક હતો. હળવું સ્વચ્છ વહેણ એના હૃદયની ભાવનાઓને અંકિત કરતું હતું. બસ ભાવપૂર્વક એને જોતા રહો. બાપ પોતાની ધોડશી દીકરીને જોઈને જે રાજીપો અનુભવે એ જ ભાવ તમને થાય ! એના ટાઢાબોળ પાણીમાં પગ મૂક્યો. આખું શરીર થથરી ગયું. પણ મારા દીકરા રીહાને તો કોઈ વાત ન માનતાં ડૂબકી લગાવી જ દીધી. મારા કરતાં વધુ સારી રીતે એણે હરણાવ નદીની સોબત માણી.

જૈન મંદિરો અનેક જોયાં. પુરાણકાલીન મંદિરો, સ્થાપત્યો, શિલ્પો જોયાં. આમ છતાં અહીંનાં જૈન મંદિરો અને લાખાના ડેરાએ મન ઉપર વિશિષ્ટ જાદુ જ કરી દીધો. અચંબિત થઈ એનાં શિખરો, કાંગરા, દીવાલો, ગર્ભગૃહ, પરિસર, પગથિયાં ને દરેક વસ્તુમાં આંખો ને મન ચોંટી જ રહ્યાં. અદ્ભુત કારીગરી છે ને કંઈ ! એ જીવંત હશે ને માનવીય ચેતનાઓથી ઊભરાતું હશે ત્યારે એની જાહોજલાલી કેવી હશે એ વાતેય આપણું આખું અસ્તિત્વ ઉજાગર થઈ જાય. શરણેશ્વર મંદિર પણ આવી જ પ્રતિભા લઈ બચેલા અવશેષો લઈ ઊભું છે.

એક વખતે ધબકતું આખું એક નગર સમયની ગતિમાં ક્યાંનું ક્યાંય ધકેલાઈ ગયું. આપણી સમક્ષ માત્ર એની યાદ જ બચી છે. પળવાર મારું હૃદય પણ સૂઝ થઈ ગયું. આપણેય આ હવામાં ભળી જવાનું છે એ વાતે. પણ તોય મન હર્ષુભર્ષુ જ રહ્યું એ વાતે કે આપણે ઉત્તમતાના અંશને જોઈ શક્યા, પામી શક્યા ! તમે જીવન કોને કહો છો ? નાની નાની પળો જ જીવનને કાંતી આપે છે એને જ ને ? □

શ્વાસોને સર્પદંશ કરાવતી હર્ષ-દ ગઝલ...! | રાધેશ્યામ શર્મા

એમ મારે જવાનું

આખેઆખું નગર ઊપડે એમ મારે જવાનું,
ને રસ્તાને ખબર ન પડે એમ મારે જવાનું.

મુઠ્ઠી ખોલી સફળ સપનાં આંખમાં આજવાનાં,
ને આંખોને અમલ ન ચડે એમ મારે જવાનું.

ધીમે ધીમે અચરજભરી રાત ઉછેરવાની,
ને મધ્યાહને કણ કણ જડે એમ મારે જવાનું.

મારી પાસે અલસગમના જિંદગી, જીવવાનું;
ને ખિસ્સામાં સ્મરણ ખખડે એમ મારે જવાનું.

ઊભાં ઊભાં વિવશ નજરે દોડતાં દશ્ય જોઉં,
ને દોડું તો ચરણ લથડે એમ મારે જવાનું.

સંધ્યાટાણે સતત બજતા ઘંટ જેવી ક્ષણો આ,
ને શ્વાસોને સમય કરડે એમ મારે જવાનું.

[‘એક ખાલી નાવ’, પૃ. ૨૧]

[અક્ષરા : સ્વાતંત્ર્યોત્તર ગુજરાતી કવિતા, પૃ. ૨૦૧] - હર્ષદ ત્રિવેદી

ગઝલફોર્મનું પિંગળ રદીફ અને કાફિયામાં રેલાતું હોય છે. રચનામાં ‘એમ મારે જવાનું’ શીર્ષકસ્થ પંક્તિ સાદંત પ્રયોજાઈ છે. પ્રત્યેક શેઝૂરની બીજી કડીનો પ્રારંભ ‘ને’ શબ્દથી થાય છે. અનુપ્રાસની સહજ ગતિ, ઊપડે-પડે-ચડે-જડે-ખખડે-લથડે-કરડે જેવા શબ્દોમાં વહી... વહી એટલા માટે કહી કે ક્રિયા-પ્રક્રિયાપદો કાવ્યનાયકની સંવેદનાને પ્રવાહિત કરે છે, લયપૂર્વક.

‘એમા મારે જવાનું’ કડીમાંનો ‘એમ’ શબ્દ આમના અર્થમાં તો સમજાય પણ મારે પણ એમ જવાનું? એવો પ્રશ્ન ગર્ભિતપણે સંકેતે. આ જવાનું કેટલું તો વ્યાપક છે તે ‘આખેઆખું નગર ઊપડે’ પંક્તિમાં વ્યક્ત થયું છે. જાણે અંતિમ યાત્રામાં સમગ્ર શહેર ઊપડે, ઊમટે એ કદાચ ગમે પરંતુ વિધિવકતા (આયર્નિ) કેવી કે રસ્તાને ખબર પણ ન પડે !

જીવ્યું ના જીવવા જેવું નિરર્થક જોઈને જવાનું ને ? આવું જવાનું કેમ ? સાવ જવાનું, આવું ?

એલેકઝાન્ડર ગુજર્યો ત્યારે ખાલી મુઠ્ઠી ખુલ્લી રાખીને ગયાની પ્રચલિત કથા યાદ આવે. અહીં કાવ્યનાયકની પરિસ્થિતિ ક્ષુરસ્ય ધારધારા સમી છે.

મુઠ્ઠી ખોલી સફળ સપનાં આંખમાં આંજવાનાં,
ને આંખોને અમલ ન ચડે એમ મારે જવાનું.

જાદુગરની જેમ મુઠ્ઠી ઉઘાડી નિષ્ફળ નહીં, પણ સફળ સપનાંના સુરમાથી આંખ આંજવાની, છતાં સફળતાનો નશો ના ચડે એમ જવાનું. લોટ ફાકવાનો પણ ગળા હેઠળ ના જવો જોઈએ.

‘ધીમે ધીમે અચરજભરી રાત ઉછેરવાની’ પંક્તિમાં અચરજભરી રાત જાણે પોતાની દીકરી હોય એમ ઉછેરવાની ‘ને મધ્યાહને કણ કણ જડે એમ મારે જવાનું.’ વિસ્મયસભર રાત્રિ પછી ઉત્પન્ન બપોરે અન્નના ઉષ્ણ કણ કણ જડ્યા હોય એમ જવાનું !

મારી પાસે અલસગમના જિંદગી, જીવવાનું;
ને ખિસ્સામાં સ્મરણ ખખડે એમ મારે જવાનું.

નાયકની જિંદગી આળસની આરસીમાં ફેમ થઈ છે, જીવન પરિબદ્ધ છે. ખિસ્સામાં સ્મરણનું પરચુરણ ખખડતું હોય એમ જવાનું ! જવાની ક્ષણે સ્મરણ છાલ ના છોડે અને ખખડે એ દશાનું આ કલ્પન-ધ્વનિસિદ્ધ સંભવ્યું છે.

છેલ્લા બે શેઅર વાર્ધક્ય અને આસન્ન મૃત્યુના ગ્રાફિક ઓડિયો-વિઝ્યુઅલ પેનેરોમા સમા પ્રભાવક છે :

ઊભાં ઊભાં વિવશ નજરે દોડતાં દશ્ય જોઈ
ને દોડું તો ચરણ લથડે એમ મારે જવાનું.

નજર વિવશ, લાચાર છે તોયે દશ્ય દોડતાં નીરખે છે. દશ્યો સાથે દોડવાની સ્પર્ધા ચાહે પણ ચરણ લથડી પડે ત્યાં શું ચાલે ?

જીવનસંધ્યાનાં ચોઘડિયાંની ક્ષણો મૃત્યુઘંટ બજાવતી સંભળાય :

સંધ્યાટાણે સતત બજતા ઘંટ જેવી ક્ષણો આ,
ને શ્વાસોને સમય કરડે એમ મારે જવાનું

કૃતિનો હાસિલે શેઅર : કેવળ મૃત્યુઘંટ નહિ, સંધ્યાટાણે મંદિરનો ઘંટ પણ સતત રણજાણતો હોય તેવી ક્ષણે શ્વાસોને સમય કરડે, ત્યારે સમય સર્પદંશ સમો પ્રભાવક શબ્દાંકિત થયો છે !

‘એમ મારે જવાનું’ રદીફ પંક્તિ-સમગ્ર રચનાને ‘મૃત્યુ’નું ક્યાંયે નામ પાડ્યું નથી છતાં બધા શેઅરના સંદર્ભ મરણશરણ થનારા નાયકની આંતરિક સં-વેદના ભાવકમાં સંક્રાન્ત કરી શકી છે.

મારાપણું અહીં મૂકીને જતા રહેવાની ઘડીને મેલોડ્રામેટિક મોડ આપ્યા વિના તદ્દન વસ્તુલક્ષી રીતિથી ગઝલને ગહનતા પણ બક્ષી તે સર્જક હર્ષદ ત્રિવેદીની સિદ્ધિ બદલ સલામ...

ઘર ત્યાગેલા નાયકનું સંવેદન | જિતેન્દ્ર પ્રજાપતિ

ઉદાસી આંખમાં લઈ ત્યાગીને ઘરબાર રસ્તા પર;
હજી હમણાં જ આવીને ઊભો છું ચાર રસ્તા પર.
બની હો આ પહેલી વાર દુર્ઘટના નથી એવું,
મને લાવી મૂક્યો છે કિસ્મતે કેં વાર રસ્તા પર.
થયું છે ચ્હા પીવાનું મન આ ઢળતી સાંજની સાખે,
મળે જો ઓળખીતો કે અજાણ્યો ચાર રસ્તા પર.
રમકડા માટે રડતો જોઉં છું હું એક બાળકને,
ને પૈસાના અભાવે બાપ છે લાચાર રસ્તા પર.
નિરાંતે વાત મારે પૂછવી છે એક-બે એને,
ભિખારી એક જે બેઠો છે સામે પાર રસ્તા પર.
પુશીનું પર્વ સામે, આ તરફ છે શોર માતમનો;
અવાચક હું ઊભો છું લઈ હૃદયમાં ભાર રસ્તા પર.

- હરીશ ધોબી

ગુજરાતી ગઝલનો અત્યારે સુવર્ણકાળ ચાલી રહ્યો છે. શિખર પર ઊભેલી ગઝલ ભૂતકાળ, ભવિષ્યકાળ અને વર્તમાનકાળના પોતથી વણાયેલી છે. સાહિત્યનો કોઈ પણ પ્રકાર આ ત્રણ કાળની આજુબાજુ જ ગૂંથાયેલો છે. આપણી ગઝલની જ વાત કરીએ તો મોટાભાગની ગઝલો ભૂતકાળના અનુભવો પરથી લખાયેલી જોવા મળે છે. ભવિષ્યકાળની છાંટ ધરાવતી ગઝલો પણ આપણે ત્યાં જોવા મળે છે. આ બંને કાળમાં લખાયેલી ગઝલો કરતાં ચાલુ વર્તમાનકાળમાં લખાયેલી ગઝલ અલગ જ તરી આવે છે. કારણ દર્શાવતાં એટલું કહી શકાય કે વર્તમાનમાં બનતી બીનાને નજર સમક્ષ રાખીને તેનું નિર્માણ થતું હોવાથી તેનું સંવેદન એ જીવંત સંવેદન તરીકે ઊપસી આવે છે, જે વધારે સ્પર્શતું હોય છે. પ્રસ્તુત ગઝલ પણ કંઈક આવા જ મનોભાવોને વ્યક્ત કરતી ગઝલ છે. આંખ સામે જ બનતા બનાવોને કવિ હરીશ ધોબીએ એક જ દોરામાં ગૂંથીને મોતીની એક માળા આપણને બનાવી આપી છે. કવિના મનોભાવોને સૂક્ષ્મ રીતે રજૂ કરતી આ ગઝલ વર્તમાનની ભૂમિ પર રોપાયેલા છોડ સમાન છે. આ છોડના મૂળમાં અભાવની વેદના અને કેંક ગુમાવ્યાની પીડા સીંચાયેલી જોવા મળે છે. પોતાના જીવન સાથે જ જાણે કે સંકળાયેલી હોય તેવી ઘટમાળને કવિએ આ ગઝલ દ્વારા છતી કરી હોય એવું લાગે છે.

ઉદાસી આંખમાં લઈ ત્યાગીને ઘરબાર રસ્તા પર;
હજી હમણાં જ આવીને ઊભો છું ચાર રસ્તા પર.

જીવન એ કરોળિયાએ ગૂંથેલ એક જાળા સમાન છે. એક પછી એક સંઘર્ષને મ્હાત આપીને મૂળને પામવાની મથામણ માનવ આજીવન કરતો રહે છે, કદાચ આને જ જિંદગી કહેવાય; પણ જિંદગીની ખરી વ્યાખ્યા તો માણસને ત્યારે જ અનુભવાય, જ્યારે

માણસ સંજોગોનો શિકાર બને. કોઈ પણ વ્યક્તિ માટે તેના ઘર-પરિવારથી વિશેષ બીજું કંઈ જ હોતું નથી. મામસ આખી જિંદગી પોતાનાં ગણાતાં પાત્રોને રાજી રાખવા માટે મથામણ કરતો જોવા મળે છે, પણ જિંદગીની અમુક પળો જાણે કે આઘાત આપવા માટે નિર્માણ પામતી હોય તેમ તે પોતાનો પ્રભાવ દેખાડતી હોય છે. જિંદગીની આવી જ કોઈક વસમી પળોનો શિકાર બનેલા કવિ આપણને આ શે'રમાં નજરે ચડે છે. ઉદાસી આંખમાં આંજીને આવેલા કવિ જીવનની દિશા જાણે કે ખોઈ બેઠા છે, અને એ દુઃખને શાતા આપવા માટે ઘર બાર ત્યજીને નીકળી ગયા છે. ઉદાસીને આંખમાં આંજતા કવિ હરિશ ધોબીને અનુભવતાં અનુભવતાં શ્યામ સાધુ યાદ આવે.

આવો તો આ ઉદાસીને અવસર બનાવીએ,
બાકી તો આખી જિંદગી અવસર વગર પડી.

- શ્યામ સાધુ

ઉદાસીને અવસર ગણી ઊજવનારા કવિ અહીં આપણને ઉદાસીના સૌંદર્યનો પરિચય કરાવે છે. શ્યામ સાધુની ઉદાસી અને હરીશ ધોબીની ઉદાસી ભિન્ન હોવા છતાં એકરૂપતાનો અનુભવ કરાવે છે.

બની હો આ પહેલી વાર દુર્ઘટના નથી એવું;
મને લાવી મૂક્યો છે કિસ્મતે કેં વાર રસ્તા પર.

અભાવનો આકાર કવિના જીવનમાં જાણે કે ઘર કરી ગયો છે. જીવનથી દૂર, પોતાનાથી દૂર ફેંકાઈ જવાની ઘટના કવિના જીવનમાં કંઈ પહેલી વાર બની હો એવું નથી; અગાઉ પણ કિસ્મતના હાથે તે આ રીતે ધોબીપછાડ ખાઈ ચૂક્યા છે. કસોટી માટે કવિનું નિર્માણ થયું છે કે કવિ માટે કસોટી નિર્માણ પામી છે એ વાત વિચારતા કરી મૂકે એવી છે. અનુભૂતિનો અણસાર કવિના કવિત્વ તરફ આપણને લઈ જાય છે.

થયું છે ચ્હા પીવાનું મન આ ઢળતી સાંજની સાખે;
મળે જો ઓળખીતો કે અજાણ્યો યાર રસ્તા પર.

આચરણ એ વિચારોનું પરિણામ છે. કોઈ પણ ક્રિયા આકાર પામતાં પહેલાં મનોજગતમાં પથરાતી હોય છે, પછી જ તે પોતે કાર્યમાં પરિણમે છે. ઘર-પરિવાર ત્યાગીને રસ્તા પર મનને હળવું કરવા માટે આવેલા કવિ પોતાના વિચારોને અમલમાં મૂકવાનું વિચારી રહ્યા છે. દુઃખને ઘટાડવું હોય તો તેને વહેંચી નાખવું. કવિ પણ કેંક આવું જ વિચારતા હોય એમ લાગે છે. મિત્રોનો સાથ ઝંખતા કવિ યા પીવાનો હળવો વિચાર કરે છે એ વિચાર આપણને કવિના અભાવની સરહદ સુધી લઈ જાય છે.

રમકડા માટે રડતો જોઉં છું એક બાળકને;
ને પૈસાના અભાવે બાપ છે લાચાર રસ્તા પર.

આપણે બાળકને રાજી કરવા માટે જ્યારે રમકડું ખરીદીએ છીએ ત્યારે માત્ર રમકડું ખરીદતા નથી, પણ ખરા અર્થમાં જોવા જઈએ તો આપણે તેના માટે સ્મિત ખરીદીએ છીએ. એક રમકડું લઈ આપવાથી તેના ચહેરા પર જોવા મળતી ચમક આપણને

અંદરથી ભર્યા ભર્યા કરી દે છે. પ્રસ્તુત શે'રમાં કવિ પણ કેંક આવી જ ઘટના વણવે છે. બાળકનું સ્મિત કોને વહાલું ન હોય ! પોતાનું વહાલસોયું બાળક રમકડું લેવા માટે રડે છે અને એ રમકડું લઈ આપવાની પોતાની પરિસ્થિતિ નથી એવા બાપની લાચારી આપણને પોતીકા સંવેદનનો સ્પર્શ કરાવે છે.

નિરાંતે વાત મારે પૂછવી છે એક-બે એને;
ભિખારી એક જે બેઠો છે સામે પાર રસ્તા પર.

પોતાના મનોજગતમાં ચાલતી મથામણને કવિ પ્રત્યક્ષ થતી અનુભવે છે. આ નાશવંત જગતમાં પેટિયું રળવા માટેની મથામણ માણસને સતત ને સતત ગતિશીલ રાખે છે. આ મથામણમાં કરવો પડતો સંઘર્ષ કોઈને વધુ સ્પર્શે છે, તો કોઈને એની માત્ર ઝલક જ દેખાડે છે. ભિખારીના ઉલ્લેખ દ્વારા કવિના મનોજગતનો પણ સૂક્ષ્મ ઉલ્લેખ થતો આપણને જોવા મળે છે. 'ભૂખ કરતાં પણ ભીખ ભૂંડી છે' આવો સંવાદ રચનાર પન્નાલાલ પટેલ આ ક્ષણે કેટલા જીવંત લાગે છે ! ભિખારી આપણા આ કહેવાતા સુધારાવાદી સમાજનું એક ઉપેક્ષિત પાત્ર છે. તિરસ્કારની નજર નીચે તેનું જીવન પસાર થાય છે, એવા આ ભિખારી પાસે કવિ બે ઘડી બેસવા ઈચ્છે છે. ભિખારીના હૃદયની વાત, તેની વ્યથા, પીડાને કવિ અનુભવવા ઈચ્છે છે. પરદુઃખે દુઃખી થવાની કવિની આ વિચારણા આપણને તેમના પરોપકારી જીવનો અણસાર આપે છે.

પુશીનું પર્વ સામે, આ તરફ છે દોર માતમનો;
અવાચક હું ઊભો છું લઈ હૃદયમાં ભાર રસ્તા પર.

વ્યથાથી વ્યથિત થયેલા કવિ ઘરબાર ત્યાગીને ચાર રસ્તા પર આવીને ઊભા છે, અને આ દરમિયાન કવિ તેમની આંખ આગળ બનતી ઘટનાઓને જુએ છે. રસ્તાની એક બાજુ બેઠેલા ભિખારીનું સંવેદન કવિ અનુભવે છે તો રમકડું લેવા માટે રડતા બાળકને અને લાચાર પિતાને જોઈ કવિ દ્રવી ઊઠે છે. ચાર રસ્તા પર ઊભા રહેલા કવિ એક બાજુએ પુશીનું જે પર્વ ઊજવાય છે તેને જોઈ રહ્યા છે અને બીજી તરફ કોઈક અઘટિત બનાવ બન્યો છે અને તેના કારણે છવાયેલો માતમ કવિ નિહાળી રહ્યા છે. આ બધી જ ઘટનાઓની વચ્ચે કવિ હૃદયમાં ભાર લઈને શૂન્યવત્ નજરે અવાચક થઈને ઊભા છે. જગતના દુઃખ કરતાં કવિને પોતાનું દુઃખ વામણું લાગે છે. પોતાને એક કરતાં વધુ વખત કિસ્મતે પછડાટ આપ્યો છે અને એની પીડા પણ કવિ આ દુન્યવી દુઃખ આગળ જાણે કે વીસરી ગયા છે. કવિની પોતીકી પીડાનું સૂક્ષ્મ સંવેદન ધરાવતી કવિની આ કૃતિ આપણને તેમના પ્રવર્તમાન જીવનનો પરિચય કરાવે છે. આંખ આગળ બનતી બિનાને કવિ ચાલુ વર્તમાનકાળમાં સારી રીતે ન્યાય આપી શક્યા છે. કવિની આ કૃતિ વાંચતાં વાંચતાં ઘટનાઓ જાણે કે આપણી આંખ આગળ જ બનતી હોય એવો અનુભવ પણ આપણને થાય છે.

સોગાદ

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર; અનુવાદ : જયંત મેઘાણી

[રવીન્દ્રનાથનું એક જાણીતું કાવ્ય છે, 'દાન'. ('બલાકા' કાવ્યસંગ્રહ, ૧૯૧૬). વિલિયમ રાટ્ટીએ નામે રવીન્દ્ર-સાહિત્યના અંગ્રેજ અનુવાદક અને અભ્યાસીએ કવિવરનું એ કાવ્ય અંગ્રેજીમાં ઉતાર્યું છે. તેના પરથી આ અનુવાદ-મનોયત્ન સૂઝેલું. બંગાળી લિપિથી અજાણ, પણ 'એકોત્તરશતી'માં (પા. ૨૮૨ પર) કાવ્યનું ગુજરાતી લિપ્યંતર અને સુરેશ જોષીએ આપેલો શબ્દાનુસારી ગદ્યાનુવાદ છે એ પણ જોયેલાં નહીં. ત્યારે વિલિયમ રાટ્ટીએનો અંગ્રેજ અનુવાદ મળ્યો જેના પરથી આ અનુવાદ થયો. કાવ્યકૃતિ ચળાઈને ત્રીજી ભાષામાં ઊતરે ત્યારે તેનું સ્વરૂપ મૂળ ભાવની નિકટ પહોંચી શકે છે કે નહીં તેના ઉદાહરણ લેખે આ પ્રયાસને અવલોકી શકાશે.]

Gift

O my love, what gift of mine
Shall I give this dawn ?
A morning song ?
But morning does not last long –
That heat of the sun
Wilts it like flower
And songs that tire
Are done.

O friend, when you come to my gate
At dusk
What is it you ask ?
What shall I bring you ?
A light ?

A lamp from a secret corner of my silent house ?
But will you want to take it with you
Down the crowded street ?
Alas,
The wind will blow it out.

Whatever gifts are in my power to give you,
Be they flowers,
Be they gems for your neck,

How can they please you ?
If in time they must surely wither,
Crack,
Lose Lustre ?

All that my hands can place in yours
Will slip through your fingers
And fall forgotten to the dust
To turn into dust.

Rather,
When you have leisure,
Wander idly through my garden in spring
And let an unknown, hidden flower's
Scent startle you
Into sudden wondering –
Let that displaced moment
Be my gift.

Or if, as you peer your way down a shady avenue,
Suddenly spilled
From the thick gathered stresses of evening
A single shivering fleck of sunset-light stops you,
Turns your day-dreams to gold,
Let that light be an innocent
Gift.

Truest treasure is fleeting;
It sparkles for a moment, then goes.
It does not tell its name; its tunes
Stops us in our tracks, its dance disappears
At the toss of an anklet.
I know no way to it –
No hand nor word can reach it,
Friend, whatever you take of it,
On your own.
Without asking, without knowing,
Let that be yours.
Anything I can give you is trifling –
Be it a flower, or a song.

[The Bengali original 'Daan'. Translation by William Radice]

સોગાદ

કહે સખી, આ પ્રભાતે શી સોગાદ અરપું ?

એકાદ પ્રભાતી ગન છેડું ?

પણ ઉઘા તો પલ એકમાં વિલાશે

ને સૂર્ય-તાપમાં કરમાશે ફૂલ-શી,

ને થાકેલ સૂર સર્વ મારા જંપી જશે.

કહે, સંધ્યાટાણે મુજ દ્વાર આવી

તું માગશે શું મારી કને ?

ને ધરીશ શું હું તને ?

દીવડો ?

— મારા નીર ઘરના એકલ ગોખે જલે તે દીવડો ?

પણ માર્ગ આ ભીડરૂંધ્યો : તું વીંધીશ ક્યમ ?

વાયરો વાશે ને જ્યોત તારી બુઝાશે નકી.

ઉપહારમાળામાં પરોવવા કાજ ધરું તને

ખીલ્યાં નિજ બાગમાં એ કુસુમદળ,

કે સંઘરેલાં જે અણમૂલ મોતી ?

પણ એ તો કરમાઈ ખરશે, ચૂરણ થશે

— તને શા ખપનાં ?

કર મહી જે કેં મૂકીશ હું

તુજ અંગુલિઓથી સરી જશે,

વિસરાઈને ધૂળ જ થશે.

પણ, કહું ?

વાસંતી આ કુંજકેડીએ તારાં ભ્રમણ હશે,

કો અનામી પુષ્પનો પમરાટ તને ઝાલશે,

ને અચાનક વિચાર ઝોલે લઈ જશે.

— બસ, એ સુભગ પળ મમ ઉપહાર બનજો.

કે પછી,

વીથિકાની છાયા તળે તું ચાલી જતી હો,

ને સંધ્યાછોળોમાંથી સરેલી કિરણસળી તારાં દિવાસ્વપ્નો પર સુવર્ણ ઢોળે :

બસ, હજો એ મુજ ભેટ નમણી.

ક્ષણિક સંપત સર્વમાં સાચી,

પલભર ઝળકી અલોપ થાતી.

નિજનું ન એ નામ દેતી;

એના સૂરો થકી પળ એક આપણ વાટ કંપે

ને પગઝાંઝરીના ઝણકારે એનું નૃત્ય થંભે.
 એ દોલત-દેશની ન વાટ જાણું,
 ન હાથ મારો આંબી શકે ત્યાં,
 ન મુજ બોલના ત્યાંથી પ્રતિઘોષ પામું.
 ન માગજે, ન પૂછજે,
 લૂંટી જ લેજે,
 તારું, તારું, એ સર્વ તારું.
 બીજું જે કે અર્પું તને એ સર્વ ક્ષુલ્લક —
 પુષ્પ હો એ, કે હો ગાન મારું.

કાશી ન સાંભળી ક્યારેય ! | કવિશ્રી રામકુમાર 'કૃષક'; અનુ. હરિકૃષ્ણ પાઠક

ભાઈ ક્યાંથી આવો છો ?
 — અયોધ્યાથી.
 અને તમે ?
 — અલીગઢથી.
 અને આપ ?
 — અમૃતસરથી.
 અને તમે ?
 — શ્રીનગરથી.
 અને તમે ?
 — ગુવાહાટીથી.
 અને બનારસથી ?
 — બનારસથી કોઈ નહીં ?!
 ક્યારેય બનારસ નથી ગયા ?
 બનારસ થઈનેય નથી આવ્યા ?
 ત્યાં એક વખત જરૂર જજો;
 આખા દેશને આ-સેતુ હિમાલય
 ફરી વળીને એ જ સ્થળે આવશો.
 અને જોજો કે એ રસ્તાના ચોક પર
 કેટલાં ભાંગેલાં પાત્રો મળે છે તે —
 ખેર ! ત્યાં થોડી વાર સુસ્તી કરી લો,
 અને તરત માલૂમ પડશે કે —
 જુઓ, પેલા વૃક્ષની છાયા

તે તરફ ઢળી રહી છે.
 ઈચ્છો તો લંબાવી દઈ
 એ ઘાયાને પાથરો કે ઓઢી લો.
 રસ્તામાં કેડીઓ તો ઘણી મળી હશે તમને,
 ઘણીક તો સ્પર્શી હશે
 ને પૂછ્યુંયે હશે કે ક્યાં જવાના છો !
 તમે કોઈને એનાં નામ-ઠામ પૂછવાં કે ?
 કોઈનાં ગામ-કસ્બા-તાલુકા કે જિલ્લાનું,
 ઉંમર ઉદાસી કે ખુશી — કશું પૂછ્યું તમે ?
 ના રે, નથી રોકાયા પળભર માટેય
 ને તેથી જ રહ્યા પથ્થર જેવા.
 કોઈની તરફ ગયા નહીં
 અને ચાલતા જ રહ્યા પોતાની ધૂનમાં !
 કેડીઓ માટે બનારસનું સરનામું ચીંધવાનું
 મુશ્કેલ ન હતું.
 કાશીના એ જુલાહા સાથે
 તેમની દોસ્તી ઘણી પુરાણી છે.
 (હિંદીમાંથી ગુજરાતી અનુવાદ)

સાભાર સ્વીકાર

કવિતા

દરિયો ડોલ્યો સૈ : દીપક ત્રિવેદી, ૧૯૯૯, કંકાવટી, સાંસ્કૃતિક મંડળ, જામનગર,
 પૃ. ૧૪ + ૬૪, રૂ. ૭૫. ઝાકળની હેલી : હર્ષિદા દીપક, ૨૦૧૭, લેખક પોતે,
 કુલદીપ, ૧, નંદનવન પાર્ક, સદ્ગુરુ બંગલો-૯, સાધુ વાસવાણી માર્ગ, રાજકોટ-
 ૫, પૃ. ૧૦+૭૨, રૂ. ૧૦૦. દુર્ગ ઊભો છે હજી : વિજય રાજયગુરુ, ૨૦૧૮,
 રવિમંગલ પ્રકાશન, ભાવનગર, પૃ. ૧૨૮, રૂ. ૧૦૦. જાળિયે અજવાળું : વિજય
 રાજયગુરુ, ૨૦૧૮, રવિમંગલ પ્રકાશન, ભાવનગર, પૃ. ૧૪૪, રૂ. ૧૨૦. વાસંતિક
 ટહુકા : સંપા : કરસનદાસ લુહાર, અલ્પ ત્રિવેદી, ૨૦૧૮, ગ્રામનિર્માણ સમાજ,
 મહુવા, પૃ. ૩૬, રૂ. ૫૦. ચોવીસ ગુણ્યા સાત : બ્રિજ પાઠક, ૨૦૧૮, લેખક પોતે,
 જી/૮૬, વાઘેશ્વરી સોસાયટી, વીઆઈપી રોડ, કારેલી બાગ, વડોદરા. પૃ. ૪+૫૯,
 રૂ. ૧૦૦

બુલેટ ટ્રેન

મૂળ લેખક : જૂલે વર્ન, ભાવાનુવાદ : સાધના નાયક દેસાઈ

‘અરે ભાઈ ! જરા ધ્યાન રાખો !’ મારો માર્ગદર્શક મને સાવધ કરતાં બોલી ઊઠ્યો. ‘જરા ધ્યાનથી જુઓ, ત્યાં પગથિયું છે. આપણે નીચે ઊતરવાનું છે.’ એણે આંગળી ચીંધી પગથિયું બતાવ્યું, ત્યારે જ મને ખ્યાલ આવ્યો કે ત્યાં ઊંડાણ હતું. મારું સમગ્ર ધ્યાન તો હું ક્યાં છું તે જાણવામાં જ હતું. આવી ઠંડી અને ખુશનુમા રાત્રિએ હું ક્યાં ફરી રહ્યો હતો ?

સાવધાનીપૂર્વક ધીમે ધીમે સલામત રીતે પગથિયું ઊતરી મેં આસપાસ ફરીથી નજર નાખી. આ જગ્યા નવી જ લાગતી હતી. હું અહીં પહેલી વાર જ આવ્યો હતો. મને એક મોટી પરસાળ દેખાઈ. ચારે તરફ વીજળીના વિશાળ ગોળાઓ હતા. અતિશય પ્રકાશમય આ ગોળાઓના આંખને આંજી દેતા પ્રકાશથી ટેવાતાં મને થોડી વાર લાગી. આ પ્રકાશને પરાવર્તિત કરતાં કદાવર પરાવર્તકો તરફ મારું ધ્યાન ખેંચાયું. તેમની પાસે લેવાયેલ બેવડું કામ પ્રશંસનીય હતું. એક તરફ પ્રકાશને બેગણો વધારી આખા રૂમને ઝળહળતો કરવાનું કામ કરતા હતા, તો સાથે સાથે રૂમને વિશાળ તેમજ સુંદર બનાવવાનું કામ પણ કરતા હતા. ત્યાં કોઈ પણ દેખાતું ન હતું. કેવળ નીરવ શાંતિ જ ત્યાં હતી. હું અને મારો માર્ગદર્શક આગળ વધ્યા. અમારો પગરવ આ શાંતિનો ભંગ કરવા પૂરતો હતો. હું અચરજથી આ નવી જગ્યાને જોતો જ રહી ગયો. મેં અહીં પહેલી જ વાર પગ મૂક્યો હતો અને આ બધું જોઈને હું દંગ રહી ગયો.

થોડી વાર નિરીક્ષણ કર્યા પછી ફરી પાછો હું મારા પ્રશ્ન પર આવ્યો — હું ક્યાં હતો ? આ વિશાળ ખંડમાં શું કરી રહ્યો હતો ? શા માટે આવ્યો હતો ? કોની સાથે આવ્યો હતો ? આ મારો રહસ્યમય સાથીદાર કોણ હતો ? આવા તો અનેક સવાલો મારા મગજમાં ઊઠી ગયા. પરંતુ એક પણ પ્રશ્નનો જવાબ મળે એવી શક્યતા દેખાઈ નહીં. રાત્રિના સમયે લાંબી લટાર મારતાં અચાનક જ આ અજાયબઘરમાં આવી પડ્યો હોઉં એવી લાગણી થઈ આવી. આ જગ્યા જોઈ મનમાં એક જ વિચાર આવતો હતો — ‘રહસ્યમય અજાયબઘર’.

અચાનક જ લોખંડના દરવાજા ખૂલ્યા. ધાતુના ખણખણાટ સાથે ફરીથી બંધ થઈ ગયા. શું થઈ રહ્યું છે એની સમજ પડે એ પહેલાં તો નીચે ઊતરતી સીડીઓ દેખાઈ. ધરતીના પેટાળમાં વધુ નીચે જતી સીડીઓ જણાતી હતી એ ! બાળસહજ કુતૂહલપૂર્વક હું પ્રત્યેક વસ્તુને જોતો રહ્યો. મારી પાસે વિચારવાનો પણ સમય ન હતો. અત્યારે મને એ વિશાળ રૂમ વિશે આટલું જ યાદ છે.

મારો ગાઈડ મારી મૂંઝવણ સમજી ગયો. કદાચ એને આવી જ અપેક્ષા હતી. એણે સસ્મિત પૂછ્યું, ‘મને લાગે છે કે તમે અત્યારે તમારી જાત સાથે પ્રશ્નોત્તરી કરી રહ્યા છો આ જગ્યા વિશે, ખરું ને ? ચાલો હું તમને તમારા પ્રશ્નોના જવાબ આપી દઉં કે જેથી આ રહસ્યમય વાતાવરણ દૂર થઈ જાય.’

મિત્રભાવે હસતાં હસતાં એ બોલ્યો, ‘શ્રીમાનજી, હું કર્નલ પીઅર્સ. અત્યારે તમારી સેવામાં હાજર છું. આપણે અત્યારે ક્યાં છીએ એ મૂંઝવણ છે ને ? ચાલો એ પણ જણાવી દઉં. તમે અત્યારે અમેરિકાના બોસ્ટન શહેરના સ્ટેશનમાં ઊભા છો.’

હું મારા અચરજને શમાવી ન શક્યો, ‘સ્ટેશનમાં ?’

મારો આ પ્રતિભાવ પણ અપેક્ષિત જ હતો. એ શાંતિથી બોલ્યો, ‘હા, સ્ટેશનમાં. બોસ્ટન-લિવરપુલ ટ્યૂબ્સ રેલવે કંપનીના સ્ટેશનમાં. આ જ સ્ટેશન પરથી લિવરપુલની ટ્યૂબ ટ્રેનના ઐતિહાસિક પ્રવાસની શરૂઆત થનાર છે.’

હું આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો. આ વાત પર વિશ્વાસ કરવો કે કેમ તેની અવઢવ મારા ચહેરા પર સ્પષ્ટ તરી આવતી હતી. કર્નલને ખ્યાલ આવી ગયો કે એમની વાત પર હું વિશ્વાસ કરતો ન હતો. તેમણે ફરીથી મિત્રતાભર્યું સ્મિત કર્યું, અને નવેસરથી આખી વાત મને સમજાવવાનો પ્રયાસ કર્યો.

કર્નલ પીઅર્સે ઈશારો કરી વિશાળ, લાંબા કદના, બે લોખંડના કદાવર સિલિન્ડર તરફ મારું ધ્યાન દોર્યું. હું એ વિશાળકાય સિલિન્ડરને હેરતભરી નજરોથી જોઈ રહ્યો. લગભગ અઢી મીટરના વ્યાસવાળાં મહાકાય નળાકાર સિલિન્ડરો મારાથી થોડાં જ ડગલાં દૂર જમીન પર પડ્યાં હતાં. મેં ધ્યાનથી બંને નળાકારોનું નિરીક્ષણ કરી સાચી વાત જાણવા પ્રયત્ન કર્યો. જમણી તરફ ઈંટોનું મજબૂત કડિયાકામ કરેલું હતું. આ સિલિન્ડરનો એક છેડો આ મજબૂત માળખા પર સ્થિર થયેલ હતો. હું અચરજથી એ જોઈ રહ્યો. મેં સિલિન્ડરના બીજા છેડે નજર નાખી. ડાબે છેડે લોખંડનાં ઢાંકણો જણાયાં. આવાં વજનદાર સિલિન્ડરોને બંધ કરવા વપરાયેલ ઢાંકણો પણ એવાં જ વજનદાર જણાયાં. વધુ નિરીક્ષણ કરવા હું નજીક ગયો. આ ભાગેથી વિવિધ જાતની નળીઓનું ગૂંચળું જોડાયેલ જણાયું. બધી જ નળીઓ છત તરફ જતી હતી.

આ બધું જોતાં જ મારા મગજમાં ઝબકારો થયો. મને બધું જ સમજાઈ ગયું. આ રહસ્યમય માળખાના કોયડાનો જાણે કે ઉકેલ મળી ગયો. જોકે એનું શ્રેય મારા વાચનના શોખને જ આપવું રહ્યું. જો મેં થોડા દિવસો પહેલાં એક લેખ વાંચ્યો ન હોત તો મારાં આશ્ચર્ય અને કુતૂહલના ભાવો યથાવત જ રહ્યા હોત. અહીંના અમેરિકન છાપામાં એક લેખ વાંચ્યાનું મને યાદ આવ્યું.

વિજ્ઞાનની ઉપલબ્ધિને બિરદાવતા એ લેખમાં બે સબમરીન જેવા વિશાળ નળાકારોના પ્રયોગની વાત લખી હતી. આ પ્રયોગનો મુખ્ય હેતુ યુરોપને જમીનની નીચેથી – લગભગ તો સમુદ્રની નીચેથી – નવી દુનિયા એટલે કે અમેરિકા સાથે જોડવાનો હતો. આખી યોજનાની રૂપરેખા એ લેખમાં વિસ્તારપૂર્વક સમજાવાઈ હતી. આ યોજના તૈયાર કરનારનો દાવો હતો કે આ મહત્વાકાંક્ષી યોજનાને અંતિમ સ્વરૂપ અપાઈ ગયું

હતું. તેમની આ મહાન શોધ સમગ્ર માનવજાતને અર્પણ કરવા શોધક તૈયાર હતો. અને એ મહાન સર્જક અન્ય કોઈ નહીં પરંતુ કર્નલ પીઅર્સ પોતે જ હતો. અને સૌથી મોટું આશ્ચર્ય તો એ હતું કે મહાન શોધક પોતે જ મારી સામે ઊભા હતા. માનવજાતને અર્પણ કરતાં પહેલાં એ મને આ મહાન શોધની જાણકારી આપી રહ્યા હતા.

એ આખેઆખો લેખ તેમાં જણાવેલી પ્રત્યેક ઝીણી-ઝીણી વિગતો સાથે મારી નજર સામે આવી ગયો. એમાં વણવેલી એક એક બાબત મારી આંખો સમક્ષથી પસાર થઈ રહી. પત્રકારે આ લેખમાં વિવેકસભર શબ્દોમાં બધી જ વિગતો આપી હતી. જરૂરી માલસામાન, તેનું પરિવહન, તેની સલામતીવિષયક લેવાયેલ વિવિધ પગલાંથી માંડી ટ્રેનના ડબ્બાની ગોઠવણી, ટ્રેનની કાર્યરીતિ વગેરે બધું જ.

પત્રકારને મળેલ માહિતી મુજબ આ યોજના પાર પાડવા ૩૦૦૦ માઈલથી પણ વધારે લંબાઈ ધરાવતી લોખંડની મજબૂત નળીઓની આવશ્યકતા હતી. આ નળીઓનું વજન જ લગભગ ૧૩ કરોડ ટન જેટલું થાય તેમ હતું. આ સામાનના પરિવહનનો પ્રશ્ન ખૂબ જ જટિલ હતો. ૨૦૦૦ ટનનાં ૨૦૦ જેટલાં જહાજોની મદદથી આ પ્રશ્ન ઉકેલાયો હતો.

આ સામગ્રીના વહન માટે આ બધાં જ જહાજોએ ૩૩ જેટલી યાત્રાઓ કરવી પડી હતી. લેખકે આ જહાજોને ખૂબ જ સુંદર તથા પ્રસ્તુત નામ આપ્યું હતું : ‘વિજ્ઞાનની યુદ્ધનૌકાઓ’. સાથે સાથે આખેઆખું ચિત્ર નજર સમક્ષ ઊભરી આવે એવું વિસ્તૃત વિવરણ પણ આપ્યું જ હતું. આ બધી જ નૌકાઓમાં બે વિશિષ્ટ પ્રકારનાં પાત્રો હતાં. ખૂબ જ ઊંચી જાતના સ્ટીલમાંથી આ પાત્રો તૈયાર કરાયેલ હતાં. ઉચ્ચતમ ગુણવત્તાવાળા સ્ટીલનો ઉપયોગ કરી તૈયાર થયેલી આ નળીઓના છેડાઓ એકબીજા સાથે વ્યવસ્થિત રીતે જોડેલા હતા. આ નળીઓને સુરક્ષિત રાખવાનો વિશિષ્ટ પ્રબંધ પણ કરાયો હતો. તેના પર લોખંડનાં ત્રણ આવરણો હતાં જે નળીઓને સુરક્ષિત રાખતાં હતાં. આ ઉપરાંત નળીઓ જે પાત્રમાં લઈ જવાની હતી, તે આખા પાત્રને પણ ચીકાશયુક્ત રસના આવરણથી મઢી લેવામાં આવ્યું હતું. સમુદ્રનું ખારું પાણી તેમજ ભેજવાળું હવામાન આ સામગ્રી પર વિપરીત અસર ન કરી શકે અને બધું જ સુરક્ષિત રહી શકે એ હેતુથી આ સાવધાની રાખવામાં આવી હતી.

પોતાના આ મહત્વાકાંક્ષી સપનાને સાકાર કરવા કર્નલ પીઅર્સ બધું જ કરી છૂટવા તૈયાર હતા. આ યોજનાની સફળતા જાણે કે એમના જીવનનું ધ્યેય બની ગયું હતું. એ લેખ લખનાર પણ આ યોજનાના જાદુથી પૂરેપૂરો અંજાઈ ગયેલો લાગ્યો. જરૂરી સામગ્રી અંગેની માહિતીની રસપ્રદ રજૂઆત વાચકને જાણે કે નવી જ દુનિયામાં લઈ જતી હતી. એક નાનું બાળક જેમ કોઈની આંગળી પકડી નવું-નવલું જોતું હોય, એ જ રીતે હું વિસ્મયથી બધું જ જોઈ રહ્યો. મેં કોની આંગળી પકડી હતી ? એ લેખની કે કર્નલ પીઅર્સની ?

લેખકે ત્યારબાદ ટ્યૂબ ટ્રેનની કાર્યશૈલી પર પ્રકાશ ફેંક્યો હતો. આ માહિતી એક વૈજ્ઞાનિકની અદાથી સમજાવી હતી. તેના મતે આખી ટ્યૂબ એક અનંત લંબાઈ ધરાવતી

નળી બની ગઈ હતી. નાનકડા વટાણા જેવડી ગોળીને જો બંદૂકથી એક નળીમાં છોડવામાં આવે તો શું થાય ? એની ઝડપ કેટલી વધી જાય ? આ આખી ટ્યૂબ પણ લાંબી નળી જ હતી ને ? અને એમાં ગોળીને બદલે ગોઠવી હતી રેલવે જેવા ડબ્બાઓની હારમાળા ! આ વિશાળ નળીઓ સાથે સરખામણી કરીએ તો ડબ્બાઓનું કદ વટાણા જેવડી ગોળી જેટલું જ થાય. આ ડબ્બાઓ યાત્રીઓ સમેત, ટ્યૂબમાં હવાના શક્તિશાળી પ્રવાહની મદદથી આગળ ધકેલવાના હતા. હવાનો પ્રવાહ જેટલો વધારે તેટલી જ ટ્રેનની ગતિ વધારે. તીવ્ર ગતિ મેળવવા કર્નલે હવાના પ્રવાહને અતિશય શક્તિશાળી બનાવ્યો હતો. સૈદ્ધાંતિક રીતે આ આખી યોજના મને ક્ષતિરહિત જણાઈ. પેરિસની આસપાસ સરકારી તથા લશ્કરી અહેવાલો આ રીતે હવાના દબાણથી જ એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ પહોંચાડાતા હતા, તે મને યાદ આવ્યું.

આખો લેખ માહિતીસભર તેમજ રસપ્રદ હતો. ચલચિત્રની ગરજ સારે એવાં શબ્દચિત્રોને કારણે એક વાર વાંચવાનું શરૂ કર્યા બાદ પૂરું કર્યા વિના બાજુ પર મૂકવું એ અશક્ય જ હતું. મને લેખનું અંતિમ ચરણ યાદ આવ્યું. ટ્યૂબ ટ્રેનની રેલવે સાથે સરખામણી કરી લેખકે પોતાના લેખની પૂર્ણાહુતિ કરી હતી.

અતિશય ઉત્સાહથી લેખકે આ નવા જ પ્રકારના, સાહસિક કહી શકાય એવા આ પરિવહનના લાભો ગણાવ્યા. યાત્રીઓની સુવિધાનું ખાસ ધ્યાન રાખવામાં આવ્યું હતું. આ નવી ટ્રેનની અંદરની સપાટી ઉચ્ચકોટિના ચળકાટવાળા સ્ટીલની બનેલી હતી. બહારના હવામાનની અહીં કોઈ અસર થઈ શકે તેમ ન હતું કારણ કે હવાના પ્રવાહોની મદદથી ટ્યૂબની અંદરનું તાપમાન હંમેશાં એકસરખું રાખી શકાતું હતું. ઋતુઓને ધ્યાનમાં રાખી અંદરનું તાપમાન સમાધારણ બનાવાતું હતું. ટ્યૂબના પ્રવાસીઓ એને કારણે માનસિક રીતે સ્વસ્થ રહી શકે એવી ગણતરી હતી. ભાડું પણ યાત્રીઓના ખીસ્સાને પરવડે તેવું નિશ્ચિત થયું હતું. હવાના પ્રવાહના ધક્કાથી ટ્રેન આગળ વધતી હોવાથી ગાડી ચલાવવાનો ખર્ચ લઘુતમ જ રહેવાનો હતો. ઉપરાંત જમીનની નીચેના બાંધકામનો ખર્ચ પણ ઘણો ઓછો હોવાથી, આ ઝડપી યાત્રાનું ભાડું રેલવેની સરખામણીએ ઓછું હોવાની પૂરી શક્યતા હતી. હવામાં ઊડીને મુસાફરી કરતી વખતે ઊભા થતા ગુરુત્વાકર્ષણ કે હવાના ઘર્ષણના પ્રશ્નો માટે તો આ ટ્રેનમાં અવકાશ હતો જ નહિ.

મહાકાય સિલિન્ડરોને, તેના માટે બનાવેલ રસ્તાને અને તે માટેના આ ભવ્ય સ્ટેશનને જોઈ મારી આંખો આશ્ચર્યથી પહોળી થઈ ગઈ. હું મારી આંખોથી આ યોજનાનું નક્કર સ્વરૂપ જોઈ રહ્યો હતો, એટલે એમાં શંકા કરવાલાયક કંઈ જ ન હતું. પરંતુ આ રીતે — આ રસ્તેથી — માણસો આટલી લાંબી મુસાફરી કરી શકે ખરા ? કેમેચ કરીને મારું મન માનતું ન હતું. અંદરથી અવાજ આવ્યો — ‘કદાપિ નહિ.’

મારા મનમાં અનેક શંકા-કુશંકાઓ થવા લાગી. છેવટે મેં મારી શંકા શબ્દ સ્વરૂપે એ વૈજ્ઞાનિક સમક્ષ રજૂ કરી.

‘કર્નલ, આટલી લાંબી મુસાફરી દરમિયાન પૂરતી હવા મેળવવી અશક્ય નથી ? જમીનમાં આટલી ઊંડાઈએ તાજી હવાનો વિપુલ જથ્થો મેળવી શકાશે ખરો ?’

આત્મવિશ્વાસથી ભરપૂર અવાજે કર્નલ બોલ્યા, ‘હા, હા, કેમ નહિ? તમારી શંકા અસ્થાને છે. હકીકતમાં અહીં હવાના પ્રવાહો મેળવવા સરળ છે.’ તેમના અવાજમાં પ્રત્યેક જરૂરી બાબતનું ધ્યાન રાખ્યાનો આત્મવિશ્વાસ છલકાતો હતો. ‘તમને આવી શંકા થાય એ સ્વાભાવિક છે. ચાલો, હું તમને સમજાવું. અંદર હવા મેળવવા એક અત્યંત સરળ પ્રયોગનો ઉપયોગ કર્યો છે. તમને ખ્યાલ હશે જ કે ઉષ્ણતા વધારતી ભઠ્ઠીમાં ગરમ હવાની સતત માંગ રહેતી હોય છે. આવી ભઠ્ઠીમાં યંત્રની મદદથી ગરમ હવા દબાણપૂર્વક ભરવામાં આવતી હોય છે. વિશાળ પંખાઓની મદદથી આ કાર્ય ઘણી આસાનીથી થઈ શકે છે. અહીં પણ મેં એ જ પ્રયોગ કર્યો છે. આ સ્ટેશન તેમજ આખી ટ્યૂબમાં આવા પંખાઓ મોટી સંખ્યામાં લગાડવામાં આવ્યા છે જે બેવડું કામ આપે છે. તાજી હવા તો મેળવી જ આપે છે, સાથે સાથે અમાપ બળથી હવાને આગળ ધકેલવાનું કામ પણ કરે છે. તમને જાણીને આશ્ચર્ય થશે કે હવાનું આ અમર્યાદિત બળ ટ્યૂબને યાત્રીઓ સમેત કલાકના ૧૮૦૦ કિ.મી.ની ઝડપે આગળ ધકેલે છે. તોપમાંથી છૂટતા ગોળાની જેમ જ તો!’ એ અભિમાનપૂર્વક હસતાં હસતાં બોલ્યો. એણે અજાયબભરી આ વાત આગળ વધારી. હું એની વાતો સાંભળી રહ્યો હતો, પણ કેટલો વિશ્વાસ કરવો તે નક્કી કરી શકતો ન હતો.

‘તોપના ગોળાની જેમ, ૧૮૦૦ કિ.મી.ની ઝડપને કારણે આ ટ્યૂબ ટ્રેન બોસ્ટનથી લિવરપુરની લાંબી મુસાફરી ફક્ત ૨ કલાક અને ૪૦ મિનિટમાં જ પૂરી કરશે.’ કર્નલના શબ્દોએ મને ચોંકાવી દીધો.

‘૧૮૦૦ કિ.મી. ? એક કલાકમાં?’ મારું મોં આશ્ચર્યથી પહોળું થઈ ગયું.

મારા આશ્ચર્યભર્યા પ્રશ્નનો કર્નલ પીઅર્સે શાંતિથી જવાબ આપ્યો. ‘હા, ૧૮૦૦ કિ.મી. પૂરા. એક કિ.મી. ઓછી નહિ. આવી અભૂતપૂર્વ ઘટના વિજ્ઞાનના ઈતિહાસમાં પહેલી વાર જ બની રહી છે. અને તેનું પરિણામ તો એથી પણ વધુ અદ્ભુત છે.’ એના અવાજમાં ઉત્તેજના તરી આવતી હતી. ‘સામાન્ય માણસ તો વિચાર પણ ન કરી શકે એટલું અદ્ભુત પરિણામ.’ થોડુંક અટકી, ઊંડો શ્વાસ લઈ એણે વાતને આગળ ચલાવી...

‘ઊભા રહો, હું તમને ઉદાહરણ સાથે સમજાવું. જુઓ. બોસ્ટન અને લિવરપુલ વચ્ચેના સમયમાં ૪ કલાક ૪૦ મિનિટનો તફાવત હોય છે. બોસ્ટન કરતાં લિવરપુલ ખાતે સવારના ૧૦.૧૦ થયા હોય. આ ટ્રેન બોસ્ટનથી લિવરપુલની મુસાફરી ફક્ત ૨ કલાક ૪૦ મિનિટમાં જ પૂરી કરશે.’ તેઓ અટક્યા, મારી સામે જોયું, મારો ભાવવિહીન ચહેરો જોઈ તેમને લાગ્યું કે આખી વાત મારી સમજમાં નથી આવી. તેમણે થાક્યા વગર ફરીથી ઉદાહરણ સાથે સમજાવવાની શરૂઆત કરી. નાના બાળકને સમજાવતા હોય એ રીતે એ બોલ્યા, ‘જુઓ, યાત્રી જો સવારે ૯ કલાકે બોસ્ટનથી યાત્રા શરૂ કરે તો ૨ કલાક ૪૦ મિનિટમાં એટલે કે સવારે ૧૧.૪૦ કલાકે તો લિવરપુલ પહોંચી પણ જાય. શું આ ઝડપી મુસાફરી નથી? બીજા શબ્દોમાં કહું તો આપણી વર્તમાન ટ્રેનો લગભગ ૯૦૦ કિ.મી.ની ઝડપે દોડી સૂર્યની ગતિને પણ પાછળ પાડે છે. પરંતુ ટ્યૂબ ટ્રેનની ઝડપ તો સૂર્યને પણ હરાવે છે. દાખલા તરીકે જો યાત્રી બપોરે ૧.૪૦ થયા હોય ત્યારે લિવરપુલથી યાત્રા શરૂ કરે તો ત્યારે બોસ્ટન ખાતે સવારના ૯.૦૦ કલાક થયા હોય. બરાબર?

૨ કલાક ૪૦ મિનિટ પછી ટ્યૂબ જ્યારે બોસ્ટન પહોંચે ત્યારે લિવરપુલ ખાતે સાંજના ૪.૨૦ થયા હોય પરંતુ બોસ્ટનમાં તો સવારના ૧૧.૪૦ જ થયા હોય ને ? ટૂંકમાં યાત્રીએ મુસાફરી જેટલા વાગે શરૂ કરી, તેના કરતાં પણ પહેલાં તે બોસ્ટન એટલે કે અત્યારે આપણે જ્યાં ઊભા છીએ ત્યાં પહોંચી જાય ! કંઈક સમજમાં આવ્યું તમને ?

અજબોગરીબ લાગતી આ વાત સાંભળીને મારી વિચારશક્તિ જાણે કામ કરતી જ અટકી ગઈ હોય એમ લાગ્યું. શૂન્યવત્ બની ગયેલા મારા મગજમાં ફક્ત એક જ વિચાર આવતો હતો. શું હું એક ગાંડા માણસ સાથે વાત કરી રહ્યો હતો ? મારી સામે ઊભેલી આ વ્યક્તિ — કર્નલ પીઅર્સ — જે બોલી રહ્યા હતા એ ખરેખર હકીકત છે ? ક્યાંક હું કોઈ સપનું તો નથી જોઈ રહ્યો ? આવી અનેક શંકાઓએ મનને ઘેરી લીધું. જોકે મારી આંખો જે જોઈ રહી હતી તેમાં શંકાને સ્થાન ન હતું. કર્નલે સમજાવેલ સિદ્ધાંતો પણ યથાર્થ જ હતા. છતાં મનમાં પ્રશ્નો ખૂટતા ન હતા !

કર્નલ પીઅર્સ મારી મૂંઝવણ પામી ગયા. ધીરજ ગુમાવ્યા વગર શાંતિથી એ મારા બધા જ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપતા ગયા.

‘સારી વાત છે.’ મેં કહ્યું, ‘હું તમારી વાત પર એક વાર વિશ્વાસ મૂકી દઉં અને માની લઉં કે આવી યાત્રા શક્ય છે; હું એ પણ માની લઉં છું કે કદાચ કેટલાક સાહસિકો આ ગાંડપણ ભરેલો રસ્તો જરૂરથી અપનાવશે; હું એ પણ માની લેવા તૈયાર છું કે સૈદ્ધાંતિક રીતે તમે ટ્યૂબ ટ્રેનની કલાકના ૧૮૦૦ કિ.મી.ની ઝડપ મેળવી શકશો. પરંતુ મને પ્રશ્ન એ થાય છે કે ત્યારબાદ તમે ગતિ પર નિયંત્રણ કેવી રીતે રાખશો ? તમારે ટ્યૂબને રોકવી તો પડશે ને ? આટલી ભયાનક ઝડપે ભાગતી ટ્રેનને અચાનક રોકવાથી બધું તૂટીફૂટીને ટુકડા ન થઈ જાય ?’

‘ના, ના; બિલકુલ નહીં.’ કર્નલે તેની આ અભૂતપૂર્વ સિદ્ધિ પ્રત્યેના મારા અવિશ્વાસભર્યા વલણ પ્રતિ અણગમો દર્શાવતાં, ખભા યડાવી જવાબ વાળ્યો. મારી શંકાઓ તથા તે સંબંધી સવાલોથી તેઓ કંટાળેલા લાગ્યા. જોકે આ કંટાળો તેમના શબ્દોમાં જણાયો નહીં. એક કુશળ શિક્ષકની અદાથી તેઓએ ફરીથી સમજાવવાનું શરૂ કર્યું. ‘ટ્રેનને રોકવાનું કામ તો ઘણું જ સરળ છે. જુઓ, આ બંને ટ્યૂબની વચ્ચે વારાફરતી વિરુદ્ધ દિશામાં જતા હવાના પ્રવાહો કાર્યરત છે, એ હું તમને જણાવી જ ચૂક્યો છું. ટ્રેનને બોસ્ટનથી લિવરપુલ જવા માટે, તો વળતી મુસાફરીમાં લિવરપુલથી બોસ્ટન જવા માટે. આ આખા માર્ગ પર વિવિધ સ્થળોએ જોઈન્ટ બનાવ્યા છે, જ્યાં માહિતી અને સંદેશાઓની આપ-લે થતી રહે છે. જ્યારે પણ ટ્રેન આ જોઈન્ટ પાસેથી પસાર થાય કે તરત જ એક વિદ્યુત સિગ્નલથી ટ્રેનના ચોક્કસ સ્થાનની માહિતી કંટ્રોલરૂમને પ્રાપ્ત થતી રહે છે. આ સમગ્ર પ્રક્રિયા દરમિયાન ટ્રેન તેણે મેળવેલ ઝડપે આગળ ધસતી જ રહે, એવી વ્યવસ્થા છે. અને શ્રીમાન, ફક્ત એક હેન્ડલ ફેરવવામાત્રથી જ ટ્રેનની ગતિ ધીમી કરી શકાય તેમ છે. હેન્ડલ ફેરવવાથી સમાંતર નળીઓમાં દબાણપૂર્વક ભરેલી હવાનો વિરુદ્ધ પ્રવાહ તરત જ ચાલુ થઈ જાય છે. આ પ્રવાહ ટ્રેનની ગતિ ઘટાડવાનું કામ કરે છે. છેવટે ટ્રેન રોકી શકાય છે.’

એક પળ માટે મારી સામે જોઈ તેઓ બોલ્યા, ‘તમને નથી લાગતું આ બધાં સ્પષ્ટીકરણોની કોઈ જ જરૂરત નથી ? આ રીતે પ્રશ્નો પૂછી-પૂછીને કે શંકા-કુશંકા કરીને આ ટ્રેન સંબંધી માહિતી મેળવવા કરતાં જાતે પ્રવાસ કરી અનુભવ લેવો વધુ યોગ્ય નથી ?’

હું વિચારમાં પડી ગયો. આ યાત્રા સલામત હોવા અંગે મને હજી પણ સંદેહ હતો. એમનો પ્રસ્તાવ સ્વીકારતા પહેલાં ઘણા પ્રશ્નોના જવાબ મેળવવાના બાકી હતા. પરંતુ મારા શંકાસ્પદ પ્રશ્નોથી કંટાળેલા કર્નલે ટ્યૂબની એક તરફથી બહાર દેખાતો ધાતુનો ચમકતો હાથો જોરથી ખેંચ્યો. હેન્ડલ ખેંચાતાં જ એક દરવાજો સરળતાથી એના ખાંચામાં સરક્યો. એ ખુલ્લા દરવાજામાંથી મેં અંદર નજર નાખી.

અંદરનું દૃશ્ય અત્યંત પ્રભાવશાળી હતું. બે-બેની બેઠકોની હારમાળા હતી. આ આરામદાયક બેઠકોની ગોઠવણી કલાત્મક રીતે કરેલી હતી. પ્રત્યેક બેઠક પર બે માણસો આરામથી બેસીને મુસાફરી કરી શકે તેવી સરળ પણ મનમોહક વ્યવસ્થાને હું અભિભૂત થઈ જોતો જ રહી ગયો.

‘અરે શ્રીમાન ! અંદર આવી જાવ.’ કર્નલના અવાજે મને તંદ્રામાંથી જગાડ્યો. તેઓ મને ટ્રેનના ડબ્બામાંથી બોલાવી રહ્યા હતા, ‘આ ટ્યૂબ ટ્રેનનો ડબ્બો છે. આવો અને અંદર બેસી જાવ.’ કોઈ પણ જાતના વિરોધ કે અણગમો દેખાડ્યા વગર હું તેમને અનુસર્યો અને ડબ્બામાં ચઢી ગયો. દરવાજો તરત જ એની જગ્યાએ સરકીને બંધ થઈ ગયો. બહારનું દૃશ્ય દરવાજાના કાચમાંથી દેખાઈ રહ્યું.

મેં મારું ધ્યાન હવે ડબ્બાના અંદરના ભાગે કેન્દ્રિત કર્યું. પ્રકાશમય વિદ્યુત ગોળાના પ્રકાશમાં મેં ડબ્બાનું ધ્યાનપૂર્વક નિરીક્ષણ કરવાનું શરૂ કર્યું. ટ્રેનના ડબ્બાનું માળખું અતિશય સરળ અને સાદું પરંતુ આરામદાયક હતું. આનાથી સરળ વ્યવસ્થાની કલ્પના થઈ શકે તેમ ન હતી, એમ કહું તો તેમાં અતિશયોક્તિ ન હતી. આ લાંબા સિલિન્ડરને આકર્ષક પડદાઓ સુશોભિત કરી રહ્યા હતા. બેઠક-વ્યવસ્થા વધુ સ્પષ્ટ બની. બે-બેની જોડમાં ૫૦ જેટલી આરામદાયક બેઠકો ૨૫-૨૫ની સમાંતર કતારમાં ગોઠવાયેલી હતી. આ બેઠકો મને ખૂબ જ ગમી ગઈ. ડબ્બાના બંને છેડે મુકાયેલ વાલ્વ હવાના દબાણનું નિયમન સહજતાથી કરી રહ્યા હતા. પાછળના છેડે મુકાયેલ વાલ્વનું મુખ્ય કામ હતું શ્વસન માટે લાયક તેમજ જરૂરી હવાને ડબ્બામાં લાવવાનું, તો આગળના વાલ્વનું કામ ડબ્બામાં આવેલ હવાના સંચાલનનું હતું. જો ડબ્બામાં હવાનું દબાણ જરૂરત કરતાં વધી જાય તો વધારાની હવાને બહાર ફેંકવાનું કામ આ વાલ્વનું રહેતું. મેં નોંધ્યું છે કે આરામદાયક બેઠકોથી માંડીને જરૂરત મુજબની હવાનું દબાણ જેવી દરેક બાબતનું આ ટ્રેનમાં ખૂબ જ સારી રીતે ધ્યાન રાખવામાં આવ્યું હતું.

અમે આરામપુરશીમાં બેઠા. થોડાં નિરીક્ષણ બાદ મનમાં શંકાનો ભાર હળવો થયો. જો કે થોડો ડર હજી પણ હતો, પરંતુ આ સાહસિક યાત્રાને માણવાની મને અદમ્ય ઈચ્છા થઈ આવી. મેં અધીરાઈથી કર્નલને પૂછી જ લીધું, ‘શું આપણે યાત્રા કરવા આ ટ્રેનમાં નથી બેઠા ? ચાલો, હવે યાત્રા શરૂ કરીએ.’

‘યાત્રાની શરૂઆત?’ મારી અધીરાઈ જોઈ કર્નલ સસ્મિત વદને થોડી વાર મારી સામે જોઈ રહ્યા, પછી ધીરેથી બોલ્યા, ‘તમને ખ્યાલ આવ્યો હોય તેમ લાગતું નથી.’ ત્યારબાદ એકદમ ઉત્સાહિત થઈ જોરથી બોલી ઊઠ્યા, ‘અરે ! આપણે યાત્રા શરૂ કરી દીધી છે. અત્યારે આપણી ટ્યૂબ ટ્રેન કલાકના ૧૮૦૦ કિ.મી.ની ઝડપે લિવરપુલ તરફ દોડી રહી છે.’

એમની વાત સાંભળી મને આશ્ચર્યનો આંચકો લાગ્યો. ‘શું વાત કરો છો ? યાત્રા શરૂ થઈ ગઈ ? ટ્રેન ચાલુ થઈ ગઈ ? ખબર પણ ના પડી ને ! ના કોઈ આંચકો, ના અવાજ ! શું આ શક્ય છે ?’ વિશ્વાસનું સ્થાન શંકાઓએ લઈ લીધું. કાન માંડીને મેં અવાજ સાંભળવા પ્રયાસ કર્યો. કોઈ પણ પ્રકારનો અવાજ સંભળાય તો કર્નલની સચ્ચાઈ પર વિશ્વાસ કરી શકાય. આ યાત્રા શરૂ થઈ છે કે કેમ તે પણ જાણી શકાયું નહીં. ટ્રેનમાં બેઠા પછી ટ્રેન ચાલતી હોય એવી લાગણી થતી જ ન હતી. હું કંઈ જ સાંભળી કે અનુભવી ન શક્યો.

કર્નલ મારી તરફ જોઈ રહ્યા હતા, પણ મારું મન નવા જ પ્રકારના વિચારોમાં ખોવાઈ ગયું. કર્નલના કહેવા મુજબ આ ટ્રેન ૧૮૦૦ કિ.મી.ની ઝડપે દોડી રહી હતી. જો એ જુદું બોલી મને છેતરતા ન હોય, એમની વાત સાચી હોય અને આ ટ્રેન અમને લઈને અભૂતપૂર્વ ઝડપે લિવરપુલ તરફ દોડી રહી હોય તો... તો... અમે જમીનથી ઘણાં જ દૂર નીકળી આવ્યા હોઈશું. વિશાળ, બિહામણાં પ્રાણીઓથી ભરેલા, પાણીના ભયંકર દબાણવાળા મહાસાગરની અગાધ ઊંડાઈની પણ નીચેથી પસાર થઈ રહ્યા હોઈશું. અમારી ઉપર ફીણવાળાં પહાડી મોજાંઓ ધરતીના વાતાવરણને ધૂધવતાં હશે. આ સમયે સાવ જુદા જ પ્રકારના સમુદ્રી સર્પો તથા મહાકાય વ્હેલ માછલીઓ તેમની શક્તિશાળી પૂંછડીઓથી અમારી આ લાંબી, લોખંડની કેદ પર પ્રહારો કરી રહ્યાં હશે. હા, કેદમાં તો અમે હતા જ. એ જળચર જીવો તો આઝાદ હતા !

આ બધા અવાજો સાંભળવા હું મથી રહ્યો. પરંતુ એક શુષ્ક ધીમા ગડગડાટ સિવાય મને કંઈ જ સંભળાયું નહીં. બેશક ! આ અવાજ અમારી ટ્રેનના ઝડપી પ્રવાસને કારણે જ થતો હોવાની પૂરેપૂરી શક્યતા હતી. હું આશ્ચર્યમાં ડૂબી ગયો. આ સપનું હતું કે હકીકત ! આ અદ્ભુત ઘટનાને સાચી માનવા મારું મન તૈયાર ન હતું, પણ લિવરપુલ પહોંચ્યા બાદ જ ઘટનાની તથા કર્નલના દાવાની સચ્ચાઈ ચકાસી શકાય તેમ હતું. શાંતિથી બેસી રહેવા સિવાય બીજો રસ્તો જ ક્યાં હતો ? છેવટે મગજમાંથી બધા જ વિચાર કાઢી નાંખી શાંતિપૂર્વક બેસીને હું ટ્રેનના અટકવાની રાહ જોઈ રહ્યો.

લગભગ એકાદ કલાક પસાર થયો હશે. હું થોડો સુસ્ત થઈ રહ્યો હતો. અચાનક મારા કપાળ પર મેં તાજગીભર્યો સ્પર્શ અનુભવ્યો અને મારી સુસ્તી ઊડી ગઈ. આ તાજગીનું કારણ જાણવા મેં સહજ રીતે જ મારા હાથ મારી ભ્રમર પર મૂક્યા. મારા હાથ પર મેં ભીનાશ અનુભવી. અરે ! આ તો પાણી છે ! મને ખ્યાલ આવ્યો કે મારા કપાળ પર પાણી હતું. હું ગભરાયો. અહીં પાણી ક્યાંથી આવ્યું ? શું થયું હશે ? શું આ લાંબી મજબૂત નળીઓ મહાસાગરના પાણીના દબાણને વશ થઈ ફાટી ગઈ છે ?

આ પ્રકારનો વિચાર પણ ભ્યાનક હતો. પાણીના દબાણની ભ્યાનકતા અંગે મને પૂરેપૂરી માહિતી હતી. એ સ્થિતિ ખૂબ જ બિહામણી અને વિનાશકારી બની શકે તેવી હોય છે. આ દબાણ દર ૧૦ મીટરના ઊંડાણમાં, વાતાવરણ મુજબ વધતું જતું હોય છે. શું આખો મહાસાગર તેનાં તોફાની પાણી તથા વિશાળકાય પ્રાણીઓ સમેત અમારી ઉપર ત્રાટકી રહ્યો હતો ? કે પછી... આ થઈ શું રહ્યું હતું ? આવા વિચારોએ મને ભયભીત કરી દીધો. હું પરસેવાથી રેબઝેબ થઈ ગયો. ભ્યાનક ડરે મને જકડી લીધો. ગભરાટથી મેં બૂમ પાડવા પ્રયાસ કર્યો, પરંતુ મારા ગળામાંથી અવાજ નીકળી શક્યો નહિ.

અને... અને... હું જાગી ગયો. હું આખો ભીનો થઈ ગયો હતો. પરંતુ હું હતો ક્યાં ? હું બાગમાં હતો, ત્યાં જ ઊંઘી ગયો હતો અને ઝરમર વરસાદનાં ટીપાં મને ભીંજવી રહ્યાં હતાં. વરસાદના પાણીના તાજગીભર્યાં સ્પર્શો મને જગાડી દીધો હતો. અને મારા હાથમાં હતું અમેરિકન અખબાર ! જેમાં છપાયો હતો આ લેખ : કર્નલ પીઅર્સની અદ્ભુત યોજનાની રૂપરેખા આપતો લેખ. એ વાંચતાં વાંચતાં જ હું ઊંઘી ગયો હતો.

મને ખ્યાલ આવી ગયો કે હું સપનું જોઈ રહ્યો હતો. હું હસી પડ્યો. સપનામાં જ ભવિષ્યની દુનિયામાં ડોકિયું કરવાની મને તક મળી હતી. જોકે આવી ટ્યૂબ ટ્રેનની સંભાવના અંગે મારી શંકા-કુશંકાઓ તો યથાવત જ રહી. — શક્ય હોય... કર્નલ પીઅર્સે પણ કદાચ સપનું જ જોયું હોય !

સાભાર સ્વીકાર

કવિતા

આંસુની તન્હા ગલી : બેન્યાઝ પ્રોલવી, ૨૦૧૮, સાયુજ્ય પ્રકાશન, વડોદરા, પૃ. ૧૨૩, રૂ. ૧૫૦. સાલી વાટ લાગી ગઈ : ગિરીરાજ બ્રહ્મભટ્ટ, ૨૦૧૮, લેખક પોતે, ૧૦૨, સંગમ સોસાયટી, હરણી રોડ, વડોદરા-૨૨, પૃ. ૮૮, રૂ. ૧૦૦. શબ્દ મારો શ્વાસ : રાજેશ બ્રહ્મભટ્ટ, ૨૦૧૮, લેખક પોતે : સી/૪, પૂજા પાર્ક સોસાયટી, હરણી વારસિયા રોડ, વડોદરા-૧૯, પૃ. ૧૬+૯૨, રૂ. ૧૨૫. તરસને સરનામે : સ્મિતા શાહ, ‘મીરાં’ ૨૦૧૭, લેખક પોતે, ૭૪, સ્વાગત ડુપ્લેક્સ, તાંદલજા રોડ, વડોદરા-૨૦, પૃ. ૨૬+૧૦૧, રૂ. ૧૩૦. આર્ષમય : દાન વાઘેલા, ૨૦૧૭ દેશાવીરા વાઘેલા ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ, દેશવીર મેન્શન ૧૧, કૃષ્ણ સોસાયટી, ભાવનગર-૪, પૃ. ૧૨ + ૧૦૪, રૂ. ૧૫૦. આખુંયે આકાશ માળામાં : યોગેશ જોષી, ૨૦૧૮, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦+૧૧૮, રૂ. ૧૫૦. ખુશનૂમા : રાજેન્દ્ર પાઠક, મયૂર પ્રકાશન, વડોદરા, પૃ. ૬૦, રૂ. ૭૦.

અંધકારથી ઉજાસ ભણી ગતિ : ‘તિમિરપંથી’

ડૉ. વિશ્વનાથ પટેલ

મારાં લખાણો મારી રખડપટ્ટી છે એવું કહેનારા ધ્રુવ ભટ્ટ પાસેથી નવ નવલકથાઓ મળી છે. ‘સમુદ્રાન્તિકે’, ‘અકુપાર’, ‘અતરાપી’, ‘તત્ત્વમસિ’, ‘અગ્નિકન્યા’, ‘કર્ણલોક’, ‘લવલી પાન હાઉસ’ અને ‘તિમિરપંથી’; અને છેલ્લી ‘પ્રતિશ્રુતિ’. ‘નેશનલ એવોર્ડવિજેતા ધ્રુવ ભટ્ટ માનવીય સંવેદનને ખૂબીપૂર્વક આલેખનારા સમર્થ સર્જક છે. ‘તિમિરપંથી’ નવલકથા મનોજ બસુના ‘નિશીકુટુંબ’ના પ્રભાવ હેઠળ લખાયેલી નવલકથા છે. અંગ્રેજી ગેઝેટિયરમાં ‘બોર્ન ક્રિમિનલ્સ’ (જન્મજાત ગુનેગાર) તરીકે ઓળખાતી અડોડિયા-છારાજેવી વિચરતી જાતિ આ નવલકથાના કેન્દ્રમાં છે. નવલકથાનું શીર્ષક ‘તિમિરપંથી’ સૂચક છે. ‘તિમિરપંથી’નો એક અર્થ ‘અંધકારનો મુસાફર’ પણ થાય અર્થાત્ જેના જીવનમાં ઉજાસ નથી તેવા મુસાફરો. જે ગામ અને સમાજથી દૂર રહી પોતાનું જીવન વ્યતીત કરે છે તેવા મનુષ્યો. શું તેમને ઉજાસમાં આવવાનો અધિકાર નથી? ચોર કોણ નથી? આ પળે આ વિધાન કદાચ આત્મંતિક લાગે પરંતુ સત્યને બદલી શકાતું નથી. દેશ અને સમાજમાં આવા અનેક સફેદ નકાબપોશ ઘૂમી રહ્યા છે જેને આપણે જાણીએ છીએ. તેનાં કર્મોને પણ જાણીએ છીએ. તેમ છતાં તેને આપણે ગુનેગાર માનતા નથી. સમાજમાં વસતા આવા ચોરો તો વિવિધલક્ષી છે. જેને કોઈ નિયમો-બંધનો નથી. ઈમાન-ધરમ નથી. એવા ચોરો સામે આ તિમિરપંથીઓની શી વિસાત? નિયમો-બંધનો અને પૂર્વજોની આજ્ઞાને વશ થઈ ચોરી કરી પોતાનું ગુજરાન ચલાવનારા ચોરોની ‘ચૌર્યકલાનો લેખકે અહીં મહિમા કર્યો છે. જેવી રીતે મેઘાણીએ સોરઠી બહારવટિયાના શૌર્યને બિરદાવ્યું છે. સુન્દરમે માજાવેલા જેવા ધાડપાડુને શહેરના ટાવર સાથે સરખાવી મહિમા કર્યો છે. સૌરાષ્ટ્રના ઊંચા કોટડાનાં મા ભવાનીની કથા સાથે ચોર-ધાડપાડુ ‘કાળિયાભીલ’ની કથા પ્રચલિત બની છે અને તેનો અનેરો મહિમા સ્વીકારાયો છે. આપણા સાહિત્ય અને આપણી લોકપરંપરામાં આવા અનેક કિસ્સાઓ જડી આવશે. એટલે જ ચોરી કરનારા ચોર વિશે લખવાનું ધ્રુવભાઈને સૂઝ્યું હોય તે શક્ય છે. ચોસઠ કલાઓમાં જેનો સમાવેશ થયો છે તેવી આ ‘ચૌર્યકલા’ના કલાધરો અને સર્જકની કલ્પનાશક્તિએ નવલકથામાં પ્રાણ પૂર્યા છે.

‘એય કોણ છે? કોણ છે તું?’થી આરંભાયેલી કથામાં સતી-વિક્લ ચોરી કરી એક ગલીમાંથી કેવી રીતે નીકળી જાય છે. જેમાં ચૌર્યકલાની વિશેષતાનો પ્રથમ પરિચય સાંપડે છે. નવલકથાનું સૌથી મહત્ત્વનું પાત્ર ‘સતી’ અને તેની ચતુરાઈનો પણ પરિચય

થઈ જાય છે. સતી રઘુ અને તાપીનું સંતાન છે. અર્થાત્ ચૌર્યકલા એને વારસામાં મળી છે. નાનકી દોશીના મુખે કહેવાયેલ ચતુર સુજાણવાળો મંત્ર ચૌર્યકલાનો મૂળ મંત્ર છે જે સતી બરાબર જાણે છે અને સમજે પણ છે.

‘સાંભળજે સહુ ચતુર સુજાણ પહેલો અખ્ખર પાડું કાન,
ગરાસિયા ઘર નળિયે નહીં, ખાલી હાથ પળિયે નહીં.
નર છોડયે નારી નવ તજે મૂષક સંભાળીને જજે
કણબીને ઘેર વહેલી રાત ગમ્મે ત્યારે પેસો તાત.
વણિક જાગે અડધી રાત ભીંત ચડી સાંભળ વાત.
બામણના ઘર આપે નહીં વસવાયા તું ભાંગે નહીં. (પૃ. ૫૯)

પ્રત્યેક ચોરી કરનારો ચોર ઉપરના મૂળ મંત્રને અનુસરે છે. “કોઈ પણ નાગરક (નગરના નિયમોને જાણનાર ચોર) પૂરતી તપાસ કર્યા વગર ક્યાંય ઉતારી શકે નહીં એ કામનો પહેલો નિયમ છે. ગરાસિયાના ઘરમાં ચોરી કરવી હોય તો બીજા ગમે તે માર્ગે જવું, છાપરેથી ઊતરવું નહીં. ગરાસિયા અફીણ લેતા હોય, આવા બંધાણીની ઊંઘ ક્યારેય સળંગ નહીં હોય. રાતભરમાં વારે વારે જાગ્યા કરે. તમે નળિયું ખસેડો ત્યારે ખાટલામાં પડ્યે પડ્યે છત સામે તાકી રહ્યો હોય તો તમારું આવી બને. વળી આવા ઘરમાં ખાલી હાથે જવાય નહીં. કેફમાં ડૂબેલો ગરાસિયો કદાચ ઊભો થાય કે ન પણ થાય પણ ગરાસણી સહેજ પણ ઢીલ કરવાની નથી... માટે હે મૂષક (અવાજ કર્યા વિના ચોરી કરનાર), તું ચેતી જજે.

ઘર જો કણબીનું હોય તો ગમે તે પહોરે જઈ શકાય. વરવહુ બેય જણે દિવસભર ખેતરમાં તનતોડ મજૂરી કરી છે. પાછાં ઘરે આવીને ઢોરઢાંખરનાં નીરણ-પૂળા કરીને થાક્યાં હશે. રામ-મંદિરની ઝાલર શમે કે તરત દૂધ-રોટલા કે ખીચડી પેટમાં પાડી કમાડ અટકાવીનેય બેય જણાં પુરાઈ ગયાં? તો જરાક ઊંઘે એટલી રાહ જુઓ. પછી પ્રાગટ કૃત્યા સુધી ઘર સાફ કરો... કોઈ જાગવાનું નથી. વાણિયાને વાણિયણ કરતાં વધુ માયા વેપારની હોય. જોઈએ એટલા દીવા પ્રગટાવીને અંધારે પણ દુકાન ચાલુ રાખશે. છેવટે વધાવીને પછી પણ ગાદીએ બેસી રહી ચોપડા ચીતરશે. ગામ આખાની વહુવારું ખાટલો ઢાળતી હશે ત્યારે વાણિયણ પાટલો ઢાળતી હોય. વળી વાણિયો-વાણિયણ દિવસભર દેરામંદિર સિવાય ક્યાંય ગયાં નથી એટલે થાક્યાં નહિ હોય. વાળું પરવારીનેય બે જણાં ખાટે ઝૂલશે. બંને ઝૂલા ખાઈને નીંદરને ખોળે સરે ત્યાં અડધી રાત વીતી હોય, માટે વાણિયાના ઘરમાં... ત્રીજી પ્રહોર પહેલાં ઊતરવું નહીં. ઊતરતાં પહેલાં દીવાલે કાન માંડીને સાંભળવું કે અંદર છે તે બેઉ હજીયે જાગતાં તો નથી ને? બ્રાહ્મણના ઘરમાં ભાગ્યે જ કંઈ મળે માટે ફોગટ ફેરો કરવો નહીં. વસવાયાના ઘરમાં આપણાથી જવાય નહીં.” (પૃ. ૫૯, ૬૦)

આમ અહીં ચૌર્યકલાના વિદ્યાધરોનાં નિયમો અને બંધનોનો વિગતે પરિચય મળે છે. આ અડોડિયાઓની ચોરી કરવામાં નિપુણતા, સાહસ અને ધૈર્યની સાથોસાથ તેમના દુષ્કર જીવનનો પણ વિગતે પરિચય મળે છે. ગરીબી, ભૂખમરો અને સમાજ કાયદાથી

સતત ભયભીત બની જીવન વ્યતીત કરનારા આ સમાજ પ્રત્યે આપણે દુર્લક્ષ્ય સેવ્યું છે. ત્યારે સજકે તેમની કલાને બિરદાવી તેમને યૌર્યકલાના વિદ્યાધર કહ્યા છે.

આ અડોડિયાઓનું જીવન કેટલું દુષ્કર છે તેનો પણ સજકે પરિચય આપ્યો છે. સતી-વિહ્વલ ચોરી કરી ગામથી ભાગે છે અને ચોરેલો માલ સોનીબજારમાં વેચે છે. ત્યારની સ્થિતિ જુઓ... ‘કેટકેટલા દેશ, કેટકેટલાં નાટક, કેટકેટલાં જોખમ અને પળેપળ બદલાતા સંજોગો. આ બધાં પછી પણ શું મળશે તેનો આધાર તો પેલા મહાજન અને નારિયા પર જ રહેશે. એમનાં કામ કે હિસાબમાં ગડબડ નહીં હોય તેવો વિશ્વાસ રાખવો પડશે. એ જ તો જીવન છે. શ્વાસ કે વિશ્વાસ ટકાવી રાખ્યા સિવાય જીવન શક્ય નથી.’ (પૃ. ૧૮)

અહીં પાત્રોની મનઃસ્થિતિનો અભ્યાસ કરવા જેવો છે. એમ ને એમ કશું મળતું નથી. મહેનત કરવી પડે, જોખમો ખેડવાં પડે, ભય-ચિંતા વેઠવાં પડે — આવા અનેક કિસ્સાઓ આ નવલકથામાં પાને પાને સાંપડે છે.

સતી-વિહ્વલની ચોરીથી આરંભાતી કથામાં અડોડિયાઓના જીવનનો અને સંઘર્ષનો પરિચય થતો જાય છે. તેમના દંગા, તેમની યૌર્યકલાના પ્રસંગો ગૂંથાતા જાય છે. એક પછી એક ચોરીના પ્રસંગોનું રસપ્રદ આલેખન સર્જક કરતા જાય છે. ડી.વાય.એસ.પી. ખત્રીની દુકાનની લૂંટ, અમદાવાદથી ડાકોર જતી ટ્રેનમાં વૈષ્ણવ સ્ત્રીઓની બંગડી ચોરી કરવાની ઘટના કે અમદાવાદમાંથી ચંદનનાં ઝાડ કાપીને લાકડું છેક જેસલમેરના ‘આજી’ સુધી પહોંચાડવાની ઘટના રસપ્રદ રીતે આલેખાઈ છે. સાથોસાથ લગ્ન પછી સતી દ્વારા નાનકી ડોશીનું કડું ચોરવાની ઘટનાને સામાજિક સંદર્ભે પરાક્રમ તરીકે સ્વીકારતો આ સમાજ એક નવી વાત લઈને આવે છે. યૌર્યકલાના જાણકારો માટે પોતાની કાબેલિયત સિદ્ધ કરવાનો અવસર તેઓ ચૂકતા નથી.

તદ્ઉપરાંત અડોડિયાથી કોને ત્યાં ચોરી કરાય અને કોને ત્યાં ન કરાય તેનાં નિયમો-બંધનોનું ચુસ્તપણે પાલન કરાય છે. બાળક હોય, બાઈમાણસ હોય, મજૂર કે બીમાર હોય, ખેડુ, ફકીર કે સાધુ-બાવા, ટપાલ લઈ જતા હલકારા વગેરેનું ચોરાય નહીં. અહીં તેમના ગુરુઓની આજ્ઞા અને મૂળભૂત સિદ્ધાંતોનો પરિચય મળે છે.

ખાસ કરીને પ્રકરણ બાર અને તેરમાં રઘુ ચોરી કરવા જાય છે પણ ત્યાંથી પાછો ફરે છે એ ઘટનાનું સજકે રસપ્રદ નિરૂપણ કર્યું છે. ‘રઘુ ડેલી પાસે આવ્યો, અંદાજ લેવા નીચે નમીને પગથિયાંને અડ્યો ને સાથે જ તેના હાથે કૈંક ઓળખ્યું. ચમકીને દૂર ખસ્યો. પોતાની શંકા સાચી છે કે નહિ તે નક્કી કરવા તેણે ફરી હાથ મૂક્યો. ‘હા, જાનના દાણા જ છે.’ પગથિયેથી ઘરના ખૂણા સુધી જમીન તપાસી ત્યાંયે આ જ ચીજ જડે છે. હવે ઘરની પછીતે જઈને જોશે તો પાછલી ગલીમાં પણ આ દાણાની આડ હશે... રઘુ બબડ્યો, ‘નક્કી આ ઘરની ગૂંહણી ચતુર છે ક્યાંથી ? તે ખબર નથી; પણ ભાગ્યે જ કોઈ જાણતું હોય તે વાત આ ઘરની નારી જાણી લાવી છે.’ ...ખલાસ પૂરું થઈ ગયું. રઘુ પાસે અહીંથી પાછા ફર્યા સિવાય બીજો રસ્તો નથી. એ જેમ આવ્યો હોય એમ પાછો જશે.

સામે હાથમાં આવેલું છોડીને.” (પૃ. ૧૦૪, ૧૦૫) આવા વણલખ્યા કેટલાય નિયમોને અડોડિયા પાળે છે અને તેનો આદર પણ કરે છે.

સર્જકની પાત્રનિર્માણશક્તિનો પરિચય તેમની આ અગાઉની નવલકથાઓની જેમ આ નવલકથામાં પણ થયા વિના રહેતો નથી. તેમણે આ નવલકથામાં પાત્રોની વિશાળ સૃષ્ટિ ખડી કરી છે. સતી-વિક્કલ, રઘુ-તાપી, રહીમ ઝુંઝા, નાનકી ડોશી, વસ્યાક-બાવી, જસલી, તેંદ્રા, છોટયો, નાટીયો, મનોરમા, રાધી, કાળુ, અમજદ, હમીર, બાટુગે, સલમા ઈત્યાદિ પાત્રો કથામાં આવાગમન કરતાં દેખાય છે. જેમાં સતી-વિક્કલ, રઘુ-તાપી, નાનકી ડોશી આદિ પાત્રો વિશેષપણે આલેખાયાં છે.

ચોર અને તેના પ્રકારો વિશેની સર્જકની જાણકારી અદ્ભુત છે. ‘હટ્ટ ચૌરક’ (હાટ કે મેળાવડામાં ચોરી કરનાર), ‘કુસુમાલ’ (ફૂલ જેવી લોભામણી વસ્તુ ચોરનાર), ‘નક્તચારીનૂ’ (નિશાચર), ‘નાગરક’ (નગરના નિયમોને જાણનાર ચોર), ‘પટચ્યર’ (જાહેરમાં લૂંટનાર), ‘માચલ’ (લક્ષ્મી મેળવવા ફરનારો), ‘કારુચોર’ (કારીગરીપૂર્વક-યોજનાબદ્ધ છાપો મારનાર) જેવા અનેક પ્રકારના ચોર વિશેની માહિતી તથા વીસરાતી જતી પરંપરા અને હુન્નર નવલકથાનું દસ્તાવેજી મૂલ્ય વધારે છે.

તેમ છતાં ધ્રુવ ભટ્ટની નવલકથાઓમાં એક જ પ્રકારનું દર્શન અને રચનારીતિનું સામ્ય નવલકથાના આંતરસત્ત્વને હાનિ પહોંચાડે છે. તેમની મોટાભાગની નવલકથાઓનાં પાત્રોમાં એક પ્રકારની સમાનતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. (ગરીબ, ઉદંડ, આખાબોલા). ક્યાંક કથામાં પ્રસ્તાર વધ્યો છે. જીવનની સચ્ચાઈ સામે સર્જકની કલ્પના ક્યાંક રંગ બતાવે છે તો ક્યાંક રંગ ઉડાવી દે છે. દરેક વસ્તુમાં શુભ જોવાનો સર્જકનો દૃષ્ટિકોણ છે. એટલે જ તેઓ ચૌર્યકલાના જાણકારોને તિમિરપંથી કહે છે. (તમસના માર્ગને ઉજાળનારા જયોતિર્ધરો કહ્યા છે.) સર્જકના આ મત સાથે સંપૂર્ણપણે સહમત થઈ શકાય તેમ નથી છતાં આ તિમિરપંથીઓ કરતાં દેશ અને સમાજમાં મોટા ‘ચૌર્યકલાધરો’ વસે છે તે તરફનો તેમનો આ અંગુલિનિર્દેશ ગણી શકાય. તેમની ‘તત્ત્વમસિ’, ‘સમુદ્રાન્તિકે’ જેવી સમૃદ્ધિ આ નવલકથામાં અનુભવાતી નથી. કથામાં સચોટતા લાવી શક્યા હોત ને કથાને બરાબર બાંધી શક્યા હોત તો હજી સારું પરિણામ સાંપડ્યું હોત.

નવલકથાના અંતમાં સતીને નિશાળ ખોલવાનો વિચાર આવે છે ત્યારે એવું લાગે છે કે આ તિમિરપંથીઓ પોતાની જૂની છાપ ભૂંસી નવા ઉજાસમાં આવવા મથી રહ્યા છે. એ આ ચૌર્યકલાના બદલાતા જીવનનો સંકેત ગણી શકાય. એટલે જ નવલકથા જે પ્રશ્ન સાથે શરૂ થઈ હતી ‘એય કોણ છે ? કોણ છે તું ?’નો ઉદ્ગાર કથાના અંતમાં પુનરાવર્તન પામે છે અને એમાં તંદ્રામાં સરી જતી સતીને પોતે કોણ છે ? એ પ્રશ્નનો જવાબ જડતો નથી. આખી નવલકથા આ બે ઉદ્ગારોની વચ્ચે વિસ્તરી છે અને આ ‘તિમિરપંથીઓ’ અંધકારથી ઉજાસ ભણી ગતિ કરશે એ વાતનો સંકેત રચાય છે.

ભગવતીકુમાર શર્માનાં ગીતોમાં અભિવ્યક્તિનો

નૂતન આવિષ્કાર | ડૉ. વિરંચિ ત્રિવેદી

છાન્દસ-સાતમા દાયકાના સંધિકાળના આપણા કેટલાક નોંધપાત્ર સર્જકોમાં ભગવતીકુમાર શર્મા અગ્રણી કવિ છે. ગઝલ તેમનો શ્વાસ છે તો ગીત તેમના લોહીનો લય છે. તેમના ‘સંભવ’ અને ‘અઢી અક્ષરનું સરનામું’ કાવ્યસંગ્રહોમાં પ્રકટ થયેલાં ગીતોમાં તેમનો એક સફળ ગીત-સર્જકનો પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે.

વિષયવૈવિધ્ય અને ભાવવૈવિધ્યથી સમૃદ્ધ ભગવતીકુમાર શર્માની ગીતરચના ભાવાભિવ્યક્તિ અને ભાષાભિવ્યક્તિના બે મુખ્ય પ્રવાહોમાં વિભાગી શકાય. પ્રકૃતિ, પ્રણય, ઈશ્વરાનુરાગ અને અધ્યાત્મચિંતનના રંગ તેમાં વિશેષ ખીલી ઊઠે છે.

પ્રકૃતિવિષયક ગીતરચનાઓમાં વિશેષતઃ વરસાદનાં અવનવાં રૂપો અને સરુનાં વૃક્ષોની સ્મૃતિ ઉપરાંત ‘ઉમરી’, ‘ચૈતર’ જેવા વિષય પર લખાયેલી ગીતરચનાઓમાં પ્રણયોર્મિ, વરસાદી વાતાવરણ, ઉત્સુકતામિશ્રિત આનંદની અનુભૂતિથી વિશેષ વિરહોર્મિ અને તેથી પણ વિશેષ તેમના ‘અઢી અક્ષરનું ચોમાસું’ કાવ્યસંગ્રહમાં વરસાદની અનુભવાતી ભાવની ભીનાશ સાથે પ્રણયોર્મિમાં તૃપ્તિની ઝંખનાની કાવ્યાત્મક અભિવ્યક્તિ મળે છે. તો પ્રકૃતિ અને પ્રણયનિરૂપણમાં વિવિધ ભાવરમણ અને રંગરમણના સંખ્યાબંધ કાવ્યાંશમાંથી કેટલીક દૃષ્ટાંતરૂપ કાવ્યપંક્તિઓમાં વિવિધરંગી ભાવાભિવ્યક્તિની છટાના નોખા નોખા રંગમાં, તેમની સંવેદનશીલતા, અને સર્જનશીલતાનો પરિચય મળે છે. નીચેના દૃષ્ટાંતમાં અક્ષરની સંખ્યા સાથે ઉદ્ભવતી અનુભૂતિની તીવ્રતામાં વ્યક્ત થતી નાયિકાની અભીપ્સા જુઓ :

‘પાંચ અક્ષરનો મેઘાડંબર બે અક્ષરનો મેહ

અઢી અક્ષરના ભાગ્યમાં લખિયો અઢી અક્ષરનો પ્રેહ

ત્રણ અક્ષરનું માવરું મુજ સંગ, અટકળ અટકળ રમે

ખોટ પડી અડધા અક્ષરની સજન પૂરજો તમે’^૧ (અઢી અક્ષરનું સરનામું, પૃ. ૧)

એમના ગીતમાં ભાવની ઊંચાઈ અનુભવજન્ય સ્તરે વ્યક્ત થાય છે ત્યારે તેમાં મળતા રણકામાં હોઠ નહીં પણ ઉરનો અવાજ સંભળાય છે. જેમ કે...

‘મારી શ્વાસોની મ્હેંક મ્હેંક માટી

મારી હરિયાળી થઈ ગઈ રુવાંટી

બાર મહિના અબોલ રહ્યો મોરલો !

ઘટા જોઈ એની ફૂટી છે ઘાટી

મને ચોમાસું ચોમાસું થાય છે

મારી છાતીમાં વાદળ ઘેરાય છે’ (એજન, પૃ. ૩)

એમની ગીતરચનામાં ધરતી પર વરસાદ, ઉરમાં વરસાદનું પૂર, વરસાદી વાતાવરણના અવનવા વિસ્મય અને ‘જરા મસ્તીમાં થોડા મરજાદમાં’ એવા બાળસહજ

‘નાગા વરસાદ’ના નિરૂપણમાં ઈન્દ્રિયવ્યત્યયના વ્યાપાર અને વિનિયોગ જીવંત છબી (live landscape) રચી દે છે.

ત્રણ અક્ષરના આકાશે આ બે અક્ષરની ચીજ
બે અક્ષરનો મોર છેડતો સાત અક્ષરની ચીજ. (એજન, પૃ. ૨)

ટહુકા પડ્યો ચીતરે મધમધ માટીની મ્હેંક
મંદાકાન્તા વિશે ઓળખી શબ્દ-છંદની ઠેક
સમીર ચીતર્યો પર્ણ પર્ણની ચીતરે મર્મર-મ્હેંક
નહીં ખીલેલા મેઘધનુની ચીતરી કલ્પિત રેખ
પળ બે પળની ઝળહળ લઈ વરસાદ ચીતરવા બેઠા
જીવવું મરવું કોમળ લઈ વરસાદ ચીતરવા બેઠા. (એજન, પૃ. ૨)

અલ્યા નાગડો વરસાદ કેવો બાળક લાગે
કશી મધમધતી, સણસણતી છાલક વાગે. (એજન, પૃ. ૪)

સંયોગ અને વિયોગ બંને પરિસ્થિતિમાં પ્રણયીજનને વરસાદ સાથે નજીકનું સગપણ છે. વિયોગમાં તે અંગત પ્રિયજનથી પણ નિકટવર્તી વરસાદ, ઉરની વાચા આપનારો બની રહે છે. અકળાવી મૂકે એવા મૌન-એકાંતની ગુજરતી પળોમાં વરસાદથી અસહ્ય બનતી ઉત્કટતા અકળાવે ત્યારે લાગ્યારી પણ કેવી, કે ઉરની વ્યથા કહેવાની પણ વરસાદને જ !

‘ભડ ભડતી હોય ચેહ ચંદનની નદીકાંઠે કેસરિયું ઝૂકે આકાશ
આઠ-દસ આંખોની ઝરમરને કાલવીને પાથરજે થોડી ભીનાશ’

‘શ્રાવણ-અષાઢના પીળયટ્ટા માંડવડે
ઝાંઝવાનાં તોરણ બંધાવજે ?...’ (એજન, પૃ. ૧૦)

તેમનાં ગીતોમાં વિરહનું દર્દ અને પારદર્શક પરપોટાના સંદર્ભે ખુમારીભર્યા જીવનના ગૌરવની રજૂઆતમાં દર્દ અને સચ્ચાઈનો સુંદર સુયોગ પણ સધાયો છે. વરસાદ સાથેના આત્મીય સંબંધે કવિના ઋજુ હૃદયનો નૈસર્ગિક પ્રેમ આ દૃષ્ટાંતોમાં નિસ્સંદેહ વ્યક્ત થયો છે.

પ્રકૃતિના સૌંદર્યમાં અનુભવાતા પ્રણયનું સૂક્ષ્મ સંવેદન નીચેના દૃષ્ટાંતમાં ધ્યાનાર્હ છે :

‘વાયરો નથી ને તોયે સુસવાતી લાગું
એવી ડમરી યડી છે મારા શ્વાસમાં
ફોરમની ડાળખીએ માળો ગૂંથીને
હવે ટહુકું છું લીલછમ ઘાસમાં. (એજન, પૃ. ૭૩)

પાણી નહોતાં ને તોય માથું બોળીને
મેં તો નાહી લીધું નદીએ મોં-સૂઝણે
ઓરડે આવીને વાળ કોરા કરું ત્યાં

મને મ્હેકાવી શ્વાસોના વીંઝણે
જેમ ઝિલાતું આભ એક ચાસમાં.’ (એજન, પૃ. ૭)

અહીં શ્વાસમાં ડમરી ‘ફોરમની ડાળખી’, આંખોમાં સૂરજ વાવવામાં અને ચાસમાં આભના ઉલ્લેખમાં રચાતા કાવ્યાત્મક મર્મસંદર્ભ ચમત્કૃતિ સર્જે છે. તો વળી ‘વીજળીના ચમકારે’ ગીતમાં પ્રકૃતિના એક મોસમી રંગમાં રચાતા સુંદર કલ્પનાચિત્રમાં રાધાકૃષ્ણની પ્રીત આ રીતે ડોકાય છે :

‘વીજળીના ચમકારે છાતીના ઈંદણામાં
રાધાએ જોઈ લીધું માધવનું નામ
બાથમાં સમાવી લેવા રાધાને રોમ રોમ
હેતું ઝૂક્યું આ સ્હેજ આભ ઘનશ્યામ.’ (સંભવ, પૃ. ૭૫)

ઉપર્યુક્ત દૃષ્ટાંતોથી પ્રતીત થાય છે કે ભગવતીકુમાર શર્માને ગીતોમાં પ્રકૃતિ-નિરૂપણમાં માત્ર દર્શન, અવલોકન કે અભ્યાસ નથી પરંતુ તેઓ આંખ અને હૃદય એકરૂપ થઈ સુંદર આસ્વાદક્ષમ ભાવવિશ્વ રચે છે. એમનાં ગીતોમાં પ્રકૃતિ યથાતથ નહીં પરંતુ ભાવના રંગે રંગાઈ રૂપાંતર પામી કલાદેહ પામે છે. ઈન્દ્રિયવ્યત્યય, કલ્પન કે આલંકારિકતાનો સ્પર્શ મળતાં જ રસાયણપ્રક્રિયામાંથી રચાતું શિલ્પ પેલી કાચી સામગ્રીના ઉત્તમ વિનિયોજનના પ્રભાવે રૂપાંતર થઈ સુંદર કલાકૃતિનો ઘાટ આપે છે.

‘મને કોઈ સરુવનમાં લઈ જાવ
કે મારા રોમ રોમના ભૂરા ભૂરા દરિયાઓમાં
વહી રહી છે સરુઓ કેરી લીલી લીલી નાવ.’ (સંભવ, પૃ. ૬૭)

‘સરુની શૈયા’ ગીતમાં કવિ ઊર્મિલ હૃદયના સૂક્ષ્મ ભાવનું મલમલી પોત અને વાણી ગુંજતા શિલ્પનું નિર્માણ કરે છે. શિલ્પ દૃષ્ટિગમ્ય ગણાય પરંતુ તેને અધખુલ્લા હોઠો પર સૂરોના ગુંજનને ચીતરી, કવિએ તે શબ્દચિત્રાંકનને જીવંત બનાવી દીધું છે. કાવ્યપંક્તિઓ તેના ભાવસોંદર્યની સાથે આલંકારિકતાથી મઢી, કવિ તેને વધુ મોહક નિખાર આપે છે.

‘દૂરનાં પંખીઓનું ગીત આપણા અધખુલ્લા હોઠ આપે છે.
ગયુ ચીતરી હોત ગુલાબી સૂરોનું ગુંજન’ (સંભવ, પૃ. ૬૮)

‘સરુ-સંભવ’માં સરુનાં વૃક્ષોની સૃષ્ટિમાં કવિનો કલ્પનાવિહાર અનેક ભાવતરંગો સાથે ઉલ્લાસભર ચાલે છે. રોમ રોમથી અનુભવાતો આનંદ અને ઉત્સાહ કવિ પંક્તિએ પંક્તિએ વ્યક્ત કરે છે. કાવ્યમાં ટેકરીએ જાગતો હિલ્લોળ, કિરણોના ટહુકાનો શોર, વેણુના હજારો સૂરની અનુભૂતિની, એક અજબ યાત્રાની ઊર્મિની ભરતી, કવિ રેલાવે છે.

‘સંભવની આડમાંથી ઊગ્યું સરુનું વૃક્ષ;
વાંસવન હેતું આ ઊતર્યું આકાશ
મારું તે મોરપિચ્છ ધુમ્મસમાં ઓગળ્યું.
સૂરજનો મોડેથી ઓસર્યો ઉજાસ.’ (સંભવ, પૃ. ૬૮)

સરુનાં મનગમતાં સુખદ સ્મરણોની એક તરફ હેલીમાં ભૂતકાળને વાગોળવાનું મન ચહે છે ને બીજી તરફ, સહુના સંગે સુખના અવસરની કેટલીક સ્મૃતિઓના પડામાં વ્યાપક, શૂન્યતાથી ભરેલા લાડીલા જીવનને, કઠણ મન કરી, અણગમતા પ્રદેશ માટે મન સાથે, પરાણે સમાધાન કરવાની વેળાએ રંજ-કણસ, સરુ-વનના વિદાયગીતમાં ધારદાર બને છે. સરુના વનની વિદાય લઈ પથ્થરિયા દેશમાં નહીં જવાની અને લાચારીની વેદના પંક્તિઓમાં વ્યક્ત થાય છે.

લઈએ વિદાય આજ સરુઓના વનની
પથ્થરીએ દેશ ફરી જઈએ
'આંખના વેરાન મહીં, આંજીને પાંદડી
પોપયાંની પાનખર હરીએ' (સંભવ, પૃ. ૭૦)

વાંકો વળીને લઈ ચૂમી આ ધરતીની
ઊભરાતી ઊભરાતી વરણાગી ગંધ
ટપલી મારીને મને એણે સંભાળી લીધો.
પૂરવ જનમનો સંબંધ. (સંભવ, પૃ. ૭૦)

ભગવતીકુમાર શર્માનાં ગીતોમાં કાવ્યબાની, શબ્દસૂઝ અને શૈલી કૃતિની પ્રવાહિતાને ઉપકારક અને સર્જક પ્રતિભાના પરિચય માટે ધ્યાનાર્હ છે. કેટલાક વિશિષ્ટ શબ્દપ્રયોગ, શબ્દરૂપાંતર ભાવપોષક અને કવિતાને ફળદાયી નીવડે છે. એમનાં સુરેખ શબ્દચિત્રાંકનોમાં તાદશતા, બોલકાપણું અને નકશીકામ જેવાં સ્પષ્ટ આકારસિદ્ધ, જીવંતપણાનો ગુણ દેખાય છે. ક્રિયાપદ પાસેથી કામ લેવાની એમની તર્કસંગત સૂઝ, કૃતિમાં એક વિશિષ્ટ પ્રકારની નૂતનતાનો અહેસાસ કરાવે છે. તો ક્યારેક અર્થમાં ચમત્કૃતિ પણ સર્જે છે. 'વાદળ ધારે વીજરેખ શી' કેટલીક વિશિષ્ટ ઉક્તિઓ, પૌરાણિક કલ્પનો, આલંકારિકતા, કલ્પનાવિહાર, પ્રાસમેળથી સઘાતી ઝડઝમક, રવાનુકારીતા જેવા વિવિધ કલાંશોથી સઘાતો સુયોગ કૃતિને કલાત્મક ઘાટ આપે છે. ઉપમા, ઉત્પ્રેક્ષા, સજીવારોપણમાં પણ સઘાતી આલંકારિકતા કવિતા માટે અત્યંત ભાવપોષક નીવડે છે.

તેમના 'સંભવ' કાવ્યસંગ્રહમાં સરુ-વનનો કાવ્યગુચ્છ પણ એ રીતે ધ્યાનાર્હ બને છે કે : પ્રાકૃતિક સૌંદર્યમાં ઓતપ્રોત થઈ રમતા સંવેદનથી ઉરનાં ઉમંગ ભરતો એ રમણીય કાવ્ય-પ્રદેશ છે. કવિને વરસાદના જેવો જ ખાસ લગાવ સરુવન માટે છે. વિવિધ ગીતરચનાઓમાં રૂપ બદલતી આકાર-નિરાકારની લીલા, સજીવારોપણથી ભરી ભરી જીવંત ભાવસૃષ્ટિ, સુંદર પ્રકૃતિચિત્રો, ગુંજતાં શિલ્પ અને ભાવના સૂક્ષ્મ તાણાવાણાના ગુંફનથી રચાતા શબ્દચિત્રાંકનમાંથી કવિની સરુનાં વૃક્ષો સાથેની પ્રીત, તો ગમતા પ્રદેશમાંથી પથ્થરિયા દેશમાં જવાની લાચારીમાં કણસતા વ્યથિત કવિહૃદયની અભિવ્યક્તિમાં, તેમને માટે સહાનુભૂતિ અને અનુકંપા જગાવનારી બની રહે છે. તો ગીતમાં ભાવકને પણ દરિયામાં વહેતી સરુની નાવમાં આ કવિ સેર કરાવે છે.

સંપાદકીય નિષ્ઠાના અભાવ વિનાનું સંપાદન

ડૉ. રતિલાલ રોહિત

મોહન પરમારસંપાદિત ‘દલિત કાવ્યસૃષ્ટિ’ સંપાદનગ્રંથમાં પંદર કવિઓની દશ-દશ મુજબ એકસો પચાસ કવિતાઓ છે. સંપાદકીય લેખમાં પૃ. ૭ પર લખ્યું છે, “૧૯૭૫થી ૨૦૧૫ સુધી દલિત કવિતામાં અઢળક સર્જન થતું રહ્યું છે.” પછી તરત જ નોંધે છે કે “અત્યાર સુધીમાં આશરે પચાસેક દલિત કાવ્યસંગ્રહો પ્રગટ થયા છે.” આ બંને વિધાનો પ્રમાણે ૧૯૭૫થી ૨૦૧૫ સુધીના ૪૦ વર્ષમાં સર્જન થયું હોય તો માત્ર પચાસ જ સંગ્રહો પ્રગટ કેમ થયા? પૃ. ૮ પર સંપાદક નોંધે છે, “દલિત સાહિત્યની અઢી-ત્રણ દાયકાની મજલમાં અનેક ચઢાવ-ઉતાર આવ્યા છે.” તો પ્રશ્ન એ થાય છે કે, દલિત કવિતાના પાયોનિયર પોએટ્સ સર્વેશ્રી વિશ્રામ સોલંકી, કસ્તૂરભાઈ શાહ, હિંમતસિંહ વાઘેલા, જીવરામભાઈ બેચરભાઈ મહેરિયા, પુરુષોત્તમ વાઘેલા, મફતલાલ એસ. પરમાર, બંધુ માધવ અને મનોર જીવરામ ગાંગેરા છે. (જુઓ ‘ગુજરાતી દલિત કવિતાનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ’, પાના નં. ૬). ગુજરાતી દલિત સાહિત્યનો આ પ્રથમ તબક્કો ગણાય અને ૧૯૭૫ થી ૧૯૮૦ બીજો તબક્કો તેમ જ ૧૯૮૧થી અત્યાર સુધીનો તબક્કો ત્રીજો ગણાય. ઐતિહાસિક રીતે આ બહુ જ સ્પષ્ટ છે. ગુજરાતી દલિત કવિતા/સાહિત્યના ઉદ્ભવ-વિકાસની પ્રક્રિયાને સ્પષ્ટ તારવવી પડે, ભેળસેળ ચાલે નહીં.

ડૉ. પથિક પરમારના એક અધ્યયનગ્રંથ ‘દલિત કવિતાના ચાર દાયકા’માં અંતે પરિશિષ્ટમાં ૧૦૨ દલિત કાવ્યસંગ્રહો પ્રકાશિત થયાની યાદી આપવામાં આવી છે. ૨૦૦૮માં પ્રગટ થયેલા એ ગ્રંથ પછી જે દલિત કાવ્યસંગ્રહો પ્રગટ થયા તેની સંખ્યા પણ દોઢ ડઝન જેટલી છે. એ દર્શાવે છે કે સંપાદકનો દલિત કવિતાનો અભ્યાસ ખૂબ જ સીમિત રહ્યો છે. સંપાદક પોતે કથાસાહિત્ય સર્જે છે. કવિતા સિવાયનાં સ્વરૂપો ટૂંકી વાર્તા, નવલકથા જેવાં ગદ્ય સ્વરૂપોનાં જાણકાર છે. પરંતુ ગીત-ગઝલ-સોનેટ-અછાંદસ જેવા કાવ્યપ્રકારોના ઊંડા અભ્યાસી નથી. પૃ. ૧૦ પર સંપાદકે નોંધ્યું છે કે, “૧૯૭૫થી આજ સુધીમાં આવા નીવડી આવેલા કવિઓની ઉત્તમ રચનાઓનો અભ્યાસ કરવાનો આ ઉપક્રમ છે.” તેમાં જે સંપાદકીય હેતુ દર્શાવ્યો છે એ પ્રમાણે સિદ્ધહસ્ત કવિઓની કવિતાઓના અભ્યાસ માટે કાવ્યસ્વરૂપો ઉપરાંત પિંગળશાસ્ત્ર અને અરૂણશાસ્ત્રનાં સોનેટ-ગઝલમાં પ્રયોજાતા છંદોનો અભ્યાસ અનિવાર્ય બને છે જેનો અહીં અભાવ વર્તાય છે. ગીત માટે લય એકમનાં પુનરાવર્તન અને સંયોજનથી સર્જતાં લયબદ્ધ ગીતો અને ગેયગીતોનું જ્ઞાન હોવું આવશ્યક છે. એ સિવાયનાં ગીતના લયઢાળમાં કવિઓએ ક્યાં

લોચા માર્યા છે એની ખબર જ ન પડે. કવિતામાં રહેલ દોષોની તપાસ કર્યા વિના કોઈ પણ કવિતાને ઉત્તમ કવિતાનું પ્રમાણપત્ર જ ન આપી શકાય... સંપાદકીય લેખમાં ક્યાંય સંપાદકે કવિતામાં રહેલાં અલંકારો, ભાષાકર્મ, છંદોવિધાન, લયાત્મકતા, રાગીયતા, કલ્પનો, પુરાકલ્પનો, પ્રતીકો, સ્વરૂપગત ક્યાશો, મત્લા, મક્તા, શેર, ધ્રુવપંક્તિ, અંતરા કે કાવ્યના ભાવપિંડ અને અંતવર્ણાંકોની વાત જ નથી કરી. ક્યાંક તો કાવ્યનાં સ્વરૂપો ઓળખવામાં જ સંપાદકે થાપ ખાધી છે. જેમ કે, પથિક પરમારની કવિતાઓ વિશે પૃ. ૩૧ ઉપર લખે છે, “પણ ‘લખ’ રચના ઓછા શબ્દોમાં ઘણુંબધું કહી જતી ગઝલ છે.” ‘પછી ફરી લખે છે કે, “ ‘લખ’ જેવી બીજી ગઝલ ‘થાય છે એને કંઈ’ છે.” વાસ્તવમાં ‘લખ’ રચના ગઝલ નથી, પણ ગીત છે. તો પ્રશ્ન થાય છે કે શું સંપાદકને ગીત-ગઝલની ખબર નથી પડતી ?

આત્મારામ ડોડિયા વિશે સંપાદક લખે છે, “અહીં એમની નવ ગઝલો અને એક અછાંદસ રચના પસંદ કરવામાં આવી છે. તેમાં ‘સમાનતાની વાત’ શીર્ષકની રચના ગઝલ નથી. ‘વાત કર’માં પ્રયોજાયેલો ‘દીવાની’ શબ્દ કાફિયા દોષ દર્શાવે છે. તો ‘મંદિરે’ શીર્ષકની ગઝલમાં ‘મારે’, ‘ક્યારે’માં કાફિયાની પુનરુક્તિનો દોષ છે.

કાંતિ મકવાણાના ‘હારું ભાળો તો’ ગીતમાં ‘સવાલાલ ઓને’માં પ્રાસ જળવાયો નથી. ‘અભાવોની વચ્ચે’ ગઝલમાં કાફિયા જળવાયા નથી. એમનાં એકાધિક ગીતોમાં પ્રાસદોષ છે. કિસન સોસા વિશે લખે છે, “ ‘ગૂમ વાદળમાં ફોરું’ અને ‘તો આજે’ આ પ્રકારની રચનાઓ છે. બંને રચનાઓમાં કવિએ ગોપિત રાખેલા અંશો ગદ્યની વિવિધ છટાઓ દ્વારા ખૂલતા રહે છે.” આ વિધાન તથ્યથી વેગળું છે. કારણ કે, ‘ગૂમ વાદળમાં ફોરું’ એ લયબદ્ધ ગીત છે તો ગદ્યની વિવિધ છટાઓ કેવી રીતે ખૂલે ? કિસન સોસાની ‘ત્યુનામી ઉફાન’ ગઝલ સરસ છે. પણ બિનદલિત રચના છે. એ જ રીતે ‘ઉદરસ્થ દીકરીનો આર્તનાદ’ ગઝલમાં સ્ત્રીભ્રૂણ-હત્યાનો વિષય છે. આ વિષય પર બિનદલિત કવિઓએ ઘણી બિનદલિત રચનાઓ સર્જી છે. ‘બેઠો છું’ શીર્ષકનું ગીત દલિત નથી, લલિત છે. આ કવિનાં કાવ્યોમાં દલિત સાહિત્ય પ્રત્યેની ભારોભાર પ્રતિબદ્ધતા વર્તાતી નથી એટલે હિંદુ સામાજિક વિષમતાથી ત્રસ્ત જીવનની પીડાઓનું વિશ્વ ખૂલતું નથી.

દલપત ચૌહાણ વિશે સંપાદક લખે છે, “દલિત સાહિત્યનો પ્રારંભ થયો ત્યારથી કવિતાઓ લખે છે.” અહીં સંપાદક ગુજરાતી દલિત સાહિત્યના ઉદ્ભવ અને વિકાસની પ્રક્રિયાથી જાણે કે અનભિજ્ઞ છે. દલપત ચૌહાણના પહેલા કાવ્યસંગ્રહ ‘તો પછી’માં ઘણાં બિનદલિત કાવ્યો છે.

દાન વાઘેલા વિશે પૃ. ૨૪ પર નોંધ્યું છે : “દલિતને ઉદ્દેશીને લખાયેલ ‘સરવૈયું’ કાવ્યમાં વિટંબણાઓનું સરવૈયું વિશિષ્ટ રીતે રજૂ થયું છે.” પરંતુ આ સંગ્રહમાં ‘સરવૈયું’ શીર્ષક જ નથી ! આ કવિને સંપાદકે સારા સોનેટકાર તરીકે ઓળખાવ્યા છે, પરંતુ એમનું એકેય સોનેટ પસંદ નથી કર્યું. એ જ રીતે ગીતાંતર્ગત આવતા દોહરાની નોંધ પણ નથી લીધી !

નીલેશ કાથડની એક રચનાનું શીર્ષક ‘ગઝલ’ છે. ગઝલસ્વરૂપની રચનાને ‘ગઝલ’

શીર્ષકથી ઓળખવાનું યોગ્ય નથી. સિવાય કે એ ગઝલની ‘રદીફ’ જ ગઝલ હોય ! આ કવિની ‘ખોલ મા’ શીર્ષકની ગઝલને દલિત ગઝલ કહી શકાય નહીં. તેમ ‘હાલ્ય મનવા’ શીર્ષકનું ગીત પણ દલિત ગીત બનતું નથી. સંપાદકે આ ગીતને ગઝલમાં ખપાવ્યું છે. (જુઓ પૃ. ૨૭)

યશવંત વાઘેલાના ‘નહીં ચાલે’ ગીતમાં ‘આવું તો વહેવવાનું નહીં ચાલે’ જેવી ધ્રુવપંક્તિ પૂર્વેની શુદ્ધ પ્રાસયોજના નથી. ‘તથાગત તોરણે પધાર્યા’ ગીતમાં દલિતાનુભૂતિનો ઊભરો નથી. ‘જીવતરનો ભાર એમ લાગે’ ગીતમાં પ્રાસતત્ત્વનો અભાવ છે. આ ત્રણે ગીતોમાં લયશુદ્ધિના પ્રશ્નો છે. લયાત્મકતા ખોડંગાતી લાગે છે. ‘જલાવ ના તું આગને બુઝાવ’ ગઝલમાં છંદ બરોબર જળવાતો નથી. ‘ગાગાલગા’નાં આવર્તનોની સંખ્યા ખામી ભરેલી છે. ‘નથી’ શીર્ષકની ગઝલમાં કાફિયા-રદીફની અશુદ્ધિ છે. ‘અમે’ ગીતમાં ‘કંટકસેજની ભૂખ’ જેવો પંક્તિખંડ ભાવની દૃષ્ટિએ ઉચિત જણાતો નથી. જેણે અઢળક દુઃખ આંજ્યાં હોય અને સુખ જોજનવાં દૂર હોય એને કંટકસેજની ભૂખ ના હોય ! ‘કૂલ પથારીની વારતા’ ને ‘લાગણીની વરસો જૂની વારતા’માં આંશિક પુનરુક્તિ છે. મુખડાના જ પ્રાસ અંતરામાં યોજવાનું વલણ પણ અનુચિત છે.

પ્રવીણ ગઢવી, હરીશ મંગલમ્, નીરવ પટેલ અને સાહિલ પરમારની અછાંદસ કવિતાઓમાં દલિતાનુભૂતિની કમી નથી. પથિક પરમારના ‘દાયિત્વ’ સંગ્રહમાં સમાવિષ્ટ ૪૦ જેટલી અછાંદસ રચનાઓથી સંપાદક અપરિચિત લાગે છે. જોકે, અહીં પસંદગી પામેલી ગીત-ગઝલની રચનાઓ સંતર્પક બની છે.

સંપાદકે પ્રસ્તાવનામાં કેટલાંક અધકચરા છતાં ધ્યાનપાત્ર બને તેવાં વિધાનો કર્યાં છે. જેમ કે,

૧. ઘણી વાર એકના એક વિષયનું પુનરાવર્તન ઘણા કવિઓની કવિતામાં થયું છે.
૨. સાવ સપાટ વિષયોની પસંદગી પણ કવિઓ કરતા રહ્યા છે.
૩. કવિકર્મનું કર્તૃત્વ તેઓ સાવ વીસરી જતા હોય છે.
૪. બધી કવિતાઓની નીવડી આવી છે એવું કહી શકાશે નહીં.
૫. ઘણા કવિઓની કવિતાઓ ખાસ કૌશલ્ય દાખવી શકી નથી. (અહીં સંપાદકે કવિઓનાં નામ આખ્યાં હોત તો સંદર્ભ વધુ સ્પષ્ટ થાત.)
૬. કવિકર્મ અને તેની સંચેતના ક્યાં પડેલાં છે તે તપાસવાનું અનિવાર્ય બની રહે છે. (જે કામ સંપાદકનું છે તે થયું નથી.)
૭. નવાં પરિમાણો સિદ્ધ થાય છે કે નહીં તે તપાસવાનો ઉપક્રમ છે. (સંપાદક એ પરિમાણોની ચર્ચા કરતા નથી.)
૮. સર્જનાત્મક અંતર્ગત ક્યાં ક્યાં લક્ષણો કારગત નીવડ્યાં છે તે વિગતની ચર્ચા થવી જરૂરી છે.

આવાં વિધાનો કરી એમણે પોતે જ જે આઠ પ્રશ્નો કર્યાં છે એની તપાસ સંપાદકીય

લેખમાં ઉદાહરણો સાથે પૂરી નિસબત અને નિષ્ઠાથી થઈ નથી. ઘણી કાવ્યપંક્તિઓ ડો. આંબેડકરની ‘અંધશ્રદ્ધામુક્તિ’ની વિચારધારાની રેવડી વેરી નાખે તેવી છે. જેમ કે, ‘હું ભૂતપ્રેત પાસે બેસી શકું કદાચિત’ જેવી પંક્તિમાં આત્મારામ ડોડિયા અંધશ્રદ્ધામાં ગરકાવ છે. તો ‘એ તો ગયા જનમની લેણદેણ’માં દલપત ચૌહાણ જનમજનમના ચકાવામાંથી ‘મુક્ત’ થઈ શક્યા નથી. ‘મેં દેવને સમીધ ધર્યું’ જેવી કાવ્યપંક્તિમાં દેવ-દેવીઓનો સ્વીકાર થયો છે. ‘જીવ અને શિવ ક્યાં નોખા?’ જેવા પ્રશ્નસૂચક પંક્તિખંડમાં દાન વાઘેલા આત્મા-પરમાત્માની જનની બ્રાહ્મણવાદી પરંપરાને માથે ચઢાવે છે. આવું તો ઘણુંક ઘણું કાવ્યું કપાયું છે તેથી આંબેડકરવાદી વિચારધારા પ્રત્યેની પ્રતિબદ્ધતા સામે આ કાવ્યો ક્યાંય ટકી શકે તેમ નથી. આમ એટલે બન્યું છે કે, સંપાદકે કવિઓની ગુણવત્તા જાળવવાને બદલે અંગત સંબંધોથી પસંદગી ઉતારી છે. દરેક કવિની ૧૦-૧૦ રચનાઓને બદલે ૫-૫ કવિતાઓ પસંદ કરી હોત તો ૧૫ની જગ્યાએ ૩૦ કવિઓનો સમાવેશ થઈ શક્યો હોત ! ને, અરવિંદ વેગડા, રાજુ સોલંકી, મધુકાન્ત કલ્પિત, શંકર પેન્ટર, ચંદ્રાબહેન શ્રીમાળી, પ્રિયંક કલ્પિત, જીવણ ઠાકોર, મીના કામ્બલે, હરજીવન દાફડા, મુકેશ બોરીયા, બિપીન ગોહેલ, ચંદુ મહેરિયા, મહેશચંદ્ર પંડ્યા, પુરુષોત્તમ જાદવ, મનસુખ ગાયજન, બિપીન મેશિયા વગેરે મહત્વના કવિઓને સ્થાન મળી શક્યું હોત. નીલેશ કાથડ, આત્મારામ ડોડિયા, દાન વાઘેલા, બબલદાસ ચાવડા, ભી. ન. વણકર, રમણ વાઘેલા કે કિસન સોસા અને યશવંત વાઘેલાની બીજી કેટલીક વધુ સારી આંબેડકરવાદી વિચારધારાને પ્રગટાવતી કવિતાઓ પર પસંદગી ઢોળવામાં સંપાદક જાણે કે સાવ જ નિષ્ફળ ગયા છે ! અગાઉ થયેલા ચંદુ મહેરિયા, હરીશ મંગલમ્, પ્રવીણ ગઢવી, દલપત ચૌહાણ અને નીરવ પટેલ વગેરેનાં કાવ્યસંપાદનોની સરખામણીએ આ સંપાદન ઘણું જ ‘નબળું’ અને ‘નિરર્થક’ બન્યું છે. કાવ્યમર્મજ્ઞ હોવાની સાથે સાથે તથાગત ગૌતમ બુદ્ધ અને બાબાસાહેબની વિચારધારાને મૂળથી પામી જનાર અભ્યાસુ જ ગુજરાતી દલિત કવિતાને તેની અખિલાઈમાં માપી શકે. આ સંપાદક કાવ્યકળાના નિષ્ણાત નથી કે નથી આંબેડકરી વિચારધારાનો એમના પર કોઈ પ્રભાવ. એની પ્રતીતિ આ સંપાદન સહજ કરાવી આપે છે. પ્રકાશકે પણ આવું સંપાદન કોઈ ‘અભ્યાસી’ પાસે કરાવ્યું હોત તો વાચકને ‘સામ્પ્રત’માં એક વિશિષ્ટ સંગ્રહ પ્રાપ્ત થયો હોત !

સાભાર સ્વીકાર

નવલિકા

ધરાથી આભ સુધી : સંપા. : પારુલ કંદર્પ દેસાઈ, ૨૦૧૭, ડિવાઈન પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૯૨, રૂ. ૧૮૦, ટુકડો : ગિરિમા ધારેખાન, ૨૦૧૮, લેખક પોતે : ૧૦, ઈશાન બંગલો, સત્તાધાર રોડ, થલતેજ, અમદાવાદ-૫૪, પૃ. ૨૦+૧૨૪, રૂ. ૧૫૦.

ત્રિવેણીસંગમ રચતી વાર્તાઓ

ઈલા નાયક

[‘દેવીપૂજક’ (વાર્તાસંગ્રહ) : લે. માય ડિયર જયુ, પ્ર. લટૂર પ્રકાશન, ૩, શાંતિનગર સોસાયટી, હિલ ડ્રાઈવ, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૧]

ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાક્ષેત્રે માય ડિયર જયુનું નામ અજાણ્યું નથી. આઠ વર્ષના અંતરાલ પછી વાર્તાકારે ‘દેવીપૂજક’ વાર્તાસંગ્રહ પ્રગટ કર્યો છે એ ટૂંકી વાર્તાના ચાહકો માટે આનંદની ઘટના છે. માય ડિયર જયુ ટૂંકી વાર્તાસ્વરૂપની સ્પષ્ટ સમજ સાથે વાર્તારચના કરે છે, એની પ્રતીતિ એમનાં ‘થોડાં ઓઠાં’, ‘જીવ’, ‘સંજીવની’, ‘મને ટાણા લઈ જાવ’ની રચનાઓ કરાવે છે. આ સંગ્રહના આરંભે ‘કથનનાં કામણ’ લેખમાં તેમનું ટૂંકી વાર્તા અંગેનું દૃષ્ટિબિંદુ જોવા મળે છે. ટૂંકી વાર્તામાં વિષયવસ્તુ કોઈ પણ હોય, પણ એ ચિરંજીવ બને છે એના કલાકીય રૂપ થકી. આ માટે ‘વાસ્તવની આમૂલાગ્ર પુનર્નિર્મિતિ’ અપેક્ષિત છે એમ તેઓ કહે છે. તેમના મતે વાસ્તવનું ‘ધરમૂળથી’ વાર્તાન્તરણ થવું અનિવાર્ય છે. વળી તેઓ ટૂંકી વાર્તામાં ‘કથન’ને સર્વોચ્ચ સ્થાને મૂકે છે. તેઓ કહે છે કે, “કથકના અવાજ પર જ વાર્તાસંરચનાનો આધાર રહે છે, ... વાર્તાએ વાર્તાએ કથકનો અવાજ જુદો હોવાનો, આથી કથનાત્મક ગદ્ય માટે સવિશેષ પડકાર ઊભો થાય છે.” પ્રસ્તુત સંગ્રહની રચનાઓમાં તેમણે ‘કથન’નો અનેકવિધ રીતિએ પ્રયોગ કર્યો છે. આ વાર્તાઓમાં પ્રતિબિંબિત સમાજનો ચહેરો, પાત્રોનું મનોજગત અને કથનાત્મક ગદ્યનો ત્રિવેણીસંગમ થયો છે.

સંગ્રહનું નામાભિધાન પામેલી ‘દેવીપૂજક’ વાર્તામાં તેમની વાર્તાકલાનું શિખર જોવા મળે છે. અહીં પ્રતિબિંબિત સમાજ, પાત્રોનાં મનઃસંચલનો અને કથનાત્મક ગદ્યની રમણાથી વાર્તાઓ અસરકારક બની છે. ‘દેવીપૂજક’ શીર્ષકનો ધ્વનિ ગ્રામજીવનના તથ્યને વેધક રીતે સૂચિત કરે છે. ગ્રામસમાજમાં ભંગી કોમ ‘દેવીપૂજક’ તરીકે ઓળખાય છે અને મંદિરમાં દેવીની પૂજા કરનાર પૂજારી પણ દેવીપૂજક જ ગણાય. દેવીની પૂજા કરનાર માયાગીરી એક દિવસ કથકને બોલાવીને કહે છે, “આમ જો, ઘરેણાં ચોરી થઈ ગયાં છે; આમ જો, તાળું ખોલીને સંધું સાફ કરી ગયા છે...” આમ કહીને તેઓ કથકને ગામલોકોને બોલાવવાનું કહે છે. આ પછી ગામના મોભી એવા જીબાપુ અને ગામ આખું ભેગું થઈ જાય છે. જીબાપુ અને ગામલોકને ‘ગોબરગેંગ’ ઉપર શંકા જાય છે. ગોબરનાં તાજાં પગલાં પણ એના તરફ આંગળી ચીંધતાં હતાં. પણ ખોડો લુહાર તાળાકૂચીને જુએ છે અને કહે છે, “મા’રાજ, આ કૂચી તો તમે મારી પાંહે કરાવી ગ્યા’તા ઈ જ લાગે

સ કે નંઈ?” આ સાંભળતાં જ માયાગીરીએ તરત જ ખોડાના હાથમાંથી કૂચી લઈ લીધી અને ગેંગે-ફેફે થઈ ગયા. તે કહેવા લાગ્યા કે, “ઈ તો ઘરે સાચવીને મૂકી છે. હું તો રોજ અસલી કૂચી લઈને જ આવું છું.” પણ ખોડા પોતાની વાતને વળગી રહેતાં કહે છે, “કારીગર તો સો વરસેય પોતાનો હાથ વરતી જાય.” આ અને અન્ય કથનો “ચોરી કરનાર માયાગીરી જ હતો” એમ સિદ્ધ કરે છે. આ પછી ગોબર પકડાય છે પણ એની પોટલીમાંથી માતાનાં સોનાનાં ઘરેણાં નીકળતાં નથી, એમાં તો માતાનાં રૂપાનાં છત્તર જ હતાં. તે કહે છે કે, “પોતે બધું જ લઈ જવા આવ્યો હતો, પણ એની પાસે હથિયાર ન હતાં, એક લોઢાનો સળિયો જ હતો. એનાથી તારું તૂટ્યું નહીં તેથી ઘરેણાં પડતાં મૂકીને જાળીમાંથી સળિયો નાંખી છત્તર ઉપાડી લીધું.” અહીં આવતું કથકનું આ કથન મહત્વનું છે : “એનાં હીબકાંનો થડકારો સાચો હતો.” માયાગીરીના હાથમાંની થેલીથી કથકનું આંતરમન છૂટું પડતું ન હતું. માયાગીરીએ જ ચોરી કરી છે એનું સૂચન વાર્તામાં આદિથી અંત સુધી કથનવિશેષથી મળ્યા કરે છે. જેમ કે, “માયાગીરીએ એક ફલ્લાંગે ખોડાના હાથમાંથી કૂચી લઈ લીધી અને ગેંગે-ફેફે થતાં બોલવા જ માંડ્યા, “ખોડો લુહાર હજી માયાગીરીના હાથમાં રહેલાં તાળાકૂચીને ટગર ટગર જોઈ રહ્યો.”, “તો તો ગોબરોય દેવીપૂજક ને માયાગીરીય દેવીપૂજક.”, “માયાગીરી ધ્રૂજતો હતો, પણ કાંડામાં લટકતી થેલીને અળગી કરતો ન હતો.”, “મને થયું, જીબાપુ કંઈક ભીનું સંકેલતા લાગે છે.” - વગેરે વિધાનો માયાગીરી જ ચોર હોવાનો સંકેત આપે છે. આ પછી માયાગીરી ઝટપટ દીવો કરીને બીજા રસ્તેથી ગામભણી ઊપડી જાય છે. અહીં જીબાપુ, કથક અને ખોડાને માયાગીરીએ જ ચોરી કરી હોવાનો વિશ્વાસ હતો. માયાગીરી અને ખોડા માટે પ્રયોજાયેલો ‘દેવીપૂજક’ શબ્દનો વ્યંગ અને વક્તા તત્કાલીન સમાજની વાસ્તવિકતા ચીંધે છે. કથકને ખોડાની વાત સાચી લાગતી હોવા છતાં તે કંઈ બોલ્યો નહીં તેથી ખોડો એને સટ્ટાક લઈ એક ચોડી દે છે. અહીં દેવીની પૂજા કરનાર દેવીપૂજક માયાગીરીનું બ્રાહ્મણત્વ અને ચોરી કરનાર ભંગી ગોબરનું અસ્પૃશ્યત્વ કે ‘હલકાપણું’નો વિરોધ પ્રગટ કરી બંનેનાં અસલી પોત છતાં કરવાની કલા પ્રગટ થઈ છે. વાર્તાકારે એક વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિ નિર્માણ કરીને મંદિરના પૂજારી અને ચોર બંનેને ‘દેવીપૂજક’ તરીકે ઓળખાવી તેમનાં જીવન અને કાર્યમાં રહેલી વિપરીતતા વ્યંજિત કરી મનુષ્યત્વનો મહિમા કર્યો છે.

સાંપ્રત સમાજજીવન અને માનવસ્વભાવને હળવાશથી વ્યક્ત કરતી ‘ટોપિક’ વાર્તા ચમત્કૃતિપૂર્ણ બની છે. હજામની દુકાને વાળ કપાવવા, દાઢી કરાવવા આવતા લોકોની વાતોના ‘ટોપિક’ કેવા હોય છે એવા નગણ્ય ગણાતા વિષયમાંથી સુંદર વાર્તાશિલ્પ રચાયું છે. પોતાનો વારો આવવાની રાહ જોતા લોકો અને વાળ કપાવનાર પોતે જુદા જુદા ટોપિક પર વાતો કરે છે. આ વાતોમાં દેશમાં ચાલતા ભ્રષ્ટાચારનો મુદ્દો હોય કે દેશદાઝ કે દેશભક્તિનો વિષય પણ હોય. વળી આજકાલ બાળકો અને તરુણો કે યુવાનોને ટી.વી.નું કેવું વળગણ હોય છે તેની કથા પણ હોય. બધી વાતો સાંભળી સાંભળીને કંટાળેલા-થાકેલા કથકનો વારો આવે છે ત્યારે તે ખુરશી પર બેસી એટલું જ બોલે છે, “મારે કોઈ ટોપિક નથી. ચૂપચાપ દાઢી કરાવવી છે. બાલ કપાવવાનો હવે ટાઈમ

નથી.” અહીં વાર્તા પૂરી થાય છે. માનવસ્વભાવની વિલક્ષણતાઓ સાથે સમસામયિક ઘટનાઓનું ચિત્રણ ‘ટોપિક’ વાર્તામાં હળવાશથી થયું છે.

‘શંકરને કેમ છે?’ વાર્તામાં બે વૃદ્ધોની મૈત્રીની સંવેદનસભર વાત મનોવૈજ્ઞાનિક રીતિએ કહેવાઈ છે. પોળમાં સાથે રહેતા શંકર અને શંભુદાદા વચ્ચે સગા ભાઈથી પણ વિશેષ ભાવ હતો. પુત્ર સતીશની દીકરી એન્જિનિયરિંગ કોલેજમાં ગઈ તેથી તેઓ શહેરથી દૂર સોસાયટીમાં રહેવા ગયા, આથી શંકર શંભુ વિના સોરાયા કરે છે. આ કારણથી તેમના પુત્રો એવી વ્યવસ્થા કરે છે કે દિવસના ઘણા કલાકો તેઓ એકબીજા સાથે ગાળે અને જૂનાં સ્મરણો વાગોળી આનંદમાં સમય પસાર કરે. બંને વૃદ્ધો વાતવાતમાં પોતે બીજા કરતાં વધુ શક્તિશાળી છે એવું સાબિત કરતા રહેતા. વૃદ્ધોના માનસને અહીં વાર્તાકારે સુપેરે પ્રગટ કર્યું છે. આ પછી શંકર તાવમાં મૃત્યુ પામે છે, પણ આ સમાચાર શંભુદાદાને બંને મિત્રો આપતા નથી. શંભુદાદા બંનેની વાતમાંથી શંકરના મૃત્યુની વાત સમજ્યા કે કેમ એ વાત અહીં વાચક પર છોડીને તેમની કલાસૂઝ પ્રગટ કરી છે.

બેંકમાં કામ કરતા કથાનાયકની જામનગર ટ્રાન્સફર થાય છે એ નિમિત્તે વાર્તાકારે નાયકના જીવનનો ભૂતકાળ નાટ્યાત્મક રીતિએ ‘નદી-નાવ...’ વાર્તામાં પ્રગટ કર્યો છે. નાયક મકાન ભાડે રાખતાં પહેલાં મકાનમાલિકના ઘરમાં યુવાન છોકરી અને નાનકડો કિશોર ન હોય એની કાળજી રાખતો; કેમ કે જૂનાગઢમાં એ જે ઘરમાં ભાડે રહેવા ગયેલો ત્યાં મકાનમાલિકની પ્રૌઢ દીકરીએ એની સામે “તાતાં તીર છોડવાનું શરૂ કરી દીધેલું.” આ જ કારણે તે સચેત રહેતો. અહીં જામનગરમાં તે જે ઘર ભાડે રાખે છે તેના માલિક દાદા એકલા જ હતા. થોડા દિવસ પછી તેને જાણ થાય છે કે દાદા સાથે એમની એકની એક પ્રૌઢ દીકરી રહે છે, જે શિક્ષિકા છે. એણે લગ્ન કર્યાં ન હતાં એ હકીકત જાણીને નાયક સભાન બની જાય છે. તેના દિવસો અહીં શાંતિથી પસાર થાય છે, અને એક દિવસ દાદાની એ દીકરીએ “દાદા રાત્રે મૃત્યુ પામ્યા”ના સમાચાર આપ્યા અને દાદાએ આપેલું કવર નાયક સામે ધર્યું. નાયક કવરમાં એક પત્ર સાથે પોતાનો વીસ-પચીસ વર્ષ પહેલાંનો ફોટો જુએ છે ત્યારે ભૂતકાળનો પ્રસંગ સજીવ થઈ રહે છે. ભૂતકાળમાં જેની સાથે લગ્ન ગોઠવવાની વાત થઈ હતી એ છોકરી જ આ પ્રૌઢ હતી એની જાણ થતાં તે સ્તબ્ધ થઈ જાય છે, અને ‘નદી-નાવ’ વાર્તાશીર્ષક સાર્થક બની રહે છે.

‘અપ-ડાઉન’ વાર્તામાં કથાનાયકની ટ્રાન્સફર નિમિત્તે તેના ગુલાબી પ્રત્યેના આકર્ષણની કથાનું શિલ્પ કંડારાયું છે. ભાવનગરથી શામપરા ગામ અપ-ડાઉન કરવા માટે નાયક કાસમની શટલ રિક્ષામાં જવાનું ગોઠવે છે. આ અપ-ડાઉન તેને ગુલાબીના સંગને કારણે ગમી જાય છે. કાસમની રિક્ષામાં ગોઠવણની વાત નાયક પત્નીને કહે છે ત્યારે પત્ની ‘ગમો-અણગમો’ એવા બે જોડિયા ભાઈની વાત કહે છે. આ રમૂજમાં વાર્તાકારે માનવમનના બદલાતા ગમા-અણગમાની વાત હળવાશથી કહી કથામર્મને વ્યંજિત કર્યો છે. જે અપ-ડાઉન આરંભમાં ત્રાસદાયક લાગતું હતું તે શટલમાં ગુલાબીના સાન્નિધ્યમાં રમણીય લાગવા માંડ્યું હતું. રમકડાં વેચનારી ગુલાબીનું ગંદા-ગોબરાપણું ઓગળી જાય છે અને એના સ્પર્શથી નાયક ઝણઝણાટી અનુભવે છે. સ્ત્રીદેહના સ્પર્શની

તીવ્રતા નાયકના કથનમાં આ રીતે વ્યક્ત થઈ છે : “એના દેહનો ગરમાટો મારામાં પ્રસરી રહ્યો... બંને દેહ એક થવા મથતા હોય એમ એના દેહમાંથી કોઈ અદૃશ્ય કિરણો મારામાં ચપ્ ચપ્ પેસતાં હતાં...” (પૃ. ૪૫) સ્ત્રી-પુરુષના દેહાકર્ષણથી મનના ગમા-અણગમા કેવા ઓગળી જાય છે એની ગંભીર વાત તદ્દન હળવાશથી કેવી રીતે રજૂઆત પામી શકે એનું સુંદર દૃષ્ટાંત આ વાર્તા છે. કથાનાયકને એક પોલીસકેસ નિમિત્તે શામપરા વધુ રોકાવાનું થશે એ જાણી આનંદની ઝણઝણાટી થાય છે. આ કથનમાં પ્રયોજિત ‘ઝણઝણાટી’ શબ્દ વાર્તાકારની કથનકલાની સિદ્ધિ દાખવે છે. અહીં પ્રેમ નહીં પણ પુરુષનું સ્ત્રીદેહનું આકર્ષણ શૃંગારસાધક બની રહે છે. સ્ત્રી-પુરુષઆકર્ષણનું ‘મનોવિજ્ઞાન’ માર્મિક રીતે વાર્તારૂપ પામ્યું છે.

‘મોટર’ વાર્તામાં જીબાપુ અને વનમાળી વણકરના સ્નેહસંબંધની કથા દ્વારા વાર્તાકારે મનુષ્યના અજ્ઞાન મનમાં પડેલા ઊંચ-નીચના ભેદભાવને પ્રત્યક્ષ કરાવ્યા છે. પોતાનાથી નીચી જ્ઞાતિના વનમાળીની આર્થિક સમૃદ્ધિને સહન ન કરી શકતા જીબાપુનાં આંતરસંચલનોને અહીં સરસ સાક્ષાત્ કરાવ્યાં છે. જીબાપુના વનમાળી પ્રત્યે રહેલા સ્નેહની પછીતે રહેલો ઈર્ષાભાવ કેવી રીતે ડોકિયું કરીને કાર્યરત થાય છે એનું વાસ્તવ અહીં આબાદ જિલાયું છે. ઊંડે ધરબાયેલા ઊંચ-નીચના સંસ્કાર પરિસ્થિતિ બદલાતાં કેવું માથું ઊંચકે છે તે જીબાપુના અંતના વર્તન દ્વારા સાક્ષાત્ થાય છે. વૈભવશાળી બંગલીમાં રહેતા જીબાપુ ઓટલા પર આરામખુરશીમાં બેઠા હોય અને ઓટલાને છેડે વનમાળી બેઠો હોય ત્યારે જીબાપુની કીટલીમાંથી વનમાળીને ગોખલામાં મૂકેલી એની રકાબીમાં ચા અપાતી. આ દૃશ્યથી ગામના લોકોને આશ્ચર્ય થતું. આ સંબંધ ઊભો થવા પાછળ એક ઘટના રહેલી છે. એક વખત સીમમાંથી પાછા આવતાં વનમાળીએ જીબાપુને રસ્તા વચ્ચે ઊંધે માથે પડેલા જોયા હતા ત્યારે વનમાળી તેમને કાંધે ઉપાડી દોડીને ભાવનગર લઈ જાય છે, ત્યાંથી અમદાવાદ લઈ જાય છે. વનમાળીની સમયસૂચકતાને લીધે જ જીબાપુને નવજીવન મળે છે. આ ઘટના પછી જીબાપુ વનમાળી ઉપર અત્યંત પ્રેમ રાખતા. વનમાળી તરફના જીબાપુના આ સદ્ભાવભર્યા વર્તન પછીતે જન્મજાત ઊંચ-નીચનો ભાવ ઢંકાઈ ગયો હતો પણ નિર્મૂળ થયો ન હતો – તે માનવસ્વભાવના જન્મજાત લક્ષણને વાર્તાકારે અહીં ચાલકબળ તરીકે સ્વીકારીને વાર્તારચન કર્યું છે. વનમાળીનો પુત્ર ભણીને નોકરી કરતો હતો, પગાર પણ સારો હતો તેથી વનમાળી હવે સાળ પર બેસતો નહીં, તેનું મકાન બે માળનું બને છે, વનમાળીનો પુત્ર મોટર લાવે છે. વનમાળી આર્થિક રીતે પોતાની સમકક્ષ થતો જાય છે એ વાત જીબાપુનું મન સ્વીકારી શકતું નથી. એક વખત જીબાપુને અસુખ લાગતાં ભાવનગર લઈ જવાની વાત થાય છે ત્યારે વનમાળી પુત્ર સુરેશને મોટર લઈને આવી જવા માટે જણાવવા ફોન કરવા જાય છે ત્યારે આ બાજુ જીબાપુએ મોટા દીકરાને કહીને રવજીનો ટેમ્પો મગાવી લીધો. સામે સુરેશની મોટર આવતી જોઈ રવજી ટેમ્પો ઊભો રાખવાનું પૂછે છે તો જીબાપુ સ્પષ્ટ ના કહી “તું તારે જવા દે... ધીમો નંઈ પાડતો” એમ જણાવે છે. જીબાપુનું આ વર્તન ગામલોકને ભલે ન સમજાતું હોય પણ વાર્તાકાર જીબાપુની આંતરચેતનાને બરાબર સમજે છે. તેથી જ જીબાપુની પ્રચ્છન્ન રહેલી ઈર્ષાને વાર્તાન્તે કાર્યરત થતી દર્શાવી છે.

વનમાળીનો આર્થિક વિકાસ જીબાપુ માટે સઘ્ બનતો નથી. મનુષ્યના વ્યવહારમાં પ્રતિષ્ઠા અને પ્રભુત્વ કેવાં ચાલકબળ બની રહે છે એનું નિદર્શન કરતી આ વાર્તા આપણી ઊંડે ધરબાયેલી વૃત્તિઓ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં કેવી માથું ઊંચકે છે એનું વાસ્તવિક ચિત્ર અંકિત કરે છે. વાર્તાકારનું ગ્રામજીવનનું નિરીક્ષણ, માનવસ્વભાવમાં રહેલી ગ્રંથિઓની ગતિવિધિને સુપેરે નિરૂપે છે. જીબાપુની ક્રિયા-પ્રતિક્રિયા અને કથ્ય ભાષા એકરૂપ થઈ વાર્તા રચાઈ છે. મનોવાસ્તવ અને તથ્યવાસ્તવનો સમન્વય લેખકની કથનકલાથી અસરકારક બન્યો છે.

‘સંકલ્પ’ વાર્તાનો નાયક ગામડાંમાંથી ભાવનગર ભણવા આવ્યો છે, પણ તેને અહીં એકલું લાગે છે અને ગમતું નથી. પોતાનાથી અહીં નહીં ભણાય એવું બાપાને કહેવાનો નિર્ણય કરીને તે ઘરે પહોંચે છે. થોડી વાર પછી બહાર ગયેલા પિતા ભારે વરસાદમાં પલળીને આવ્યા હોય છે ત્યારે નાયકની બા પતિને આવા વરસાદમાં ઘરે આવવા નીકળવા માટે ઠપકો આપે છે, ત્યારે નાયકના પિતા દઢતાથી કહે છે : “વાતવાતમાં ધૂજ જાય એનાથી કંઈ કામ થાય નહીં, જિંદગીનો રસ્તો સીધો સપાટ નથી. કંઈ ખાડા-ટેકરા આવે... આપણે આપણું કામ કરવાનું.” આ સાંભળી નાયક પિતાને પોતાના મનની વાત ન કહેતાં બીજે દિવસે ભાવનગર જવા બસમાં બેસી ગયો. કઠણાઈ સહન કરીને પણ ધ્યેય પૂર્ણ કરવાની વાત પિતાના વર્તન દ્વારા કહેવાઈ છે. પુત્રને તેઓ સીધો ઉપદેશ આપતા નથી. વડીલોએ પોતાનાં વાણીવર્તન દ્વારા બાળકોનું ઘડતર કરવું જોઈએ એવી વ્યંજના પ્રગટાવતી આ વાર્તા કોઈ વિશેષ કલાઉન્મેષ દાખવ્યા વિના ઉપદેશાત્મક કૃતિ બની રહે છે.

માનવીમનમાં રહેલું આબરૂનું વળગણ ‘આબરૂ’ વાર્તામાં સહજ કલારૂપ પામ્યું છે. વાર્તાનાયક હીરાએ સંજોગવશાત્ હરભમ પાસેથી પૈસા લઈ કારીગરોને ચુકવણું કરીને પોતાની આબરૂ સાચવી લીધી હતી. પત્ની એને કહે છે, “આબરૂ આબરૂ કરો સવ, પણ વ્યાજ દેવાનો વેંત નથી ને કાલ સવારે ઓલ્યો મૂળગી રકમ વસૂલવા ખડકી ખખડાવશે તંયે શું કરશો?” હીરા પત્નીને આશ્વાસન તો આપે છે પણ હરભમજીની એને બીક છે જ. શેરીના લોકોને આ વાતની જાણ ન થાય એ માટે તે શેરીના નાકે જઈને ઊભો રહે છે. હરભમના હાઉથી હીરા ડરી ગયો હતો અને વિચારોમાં અટવાયો હતો તેથી તેની પાસેથી જ હરભમનું હોન્ડા શેરીમાં ગયું તેનું તેને ભાન ન રહ્યું. હીરાએ જોયું અને આબરૂનાં પીંછડાં ઊડવાના ડરથી તે ફફડતો રહ્યો. હરભમ તો ધીરેથી ઓરડાના ખુલ્લા બારણામાં પ્રવેશી ગયો. થોડી વાર પછી હરભમ ઘરમાંથી બહાર આવી હોન્ડા ચાલુ કરે છે અને હીરાને ધમકી આપી ચાલ્યો જાય છે. બાજુની ખડકીમાંથી રામાકાકા ડોકું કાઢી જોઈ રહ્યા અને પૂછે છે, “અટાણ લગી ક્યાં હતો ભાઈ? કારખાને હતો?” હીરા જવાબ આપે છે, “હા, હા, કાકા, બજાર ખૂલી એટલે બધું પાટે ચડાવવું જોઈએ ને?” હીરાને થાય છે, “હાશ, ઈશ્વરે લાજ રાખી, રામાકાકા આગળ આબરૂ રહી ગઈ.” તે અંદર જઈને જુએ છે તો હેતી અસ્તવ્યસ્ત પડી હતી. કોની આબરૂ ગઈ અને કોની આબરૂ રહી? હીરાને જોઈને હેતીની આંખ વરસવા લાગી. અહીં વાર્તાકારે ‘આબરૂ’ શબ્દનું પુનરાવર્તન કરીને હેતીની આબરૂ લૂંટાયાની વેદના દ્વિગુણિત કરી છે.

ગામડાગામમાં, વેપારી આલમમાં દેવાળિયા થવું એ બેઆબરૂ થવાની ઘટના છે. પણ એ આબરૂ બચાવવા જતાં હેતીની લૂંટાયેલી આબરૂની ઘટના કરુણનો જ અનુભવ કરાવે છે. વાર્તાકારે ગ્રામજીવનની વાસ્તવિકતાનું કલાત્મક રૂપાંતર કર્યું છે. આબરૂના કાંકરા, આબરૂના ધજાગરા, આબરૂના નામે મીંડું મુકાવું, આબરૂના લીરેલીરા, આબરૂનાં પીંછડાં, આબરૂ રહી જવી — જેવા શબ્દપ્રયોગો ગ્રામસમાજમાં સ્વીકાર્ય એવા આબરૂમૂલ્યને સઘન બનાવે છે અને અંતે હેતીની આબરૂ લૂંટાતાં વાર્તાકારે ‘આબરૂ’ની ભાવનાના લીરેલીરા ઉડાડ્યા છે. અહીં વાર્તાકારની કથનકલાનું શિખર સિદ્ધ થયું છે. આ વાર્તામાં નાટ્યગુણ પણ જોવા મળે છે. વાર્તા વાંચતાં વાંચતાં દશ્યો ભજવાતાં હોય એવું અનુભવાય છે.

‘પ્રિય માદ્રી’ વાર્તામાં પ્રો. વંકાણીના નારીઆકર્ષણને માર્મિક રીતે રમૂજ શૈલીમાં પ્રગટ કર્યું છે. પ્રો. વંકાણી એક વખત હિમાલયના પ્રવાસે ગયા હતા ત્યારે તેમણે એક વનકન્યા જોઈ હતી અને એના મોહમાં પડી ગયા હતા. પ્રવાસેથી પાછા આવ્યા પછી તેઓ એના સ્મરણમાં વારંવાર ખોવાઈ જતા હતા. વર્ગમાં ‘વસંતવિજય’ ભણાવતી વખતે પાંડુની ચિત્રવૃત્તિ વિશે વિચારતા હતા અને બેલ પડતાં વિદ્યાર્થીઓ ચાલ્યા જાય છે તેનું પણ તેમને ભાન રહેતું નહીં. સલોની નામની એક વિદ્યાર્થીની તેમની સામે શંકાથી જોઈ રહે છે. આ પછી તેઓ સ્ટાફરૂમમાં આવીને આંખો મીંચીને આર્મચેરમાં પડ્યા રહે છે. ઘરે જતાં રસ્તાનું ભાન રહેતું નથી. સોસાયટીનો રોડ પૂરો થતાં સામે દીવાલ જુએ છે અને પાછા ફરે છે, ત્યારે તેમનાથી બોલાઈ જાય છે, “પ્રિયે માદ્રી !” સામે જુએ છે તો સલોની ઊભેલી હતી, તે બોલી ઊઠે છે : “શું છે ? આવો સર, મારું ઘર અહીં જ છે.” સલોનીના આ વાક્ય આગળ ઉચિત રીતે વાર્તા અંત પામે છે. પ્રો. વંકાણીની આંતરચેતનામાં પડેલી યૌનવૃત્તિનો આવિષ્કાર અહીં જોઈ શકાય છે.

‘ટૂંકમાં’ વાર્તામાં લેખકે અભિવ્યક્તિનો નવો જ પ્રયોગ કર્યો છે. કથાનાયક વામનરાયના જીવનના ત્રણ તબક્કાને વિશિષ્ટ રીતિએ આલેખ્યા છે. કથાનાયક વામનરાયને પોતાની વાત શરૂ કરતાં પહેલાં ‘ટૂંકમાં’ શબ્દ બોલવાની ટેવ હતી. અહીં પ્રથમ તબક્કામાં યુવાન વામનરાયના પિતા સાથેના વાર્તાલાપો આલેખી સિદ્ધ કર્યું છે કે, એમના નોકરી માટેના પ્રયત્નો અને મથામણોની પિતાને મન કંઈ જ કિંમત ન હતી. બીજા તબક્કામાં પત્નીના મતે વામનરાયે આખી જિંદગી ખાધું, પીધું અને રાજ કર્યું, કશું જ વિશેષ કર્યું નહીં; ટૂંકમાં એમને જિંદગી જીવતાં આવડ્યું નહીં. વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્ર પંકજના મતે “પિતા તેમને કંઈ કામમાં ન આવ્યા.” એમને થાય છે કે, તેઓ આખી જિંદગીમાં કોઈને સંતોષ આપી શક્યા નહીં. અંતે “આવે વખતેય તમે કંઈ કામમાં ન આવ્યા ?” એવું પુત્રનું વાક્ય સાંભળીને તેઓ સૂઈ ગયા. અહીં વામનરાયના મૃત્યુને સૂચિત કરતી સૂઈ જવાની ક્રિયા વેધક બની રહે છે. સ્વજનોની સ્વાર્થી અપેક્ષાઓ પૂર્ણ ન કરી શકતા વામનરાયના જીવનની કરુણ કથા અસરકારક બની છે. વાર્તાકારની કથનકલાનો અહીં એક આગવો વિશેષ પ્રગટ્યો છે.

લેખકે પ્રસ્તુત સંગ્રહમાં દસ ટૂંકી વાર્તાઓ સાથે દસ લઘુકથાનો સમાવેશ પણ કર્યો છે. અહીં નિરૂપિત લઘુકથાઓમાં ‘સમ્બંધ’ કથામાં પિતા-પુત્રના ભાવસંબંધને સુપેરે પરબ ❖ સપ્ટેમ્બર, 2018

વ્યક્ત કર્યો છે. તો ‘મૂંગા ભેરુ’ કથામાં ભિખારી અને કૂતરાની લાગણીભરી દોસ્તી સરસ રજૂઆત પામી છે. ‘માનવસંબંધ’માં કોઈ પણ સ્વાર્થ વિનાના લાગણીભર્યા સંબંધની વાત છે. નાયકના પિતા સાથે સ્નેહસંબંધથી બંધાયેલા રામજીભાઈ પિતાના ગુજરી ગયા પછી પણ વરસમાં બેત્રણ વાર આવતા અને વાડીમાં જે પાક્યું હોય તે લેતા આવતા. માનવસંબંધનાં પુસ્તકો કરતાં રામજીભાઈનું જીવંત પુસ્તક ઘણું ઘણું સૂચિત કરે છે. ‘મેનોપોઝ’માં નાયકની પત્ની પતિનો, તેનો સ્ત્રીકવિમિત્ર સાથેનો સંબંધ સહેજ સ્વીકારે છે તેની વાત છે. આ સઘળી લઘુકથાઓ આસ્વાદ્ય છે પણ ઉત્તમ કક્ષાની ન કહી શકાય. કલાત્મક ટૂંકી વાર્તાઓ સાથે આ લઘુકથાઓનો સમાવેશ ન થયો હોત તો સારું હતું. લેખક ટૂંકી વાર્તાના જ ક્સબી છે. આ વાર્તાઓ બહુધા ગ્રામસમાજના કથાવસ્તુ સાથે સંલગ્ન છે. પ્રસ્તુત રચનાઓ સમાજ, વિચાર કે તત્ત્વ સાથે સમન્વિત થઈ સૌંદર્યસાધક બની છે. ઉદાત્ત વિચાર કે સમાજની વાસ્તવિકતાનું યથાતથ ચિત્ર એ વાર્તા નથી પણ અહીં સઘળું એકાકાર બની કલાનો અનુભવ કરાવે છે. વ્યવહારજીવનનું વાસ્તવ રચનાકીમિયા અને ભાષાતરીકાઓથી ગ્રથિત થઈ કલાકૃતિ બને છે. ટૂંકમાં, વાર્તાકારે પ્રસંગ, પાત્ર, પરિવેશ અને કથનાત્મક ભાષાના ચમત્કૃતિપૂર્ણ અને જીવંત પ્રયોગ દ્વારા કલાત્મક ટૂંકી વાર્તા સર્જી છે. માય ડિયર જયુ વાર્તાકલાના મરમી છે. તેમની વાર્તાકલાનો વિશેષ કથનકલા છે. અહીં વર્ણનનું ગદ્ય નહિવત જ છે, કથન જ કેન્દ્રમાં છે. પાત્રાનુસારી તળપદા અને શિષ્ટ શબ્દોની પસંદગી, શબ્દક્રમ, વાક્યમાં સંસિદ્ધ થતો આરોહઅવરોહ, શબ્દવક્તા, કાકુ, શબ્દવિન્યાસનું ઔચિત્ય, એક કથન અને અન્ય કથન વચ્ચેના આંતરસંબંધો, તાર્કિકતા — આ બધી સામગ્રીથી અનુભવાતો લય તેમના કથનગદ્યને સૌંદર્યનિષ્ઠ બનાવે છે. ગ્રામસમાજનું વાસ્તવ, પાત્રોનું મનોવાસ્તવ અને કથનકલા એકરૂપ થઈ સુંદર વાર્તાઓ સર્જી છે. મનુષ્યની યૌનપ્રવૃત્તિ, પ્રતિષ્ઠા માટેની તીવ્ર ઝંખના અને સંપત્તિપ્રેમ આ પાત્રોનું ચાલકબળ બની રહે છે. પાત્રો ચેતન-અચેતનની ગતિવિધિથી જીવંત બન્યાં છે. મનુષ્યના ગમા-અણગમા, અપેક્ષાઓ લેખકે ભાષાકલાથી અને એકાધિક રચનારીતિથી રૂપાંતરિત કર્યાં છે અને વાર્તાઓને દૃશ્યાત્મક રૂપ આપ્યું છે. ગ્રામીણ સમાજની વાસ્તવિકતા સાથે માનવમનની ગલીકૂચીઓનું દર્શન કરાવતી આ વાર્તાઓ લેખકની સર્જનશક્તિની પરિચાયક બની રહે છે. ત્રિવેણીસંગમ રચતી આ વાર્તાઓના સર્જકને અભિનંદન.

ચરિત્રનિબંધની વણઉપસેલી રેખાઓ | વિપુલ પુરોહિત

[‘સાતતાળી રમાડતી કાણો’ : લે. તારિણીબહેન દેસાઈ, પ્રકાશક : આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ, પ્ર. આવૃત્તિ નવેમ્બર ૨૦૧૬, પૃ. ૧૬૦, કિં. રૂ. ૧૫૦]

સર્જનાત્મકતા (Creativity) સાથે નિસબત ધરાવનાર હરકોઈ વ્યક્તિને મનુષ્ય-જીવનમાં સહજ રસ પડે છે. માનવજીવનની સંવેદનલીલાઓને ઉકેલવાની તેની મથામણમાંથી સર્જનાત્મક કલાકૃતિનું નિર્માણ થાય છે. ટૂંકી વાર્તાના ક્ષેત્રે આવી મથામણોને

અસરકારક ભાષાકર્મથી અભિવ્યક્તિ આપનાર તારિણીબહેન દેસાઈ ગુજરાતી ભાષાનાં નોંધપાત્ર વાર્તાકાર સિદ્ધ થયાં છે. ‘પગ બોલતા લાગે છે.’ (૧૯૮૪)થી શરૂ થયેલી તેમની વાર્તાકાર તરીકેની યાત્રા ‘રાજા મહારાજાની જે’ (૧૯૯૨), ‘મરૂન જામલી ગુલાબી’ (૨૦૦૩) અને ‘કોમળ પંચમ જ...’ (૨૦૦૮) જેવા વાર્તા સંગ્રહોમાં વિસ્તરી છે. આ વાર્તાઓએ તારિણીબહેનને અનેક પુરસ્કાર-પારિતોષિકથી રળિયાત કર્યાં છે. ટૂંકીવાર્તા ઉપરાંત બાળવાર્તા અને નાટ્યક્ષેત્રે પણ તારિણીબહેન દેસાઈની કલમ પ્રભાવશાળી રહી છે. સાડાત્રણ દાયકાથીય વધુ સમયથી શબ્દસાધનાથી સાહિત્ય અને સંસ્કારિતાનું જતન-સંવર્ધન કરી રહેલાં આ સર્જક વર્ષ ૨૦૧૬માં ‘સાતતાળી રમાડતી ક્ષણો’ના ચરિત્રનિબંધો સાથે ગુજરાતી ભાવક-વાચક સમક્ષ ઉપસ્થિત થાય ત્યારે સ્વાભાવિક જ આશ્ચર્ય થાય કે ટૂંકી વાર્તા અને બાળવાર્તાક્ષેત્રે મહત્ત્વનું પ્રદાન કરનાર આ લેખિકા ચરિત્રલેખનની દિશામાં કેમ વળ્યાં હશે? પરંતુ આ ચરિત્રનિબંધોમાંથી આરપાર પસાર થતાં ઉદ્ભવેલાં આશ્ચર્યનું સાનુકૂળ સમાધાન મળે છે. લેખિકાએ “આખરે તો એ ખેલ જ છે !” કહીને આ નિબંધો રચાયોની પરિસ્થિતિઓ અને પડકારોનો સંકેત આપ્યો છે. વિવિધ વિષયો પર લેખ લખવાનાં નિયંત્રણો મળતાં તેને સ્વીકારીને અનુભવેલી ક્ષણોને પકડીને કાગળ પર ઉતારવાની મથામણ વિશિષ્ટ મજાની અનુભૂતિ કરાવે અને એમ તેમાંથી માતા, પિતા, દીકરી, સાસુ, અંગત વ્યક્તિનું મૃત્યુ, — એવું એવું કંઈકેટલું લેખનનું ઈજન બનીને શબ્દાકાર બનતું જાય છે. ‘સાતતાળી રમાડતી ક્ષણો’ના ચરિત્રનિબંધો દ્વારા લેખિકા તારિણીબહેન દેસાઈએ “માણસોના જીવનમાં ડોકિયું કરવાનો” સર્જકીય ઉદ્યમ કર્યો છે.

‘સાતતાળી રમાડતી ક્ષણો’ સંગ્રહમાં કુલ પંદર નિબંધો છે જે પૈકીના ‘કમ્પ્યુટરમાં સચવાયેલું ઈનપુટ-ભાગ-૧ અને ભાગ-૨’ને લેખિકાએ ‘આત્મકથાનક’ નામે ઓળખાવ્યું છે. બે ભાગમાં વહેંચાયેલું એમનું આ ‘ઈનપુટ’ આત્મકથ્યના રૂપમાં માણવા જેવું છે. કમ્પ્યુટરની પરિભાષાનો ઉપયોગ કરી તેમણે જીવનના Input-Outputનો સંકેત આપ્યો છે. નામાંકિત વકીલ અને જ્યોતિષશાસ્ત્રના જાણકાર નાનાજી હિંમતલાલ પરભુલાલ દેસાઈની જન્મ સમયે “આપણા ઘેર પંડિતા આવી છે” એવી ભવિષ્યવાણીને કારણે પોતાનું મૂલ્ય-મહત્ત્વ કુટુંબમાં સ્વીકારાયું એવું તારિણીબહેન જણાવે છે. વડોદરા રાજ્ય તરફથી રાજરત્નનો ઈલકાબ મળ્યો હતો તેવાં નાનીમા કવચિત્રી દીપકલા દેસાઈના કાવ્યસંસ્કારો ઝીલીને તારિણીબહેને સાહિત્ય-કલા-સંસ્કારનો વારસો સમૃદ્ધ કર્યો છે. નાનીની વાત કર્યા પછી તારિણીબહેન મામા કુલીનચંદ દેસાઈના પોતાની પર પડેલા પ્રભાવને યાદ કરે છે. જજ અને કાયદાના જાણકાર એવા મામા સંગીતના પણ જાણકાર અને નાટકો લખે, તો વળી માસી સુરેશ મજમુદારની કવિપ્રતિભાની અસર પણ એમણે અનુભવેલી. લેખિકા પોતાના આ સંસ્કારવારસાને ઓળખાવતાં લખે છે :

“આમ ગળથૂથીમાંથી જ મેં સાહિત્ય પીધું છે. તેથી મારે માટે સાહિત્યકાર કે લેખક બન્યા સિવાય બીજો કોઈ alternative જ રહ્યો નહીં. — એમ મને અત્યારે લાગે છે.” (પૃ. ૧૩૭)

સંસ્કારી પરિવારની દીકરી એવાં સુધાબહેન (‘રસસુધા’ વાનગી પુસ્તકનાં લેખિકા)એ પોતાની દીકરી તારિણીને એક સમૃદ્ધ-સંવેદનશીલ અને સંસ્કારી સ્ત્રી તરીકે ઘડવામાં જે ભૂમિકા ભજવી તેની આદર અને સ્નેહપૂર્વક વાત કરે છે. સંત અને ચિત્રકલાની જાણતલ મા સુધાબહેન તેમની સાથે આકાશવાણી રેડિયોમાં પ્રોગ્રામો માટે જતાં અને દીકરીની હિંમત કેળવતાં. મમ્મી સુધાબહેન દેસાઈની સમાંતરે પિતા દુદ્રપ્રસાદ ગોવિંદભાઈ મુનશીના વ્યક્તિત્વવિશેષને પણ લેખિકા અહીં રસપ્રદ રીતે આલેખે છે. પિતાના સ્વભાવ વિશેષની ખાસિયતોને લેખિકાએ પ્રમાણિક રીતે આલેખી છે. વળી, લાઘવમાં પણ સ્મરણીય બની રહે તેવું વ્યક્તિચિત્ર કાકા શંકરપ્રસાદ મુનશીનું પણ ઉપસાવે છે.

‘કમ્પ્યુટરમાં સચવાયેલું ઈનપુટ ભાગ-૨’માં બાળપણ અને યુવાવસ્થાનાં સ્મરણો આલેખાયાં છે. સ્કૂલમાં પિકનિકમાં જવાની તીવ્ર ઈચ્છા થતાં બહેનપણીએ ચાર આના ઉધાર ન આપવાથી પિકનિકમાં ન જઈ શકવાનો ખટકો મનમાં એવો રહી ગયો કે લેખિકા લખે છે : “હું પોતાની અંગત વ્યક્તિ ઉપર પણ વિશ્વાસ રાખી શકતી નથી.” (પૃ. ૧૪૩)

મન પર પડેલી આવી નકારાત્મક અસરની વાત કરે છે તેમ મુસલમાન સંગીતશિક્ષક પ્રત્યે પહેલાં પૂર્વગ્રહ અને પછી ધીમે ધીમે તે ઓગળતાં જતાં ઉસ્તાદ ગુલામરસૂલખાં સાહેબની દીકરી બનીને આત્મીયતા કેળવાઈ હોવાની પણ વાત સ્વીકારે છે. ઈન્ટરસ્કૂલ નિબંધલેખન સ્પર્ધામાં એવોર્ડ પ્રાપ્ત કર્યાના સમાચાર જર્મન પ્રિન્સિપાલ મિસિસ ડો. સ્પિગલ પાસેથી મેળવીને ખુશ થયેલાં લેખિકાને લેખન માટે પ્રેરણા-પ્રોત્સાહન તો મળ્યાં પરંતુ ઘરમાં રાજીવો દર્શાવ્યા પછી બધાંએ જે કહ્યું તે — “એમાં તે શું નવાઈ કરીને નવડો પાડ્યો ? ઘરમાં બધા કવિ અને લેખક હોય પછી તને સારી કલ્પના સૂઝે જ ને ?” (પૃ. ૧૪૫)-માં પોતાના લેખન પાછળ કુટુંબનું સંસ્કારબળ પણ કામ કરી રહ્યું છે તેની પ્રતીતિ કરાવે છે. મનરૂપી કમ્પ્યુટરમાં સચવાયેલાં સ્મરણો પૈકી થોડા પ્રસંગોને વિશિષ્ટ ‘Input’ ગણીને લેખિકાએ વાચકો સમક્ષ તે રજૂ કર્યાં છે. આ લખાણોમાં તારિણીબહેનના સર્જક વ્યક્તિત્વને પરિપોષક બનતી વ્યક્તિઓ કે પરિસ્થિતિઓનાં પ્રમાણો મળે છે. સાથોસાથ ભવિષ્યમાં તારિણીબહેન સળંગ-સૂત્રમાં સ્વતંત્ર આત્મકથાનું પુસ્તક આપી શકે તેવી પ્રતીતિ જીવનપ્રસંગોની સમૃદ્ધિ અને ગદ્યશૈલીથી થાય છે.

ચરિત્રનિબંધમાં આલેખિત ચરિત્ર અને આલેખક વચ્ચેનો સંબંધ કેન્દ્રબિંદુ અને પરિઘ જેવો હોય છે. ચરિત્રનું આલેખન કરનાર લેખક નિમિત્ત બનાવે છે ચરિત્રને, પણ તેના કેન્દ્રમાં તો ‘સ્વ’ કે ‘હું’ જ હોય છે એટલે વર્ણ્ય ચરિત્રના પરિઘના કેન્દ્ર તરીકે લેખકને પકડવો પડે. ‘સાતતાળી રમાડતી ક્ષણો’માં તારિણીબહેન દેસાઈએ જુદાં જુદાં ચરિત્રો નિમિત્તે વાત તો પોતાના વ્યક્તિત્વની જ કરી છે, કહો કે ‘હું’નું કેન્દ્રબિંદુ રચીને વ્યક્તિચિત્રોના પરિઘ પર સ્વયંસંચાલિત ગતિએ ચરિત્રોને ઉપસાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

‘ભાઈ તમે રાહ તો જોશો ને ?’ નિબંધમાં આલેખ્ય ચરિત્ર ગુલાબદાસ બ્રોકરના વ્યક્તિત્વના પરિમાણનો પરિચય તો મળે જ છે, પરંતુ સમગ્ર રચનામાંથી સર્જક તારિણીબહેન દેસાઈનું વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ પણ ઊપસે છે. સુખ્યાત વાર્તાકાર-સાહિત્યકાર

ગુલાબદાસ બ્રોકરના નિકટ વર્તુળમાં સ્થાન-અધિકાર મળ્યાંનું અને તેમની સાથેના સંબંધનું ઉષ્માપૂર્ણ ચિત્ર આ નિબંધના આસ્વાદ્ય અંશો બન્યા છે. આવું સુંદર વ્યક્તિચિત્ર ‘કાનપટ્ટી પકડનારી મા’ નિબંધમાં હીરાબહેન પાઠકનું ઉપસાવ્યું છે. હીરાબહેન પાઠક સાથેની સાહિત્યિક ગોઠીઓ અને સંબંધની ઘનિષ્ટતાએ તારિણીબહેનની સર્જકપ્રતિભાને પોષવામાં તેમજ સંકોરવામાં મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપ્યાંનું લેખિકાએ સ્વીકાર્યું છે. આ નિબંધમાં પણ લેખિકાએ પોતાના સ્વભાવવિશેષને આલેખ્ય ચરિત્રથી જુદો તારવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. ‘ઋષિતુલ્ય પપ્પા’ નિબંધમાં લેખિકાએ પોતાના પિતાજી રુદ્રપ્રસાદ ગોવિંદભાઈ મુનશીનું ચરિત્ર ખૂબ જ પ્રેમાદરથી આલેખ્યું છે. પિતાની મજબૂત શારીરિક મુદ્રાઓ અને સ્વભાવ-પ્રકૃતિની વિશેષતાઓ સાથે દીકરી પ્રત્યેના વિશેષ લગાવને લેખિકાએ રસપ્રદ રીતે વર્ણવ્યો છે. પિતા-પુત્રીના સંબંધનું વિરલ વ્યક્તિચિત્ર આ નિબંધમાંથી સાંપડે છે.

ચરિત્રનિબંધની સાર્વત્રિક લાક્ષણિકતાઓ ધરાવતો નિબંધ ‘રામજી બુવા’ ગણી શકાય. લેખિકાએ પોતાના ‘ઘરનોકર’ – ઘરઘાટીનું કામ કરતા ‘રામજી બુવા’ના વ્યક્તિત્વને સામાન્યમાંથી અસામાન્ય વ્યક્તિત્વનું પરિચાયક બનાવ્યું છે. ‘ઉત્સવોની મૂર્તિ’ સમાન રામજી બુવા જે નિષ્ઠા અને વફાદારીથી ઘરકામ કરે એટલા જ ઉમંગ અને ઉત્સાહથી કોઈ પણ ધર્મના તહેવાર-ઉત્સવ આકંઠ માણે – માણવા પ્રેરે તેવું વ્યક્તિત્વ આ નિબંધની વિશેષતા બન્યું છે. પરંતુ નિબંધમાં વચ્ચે વચ્ચે રામજીના ચરિત્ર સાથે દેશ-વિદેશના ચિંતકો અને તેમનું ચિંતન જોડવાની લેખિકાની રીતિ કૃતક બની રહે છે. ‘રામજી બુવા’નું નિતાંત કર્મઠ વ્યક્તિત્વ જ આ નિબંધનું સબળ ભાવાત્મક પાસું બનીને ઊપસે છે.

શિવસૂત્રના બે શબ્દોને શીર્ષક તરીકે પસંદ કરી રચાયેલા નિબંધ ‘ઉદમો ભૈરવ’ લેખિકાના વાચનરસ અને ખાસ કરીને ચિંતનરસને વ્યક્ત કરે છે. નાનીમાના સંસ્કારવારસાથી શરૂ થયેલી વાત કોલેજના અભ્યાસ દરમિયાન પૂર્વ-પશ્ચિમના વિવિધ તત્ત્વજ્ઞાનીઓનાં તત્ત્વજ્ઞાન, રજનીશ સાથેની મુલાકાત અને તેમના ગ્રંથોનું વાચન, આકાશવાણીના સુગમસંગીતના કાર્યક્રમોમાં રાજેન્દ્ર શાહ, મનસુખલાલ ઝવેરી, કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણીની કવિતા ગાવાના અનુભવો, સુરેશ જોશીના વક્તવ્યનો પ્રભાવ અને આધુનિક લેખકો અને લખાણો વાંચવાની રુચિ કેળવવી – વગેરેનાં આલેખન સાથે વિસ્તરતો આ નિબંધ લેખિકાનું આત્મકથ્ય બનીને જ ઊપસે છે. પરંતુ તેમાં માહિતીથી વિશેષ કશું સાંપડતું નથી એ સ્વીકારવું પડે તેમ છે.

મનહર મોદીના શબ્દો ‘અગિયાર દરિયા’ને કેન્દ્રમાં રાખીને તારિણીબહેન દેસાઈ પોતાની બંને દીકરીઓ – સંસ્કૃતિરાણી દેસાઈ અને ધ્વનિરાણી દેસાઈ –ના વ્યક્તિત્વની વિશિષ્ટતાઓને વર્ણવે છે. સંતાનોનાં ઉછેર અને ઘડતરમાં મા-બાપ પોતાનાં સપનાંઓને સાકાર કરવાના પ્રયત્નો કરતાં હોય છે. અહીં બંને દીકરીઓને તેમને ગમતી પ્રવૃત્તિઓ સાથે આગળ વધવાની મોકળાશ આપી મા તરીકે પોતાની સમજણ અને ઉદારતાનું દર્શન તારિણીબહેન કરાવે છે. બંને દીકરીઓ ભણવામાં જ હોશિયાર છે એવું નહિ પરંતુ કલા-સંસ્કારનો કૌટુંબિક વારસો સમૃદ્ધ કરનારી અને મા તરીકે તારિણીબહેનને ગૌરવ

અપાવનારી છે એવું આલેખન આ નિબંધમાં મા-દીકરીના સંબંધોનું ગરવું-નરવું સૌંદર્ય પ્રગટાવે છે. ‘સાહેબ-વુમન’ અને ‘બિઝનેસ-વુમન’ એવી દીકરીઓની પ્રગતિ અને સમૃદ્ધિનો પરિચય કરાવતી માની હેતાળ અમીદૃષ્ટિ ‘અગિયાર દરિયા’માં ઊછળતા લેખિકાના વહાલને ચીંધી આપે છે.

‘લાગણીસભર સલામ’ રચનામાં લેખિકાએ પોતાની મા—સુધાબહેન દેસાઈ—ના ચરિત્રને નિમિત્ત બનાવીને પોતાનું ભાવકેન્દ્ર આલેખ્યું છે. મા પ્રત્યેનો સહજ પુત્રીભાવ આ રચનામાં નિરૂપિત બન્યો છે. ‘સુખની ચાવી કઈ?’ અને ‘સ...કોનો... સર્જનનો!’ જેવા નિબંધો સામાન્ય સ્તરના છે. અખબારી કે સામયિકી લેખનની નીપજ હોય તેવા. ‘પ્રસંગોનો રિયાઝ’માં પોતાના સંગીતશોખ અને રુચિની સમાન્તરે પતિ સુધીર દેસાઈ સાથેનો દામ્પત્યસંવાદ આલેખાયો છે. ‘ઘંટારવ’ નિબંધમાં પણ લેખિકાએ પતિના સંગીતજ્ઞાન, જ્યોતિષજ્ઞાન અને નિરાંતે જીવન જીવવાની રીતને સમુદાર રહીને વર્ણવ્યાં છે. ‘તું પાછી તો આવી શ ને?’ રચનામાં લેખિકા પોતાની સાસુ ઉપેન્દ્રબાળા સુરેન્દ્રરાય દેસાઈના વ્યક્તિત્વને ઉજાગર કરે છે. સાસુ-વહુના સંબંધોની ખટ-મધુરી ક્ષણોને અને સંવાદી જીવનવ્યવહારોને અહીં આલેખવામાં આવ્યાં છે. પરંતુ અભિવ્યક્તિની કોઈ વિશેષતા દેખાતી નથી. પોતાનાં સંતાનોની યોગ્ય ઉછેર અને પ્રગતિથી સંતોષ અનુભવતાં લેખિકાએ ‘શું સૂરજ સોનાનો ઊગી શકે કે?’ નિબંધમાં પોતાના કુટુંબજીવનનો અને સંતાનવત્સલતાનો પરિચય કરાવી સંતૃપ્તિનો હરખ વ્યક્ત કર્યો છે.

લેખિકાએ સાતતાળી રમતાં વિચારોને પકડીને શબ્દસ્થ કરવાનો આ નિબંધોમાં પ્રયાસ કર્યો છે. એ ક્ષણોની મજાને આલેખવાનો એમનો અભિગમ રહ્યો છે. આ સંચયની મોટાભાગની રચનાઓ નૈમિત્તિક છે. તેમના શબ્દોમાં કહીએ તો ‘MADE TO ORDER’ છે. એટલે આ લખાણોમાં સર્જનાત્મકતાના ચમકારા છે પરંતુ કૃતક આયાસ દેખાઈ આવે છે. આત્મકથ્થનાં પુનરાવર્તનો વાચનરસને અવરોધે છે. ભાષાની કોઈ વિશિષ્ટ ભાત કે પ્રભાવ અનુભવાતાં નથી. સીધી-સાદી અને વ્યવહારજીવનની ભાષામાં રચાયેલા આ નિબંધોમાં લેખિકાની કોઈ વિશિષ્ટ શૈલીનાં દર્શન થતાં નથી. મુંબઈ જેવા મહાનગરમાં વર્ષોથી રહેવાના અનુભવને કારણે મરાઠી ભાષાનો નજીકથી પરિચય-મહાવરો હોય તે છતાં ‘રામજી બુવા’ જેવી રચનાને બાદ કરતાં અહીં મરાઠી ભાષા કે શબ્દોની ગેરહાજરી ધ્યાન ખેંચે છે. સાહિત્યિક-સાંગીતિક મેળાવડાઓ અને કુટુંબના સભ્યોની આસપાસ વિસ્તરતી આ લેખિકાની કલમ પોતાની આસપાસનું જગત-જીવન જોઈ તો શકે છે પરંતુ તેને લાગણીથી તરબોળ ભાષામાં અભિવ્યક્ત કરી સહૃદયી ભાવકના હૃદયમાં સ્થાન મેળવવામાં નિષ્ફળ રહી છે તેમ સ્વીકારવું પડે. ‘સાતતાળી રમાડતી ક્ષણો’ના ચરિત્રનિબંધો ગુજરાતી ચરિત્રસાહિત્યમાં કોઈ નવીન ઉન્મેષ દાખવતા નથી.

તાત્વિક ભાવોના સંમિશ્રણની ભાવયાત્રા | મહેન્દ્ર જોશી

['વેદનાની વચ્ચે ઊભો છું હું...'] : ધૂની માંડલિયા, પ્રકાશક : આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા.લિ; મુંબઈ-૪૦૦૦૦૨, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧, પ્ર.આ. ૨૦૧૬, પૃ. ૧૬૦, કિં. રૂ. ૧૫૦]

ગઝલ સાથે જેનો નાતો કોડિયામાંનાં તેલ અને દિવેટની જ્યોતિ જેવો છે એવું કહેતા કવિ ધૂની માંડલિયાનો આ ચોથો ગઝલસંગ્રહ છે. આ પૂર્વે તેમના (૧) 'માછલી સાથે દરિયો નીકળ્યો' (૧૯૮૨), (૨) 'તારા અભાવમાં' (૨૦૦૬) અને (૩) 'ઝૂરે ઝરૂખો' જેવા ગઝલસંગ્રહો પ્રકાશિત થયા છે. આ સંગ્રહની કુલ ૧૪૩ ગઝલોમાંથી ૫૫ ગઝલો નવી છે. જ્યારે ૨૩, ૩૨ અને ૩૩ ગઝલો તેમને ગમતી હોવાથી અનુક્રમે પહેલા, બીજા અને ત્રીજા સંગ્રહમાંથી આ સંગ્રહમાં સમાવિષ્ટ કરી છે. (વાચકે પૃ. ૮ પરનો ગઝલકમ સુધારીને વાંચવો.) સતત ચાર દાયકાથી ગઝલસર્જન કરતા કવિની શબ્દ પ્રત્યેની આ ખેવના તેમણે તેમના ગઝલસંગ્રહ 'તારા અભાવમાં'માં વ્યક્ત કરી છે. કવિ કહે છે, "ગઝલના ઊંઝણના પ્રતાપે જ મારી ભીતર આછું-પાતળું અજવાળું પથરાતું રહે છે." કવિ સ્વીકાર કરતાં કહે છે, "ચોટદાર ગઝલ કે ચોટદાર શે'ર લખવાનું કામ કઠિન છે. ભાવકને ભારરૂપ બને એને ગઝલ કહેતાં હું અચકાઉં છું. સાદી-સરળ ભાષા ગઝલને પચે છે." કવિની ગઝલ વિશેની વિભાવના કહો કે સમજ તેમના આ ગઝલસંગ્રહની ગઝલોમાં પ્રતિબિમ્બિત થાય છે. ગઝલના એક શે'રમાં તેની પ્રતીતિ થાય છે :

શબ્દ જ્યારે પણ સમજણો થાય છે
અર્થ ત્યારે કંકુવરણો થાય છે.

ગઝલ હોય કે અન્ય કાવ્યસ્વરૂપો આખરે તો ભાષા, ભાવ અને અભિવ્યક્તિની રમણીય કીડા છે જે કવિએ શબ્દ દ્વારા જ સિદ્ધ કરવાની હોય છે. ગઝલસંગ્રહના શીર્ષક 'વેદનાની વચ્ચે ઊભો છું હું...]'ના મુખપૃષ્ઠથી અંતિમ પૃષ્ઠ સુધી પસાર થતાં કવિનો સર્જનક્ષમ સ્પર્શ ક્યાંક આછો તો ક્યાંક ઘાટો-વેરો વરતાય છે. ઘણીબધી ગઝલોમાં કવિની ક્યારેક બહારથી અંદર તરફ તો ક્યારેક અંદરથી બહાર તરફ સ્મરણ-વિસ્મરણની, વેદના-સંવેદનાની, જન્મ-મરણની, સાર-અસારની, દ્વૈત-અદ્વૈતની તાત્વિક ભાવોના સંમિશ્રણની ભાવયાત્રા અનુભવાય છે. ક્યારેક સાવ અભિધાની સપાટ ભૂમિ પર શે'રનું નિર્માણ કરે છે, જે રસક્ષમ બનતા નથી. જ્યાં તાત્વિક કે સ્વાનુસંધાનની બળકટ અભિવ્યક્તિ મળે છે તેવા શે'ર પાસે અટકી જવાય છે, જેમ કે :

સાંભળો ના માત્ર મૂર્તિનું તમે,
હા, નિવેદન પણ ધજાનું લખો. (પૃ. ૧૯)

ઘૂંઘટ હટાવ્યો એમણે તો યાંદની સંતાઈ ગઈ,
આકાશ, પૃથ્વી, જળ, હવાની આંખ ત્યાં મંડાઈ ગઈ. (પૃ. ૩૮)

પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રૂપે પ્રેમના રંગો, ઝૂરાપા, આહ્લાદકતા, દાહકતા કે અસારતાનું ભાવવિશ્વ કવિ નિજી અનુભૂતિને આધારે સર્જી શક્યા છે.

ઝાંઝરી જળમાં ઝબોળી જ્યાં સદા એ બેસતી,
આજ પણ ત્યાં ઘૂઘરી પડઘાય છે (-) વાવમાં. (પૃ. ૩૩)

આંખ કોરી, ઊંઘ ઉચ્ચક, રોજ એકલતા વળી,
કોઈ ઘરમાં આવતું ને શ્વાસ ભીંજવતું રહે. (પૃ. ૬૩)

કવિએ કેટલીક ગઝલમાં ‘ગઝલ’ શબ્દને વિષયવસ્તુ બનાવી ગઝલકર્મ કર્યું છે.

હર ગઝલ છે દૂલતા ઘાની કથા,
એ લગ્નગીતોનું ભલા અતલસ નથી.
તારા નગરમાં શબ્દનો મહિમા નથી રહ્યો,
રસ્તો કપાશે કેમ આ ગાગાલગા વગર. (પૃ. ૧૨૬)

ગઝલમાં પ્રયોજેલા રદીફ-કાફિયાનું યોગ્ય સંયોજન ગઝલની જીવાદોરી છે. એ ગઝલને તારે છે. કેટલીક ગઝલોમાં કવિ એ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે. જેમ કે, ‘ઊંઘમાં’, ‘મોકલું છું તને’, ‘નવેસરથી કરો’, ‘આખરે મોંઘી પડી’, ‘છે અને નથી પણ’, ‘એક દિન ભૂલો પડ્યો’, અને દીર્ઘ રદીફ ‘અડધી મારી પાસે છે, અડધી તેની પાસે છે’. દીર્ઘ રદીફ દ્વારા રચાતી ગઝલમાં ટૂંકા પગલે જ આવી જતા કાફિયા કવિની કસોટી સમાન હોય છે. આ ગઝલમાં કવિ સફળ થઈ શક્યા છે.

થોડી હરફર, થોડી ચિઠ્ઠી, થોડી પીઠી ચોળેલી સાંજ સમયની વેળા,
સ્મરણોની સોગાદ, અડધી મારી પાસે છે, અડધી તેની પાસે છે. (પૃ. ૧૦૦)

ગુજરાતી ગઝલના સ્તબકો જોઈશું તો દરેક સ્તબકમાં બહુ થોડા જ કવિઓ મૌલિક અને પ્રભાવી હોય છે. ત્યારે મૌલિકતાની મથામણ કે શોધ અગત્યની બની જાય છે. ભલે આંશિક તો આંશિક, પણ નવાં પ્રતીકો કે કલ્પનોની શોધ કવિપ્રતિભાનો પરિચય આપે છે. કેટલાક શે’રમાં કવિની એ શોધ દેખાય છે. કવિનું આ સંગ્રહમાં તે વિશેષ ઉમેરણ સમાન છે.

માછલી સાથે જ દરિયો નીકળ્યો,
લ્યો ઋણાનુબંધ પાછો નીકળ્યો. (પૃ. ૧૦૪)

સંગ્રહમાં મુદ્રણદોષો અને સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલા છંદદોષો ક્યાંક ક્યાંક નજરે પડે છે જે પ્રયત્નપૂર્વક નિવારી શકાયા હોત ! કવિએ પૂર્વે રચેલી ગઝલો કરતાં નવી રચનારીતિમાં નવોન્મેષ દાખવી શક્યા હોત ! પણ કવિ ગઝલસર્જનની કેફિયતમાં કહી ચૂક્યા છે કે “ગઝલે મને ભરપૂર આપ્યું છે એટલું સામે મેં ગઝલને નથી આપ્યું. આ અર્થમાં હું ગઝલનો દેવેદાર છું.” મુખ્ય જમા પાસું કવિની અનુભૂતિ પરત્વેની પ્રામાણિકતા છે. ગઝલોમાં સાદગી અને આવશ્યકતા મુજબની અભિવ્યક્તિ છે...” કવિના શબ્દ સાથેના દીર્ઘ સહવાસને અને કવિનિષ્ઠાને ધન્યવાદ.

અસ્મિતા પર્વ-૨૧

અહેવાલ : ડૉ. માલતી નાયક, અજય પાઠક

ભાવનગર જિલ્લાના મહુવા ગામે માલણ નદીના કિનારે શ્રી કૈલાસ ગુરુકુળમાં પૂ. મોરારિબાપુની પાવન ઉપસ્થિતિમાં અસ્મિતાપર્વ-૨૧નું આયોજન તા. ૨૮-૦૩-૨૦૧૮ના રોજ થયું. ગુરુકુળના રમણીય પ્રાકૃતિક વાતાવરણમાં વરિષ્ઠ સાહિત્યકારો, ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતના સુખ્યાત સાધકો તેમજ લલિતકલા અને અભિનયક્ષેત્રના સિદ્ધ કલાકારોની સંનિધિમાં અને વિશાળ સંખ્યામાં ઉપસ્થિત સહભાવકોએ આ ચાર દિવસ સાહિત્યના શબ્દની રસલહાણનો આસ્વાદ કર્યો.

સમગ્ર કાર્યક્રમ પાંચ સાહિત્ય-સંગોષ્ઠી તથા એક કાવ્યાયનની બેઠક એમ ૬ બેઠકોમાં વહેંચાયેલો હતો. કાર્યક્રમનું સંચાલન શ્રી હરિશ્ચન્દ્ર જોશીએ સંભાળ્યું હતું. પ્રત્યેક બેઠકનું સંયોજન અલગ-અલગ તજજ્ઞો દ્વારા કરવામાં આવ્યું હતું.

કાર્યક્રમનો આરંભ દીપપ્રાગટ્યથી થયો હતો. સર્વશ્રી રઘુવીર ચૌધરી, સુમન શાહ, ગૌતમ પટેલ, મણિલાલ પટેલ, છેલભાઈ વ્યાસ, ઉત્કર્ષ મઝુમદાર તથા પૂ. મોરારિબાપુના હસ્તે દીપપ્રાગટ્યવિધિ સંપન્ન થયો હતો. ત્યારબાદ પુસ્તક-લોકાર્પણનો વિધિ સંપન્ન થયો હતો. શ્રી જયદેવ માંકડકૃત ‘કલ્પવૃક્ષ’, શ્રી હર્ષદ ત્રિવેદીસંપાદિત ‘વાકુધારા ગ્રન્થસંપુટ-અસ્મિતાપર્વ ૧૬ થી ૨૦ અંતર્ગત થયેલાં વ્યાખ્યાનો-કાવ્યો વગેરેનો સંગ્રહ, ‘આહુતિ’ (પુન:મુદ્રણ) તથા હિંદી, અંગ્રેજી ભાષામાં તૈયાર થયેલ આવૃત્તિ, વગેરેનાં લોકાર્પણ પૂ. બાપુના હસ્તે કરવામાં આવ્યાં. આ પ્રસંગે શ્રી રઘુવીર ચૌધરીએ પ્રાસંગિક ઉદ્બોધન કર્યું. તેમણે પૂ. બાપુ દ્વારા થતી કથાઓ અંગેની પુસ્તિકાઓનો નિર્દેશ કર્યો. તેમણે સોકેટીસ, રૂખડ અને ભુવનેશ્વરની પુસ્તિકાઓનો ખાસ ઉલ્લેખ કર્યો.

કાર્યક્રમના આરંભ પૂર્વે સૌપ્રથમ વર્ષ દરમિયાન સદ્ગત થયેલ કલાકારો, સાહિત્યકારો, કવિઓના નામોલ્લેખ કરીને મૌન શ્રદ્ધાંજલિ પાઠવવામાં આવી હતી.

સંગોષ્ઠી-૧ ‘કવિકર્મ પ્રતિષ્ઠા અને કાવ્યપાઠ’ની હતી જેનું સંયોજન શ્રી મણિલાલ પટેલે સંભાળ્યું હતું. પહેલાં સંયોજકશ્રીએ ભૂમિકા રૂપે વક્તવ્ય આપ્યું હતું જેમાં ખલીલ ધનતેજવી, મુકુલ ચોકસી, કમલ વોરા અને રાજેશ પંડ્યાના સાહિત્યિક વ્યક્તિત્વનો માર્મિક, આછો પરિચય આપ્યો હતો. તેમણે સરસ રીતે કહ્યું, ‘ખલીલ શ્રોતાઓને જે જોઈએ છે, ગમે છે તે રચે છે. કમલ પોતાને જે કહેવું છે, પોતાને જે ગમે છે તે કહે છે.’ શ્રી મુકુલ ચોકસીએ ખલીલના કવિકર્મની પ્રતિષ્ઠા અસ્ખલિત રીતે, જાણે ખલીલના જ અંદાજમાં કરી આપી. જાણે ગઝલના શેર બોલતા હોય તેમ તેમની વાણીનો વળોટ ઊભરતો હતો. જુઓ, ‘એનાં પ્રતીકો જુદાં ને વાતો ન્યારી છે, મસ્તી ઉપર મિજાજની શાહી સવારી છે, એની ગઝલમાં નાદ સાથે ખુમારી છે.’ મુકુલ ચોકસીએ ખૂબ સરસ

રીતે કહ્યું - ‘ખલીલની પ્રેમિકા ચાર છે, ગુજરાતી ને ગઝલ એ બેઉ પહેલા પ્યાર છે; પત્ની એ એની પ્રેયસી, ત્રીજી ધરાર છે; ચોથીની શોધ ચાલુ છે, મળવાની વાર છે.’ ખલીલ ધનતેજવીએ પોતાનો કાવ્યપાઠ શરૂ કરતાં પહેલાં એ સ્પષ્ટતા કરવાનું જરૂરી માન્યું કે હું લોકોને શું જોઈએ છે તે નહીં પણ લોકો શું અનુભવે છે તે તથા લોકો સુધી પહોંચે તે માટે લખું છું. ખલીલને સાંભળવા તે લ્હાવો છે.’ શ્રોતાઓએ તેમની ગઝલો માણી. ત્યારબાદ કમલ વોરા વિશે શ્રી રાજેશ પંડ્યાએ વાત કરી. તેમણે કમલ વોરાને ‘ઓછાબોલા અને ઊંડાબોલા’ કવિ તરીકે ઓળખાવ્યા. કમલ વોરાની અછાંદસ્ કવિતામાં રહેલા શબ્દ પાછળના ઝીણા નકશીકામને સમજાવવાનો ઉદ્દેશ્ય કર્યો. રાજેશ પંડ્યા સ્વયં અછાંદસ્ના આગવી છટાના સર્જક હોઈને કમલ વોરાના શબ્દમાં સમાયેલ ‘શાંત કોલાહલ’ને સાંભળવા સતેજ કર્ણચેષ્ટા દાખવી શક્યા હતા. કમલ વોરાની અછાંદસ્ કવિતાનાં ઘણાં મર્મસ્થાનો તેમણે ચીંધી બતાવ્યાં હતાં. કમલ વોરાની રજૂઆત અત્યંત સૌમ્ય હતી. વૃદ્ધાવસ્થા અંગેનાં કાવ્યો ધ્યાનાર્હ બન્યાં હતાં.

પ્રથમ દિવસની બીજી બેઠક, સંગોષ્ઠી-૨ લઘુકથા-વિમર્શ અંગેની હતી. તેનું સંયોજન શ્રી નટવર આહલપરાએ કર્યું હતું. લઘુકથાના સાહિત્યસ્વરૂપ વિશે સર્વશ્રી નીતિન વડગામા તથા મણિલાલ પટેલ બંનેએ ખૂબ જ મૂલ્યવાન ચર્ચા-વિચારણા પ્રસ્તુત કરી હતી. ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ સ્વરૂપમાં જે સર્જન થયું છે તેના સર્જકોનાં દૃષ્ટાંત આપીને ચર્ચા કરી હતી. ત્યારબાદ સર્વશ્રી ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ, નીલમ દોશી, પ્રેમજી પટેલ, રેખાબા સરવૈયા, હરીશ મહુવાકર, અરવિંદ ગજજર અને રામ મોરીએ પોતાની બે કે ત્રણ લઘુકથાનું પઠન કર્યું હતું.

બીજા દિવસની સવારની બેઠક, સંગોષ્ઠી-૩ જૂની રંગભૂમિના કલાધર અંગેની હતી. તેનું સંયોજન શ્રી દેવકી દેવેએ સંભાળ્યું હતું. તેમણે ભૂમિકારૂપ વક્તવ્યમાં રંગભૂમિના વિકાસનો નિર્દેશ કર્યો હતો. ઈ.સ. ૧૮૫૦ થી ૧૯૨૦, ઈ.સ. ૧૯૨૦થી ૧૯૫૦ અને ૧૯૫૦ થી ૧૯૭૦ તથા ૧૯૭૦ થી આજપર્યંત એવા સમયાનુક્રમમાં ખયાલ આપ્યો હતો. રસકવિ રઘુનાથ બ્રહ્મભટ્ટ વિશે શ્રી રાજ બ્રહ્મભટ્ટે પરિચય આપ્યો હતો. તેમણે કવિનું વિગતપૂર્વ જીવન વર્ણવી કહ્યું કે તેમની આખી જિંદગી કામથી રામ સુધી રહી છે. ત્યારપછી શ્રી ઉત્કર્ષ મજુમદારે કવિશ્રી પ્રભુલાલ દ્વિવેદી વિશે વાત કરી હતી. તેમણે મધુરેણ સમાપયેત્ નહીં પણ આરંભ એમ કહી ૮૦ વર્ષ પહેલાંના ‘ભમ્મરિયા કૂવાના કાંઠડે’ ગીતથી સાભિનય રજૂઆત કરી હતી. અંતમાં ‘મીઠા લાગ્યા તે મને આજના ઉજાગરા’ ગીત અભિનયસહ રજૂ કર્યું. ‘પરમાણંદ ત્રાપજકર’ વિશે શ્રી ભરત યાજ્ઞિકે વાત કરી. તેમણે જણાવ્યું કે તેઓ કાઠિયાવાડી કસબના કલાકાર, કલમધર અને જૂની રંગભૂમિના પાયાના લેખક છે. તેઓ ગીતોની સાથોસાથ યુસ્ત સંવાદો આપનાર લેખક હતા. જૂની રંગભૂમિના ત્રણ સમર્થ કલાધરો વિશે ત્રણ સમર્થ વક્તાઓ તથા સંચાલકશ્રીએ વાત કરીને આખી બેઠકને એક ઊંચાઈ પર મૂકી આપી હતી.

બીજા દિવસની બપોરની બેઠક સંગોષ્ઠી-૪ એક વિશિષ્ટ પ્રકારના કાર્યક્રમની હતી. ‘આરોપનામું’ નામની આ ગોષ્ઠીનું સંયોજન શ્રી નેહલ ગઢવીએ કર્યું હતું. આરોપી

હતાં સર્વશ્રી કાજલ ઓઝા-વૈદ્ય અને જય વસાવડા. બંનેને વિવિધ પ્રશ્નો પૂછીને સર્વશ્રી સુભાષ ભટ્ટ, નિમિત્ત ઓઝા, લિપિ ઓઝા અને દેવકી દવેએ તેમને વધુ ખૂલીને વ્યક્ત થવાની વિશિષ્ટ તક પૂરી પાડી હતી. આ બેઠકમાં વિશિષ્ટ ઉપસ્થિતિ વિનોદ જોશીની રહી હતી. આયોજનની નવીનતા અને વક્તાઓની લોકપ્રિયતા આ બેઠકનું આગવું પાસું બની રહ્યું હતું.

ત્રીજા દિવસની સવારની બેઠક સંગોષ્ઠી-૫ ‘ઉપક્ષિતોનો અવાજ’ના સંયોજનકર્તા શ્રી ગૌરાંગ જાની હતા. કિન્નર સમાજ, વિચરતો સમાજ અને આદિવાસી સમાજ એવાં ૩ ક્ષેત્રોમાં કામ કરતા અનુક્રમે સર્વશ્રી લક્ષ્મીનારાયણ ત્રિપાઠી, મિત્તલ પટેલ અને સુજાતા શાહને સંયોજકશ્રીએ વિવિધ પ્રશ્નો – જુદી જુદી દૃષ્ટિએ પ્રશ્નો પૂછતાં ત્રણે કાર્યકર્તાઓએ પોતાની નિસબત, પોતાની સંવેદના, કાર્ય કરતી વખતે ઊભા થતા પ્રશ્નો રજૂ કરીને જે-તે સમાજની સ્થિતિ વિશે વક્તાઓને વ્યક્ત થવાની તક પૂરી પાડી. અને પરિણામે વ્યાપક સમાજને આ સમાજો વિશે તથા તેમાં કાર્યરત પ્રતિભા વિશે જાણકારી મળે અને તે મિશે વ્યાપક સમાજની સંવેદના સંકોરાય તેવો સફળ ઉપક્રમ રચાયો હતો. આ માટે સંયોજકશ્રીની ભૂમિકા ખૂબ જ સરાહનીય હતી.

ત્રીજા દિવસની બપોરની બેઠક-‘કાવ્યાયન’ના સંયોજનકર્તા શ્રી ફિરદૌસ દેખૈયા હતા. ભાવનગરનું આ દેખૈયાકુટુંબ સંગીત અને કવિતાને વરેલું છે. નાઝિર દેખૈયાનું નામ ગઝલક્ષેત્રે ખૂબ જાણીતું છે. તેઓ સારા કલેરિયોનેટવાદક હતા. ફિરદૌસ નાઝિર દેખૈયાના પૌત્ર છે. પોતે સારું ગાય છે. સારી ગઝલો લખે છે. આ બેઠકમાં નીચેના કવિઓએ પોતાની રચનાઓ રજૂ કરી હતી : સર્વશ્રી જિતેન્દ્ર પ્રજાપતિ, પ્રજ્ઞા વશી, હાર્દિક વ્યાસ, દિનેશ ડોંગરે, રમેશ પટેલ ‘ક્ષ’, કનૈયાલાલ ભટ્ટ, ફિરદૌસ દેખૈયા.

ચોથા દિવસે સવારે ચિત્રકૂટ ધામ, તલગાજરડા ખાતે શ્રી હનુમાન જયંતી : એવોર્ડ-સમારોહ હતો. નીચે મુજબ એવોર્ડ અપાયા હતા. શિલ્પકલાક્ષેત્રે આજીવન સેવાના ઉપલક્ષ્યમાં શ્રી હિંમત શાહને કૈલાસ લલિતકલા એવોર્ડ અર્પણ કરવામાં આવ્યો. સંગીતકાવ્યક્ષેત્રે આજીવન સેવાના ઉપલક્ષ્યમાં શ્રી નયનેશ જાનીને સુગમસંગીતક્ષેત્રે અવિનાશ વ્યાસ એવોર્ડ અર્પણ કરવામાં આવ્યો. અભિનયક્ષેત્રે આજીવન સેવાના ઉપલક્ષ્યમાં નટરાજ એવોર્ડ નીચેની વ્યક્તિપ્રતિભાઓને જે તે ક્ષેત્રમાં પ્રદાન બદલ અર્પણ કરવામાં આવ્યો : સર્વશ્રી લીલાબહેન (લીલી) પટેલ (ગુજરાતી લોકનાટ્ય-ભવાઈ), દીપક ધીવાળા (ગુજરાતી રંગભૂમિ-નાટક), અરવિંદ ત્રિવેદી (ભારતીય ટેલીવિઝન શ્રેણી-હિંદી), કામિની કૌશલ (ભારતીય ફિલ્મ-હિંદી). ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતની આજીવન સેવાના ઉપલક્ષ્યમાં શ્રી હનુમંત એવોર્ડ નીચેની પ્રતિભાઓને અર્પણ કરવામાં આવ્યો : પં. રામકુમાર મિશ્ર (શાસ્ત્રીય તાલવાદ્ય સંગીત-તબલાં), શ્રીમતી એન. રાજમ (શાસ્ત્રીય વાદ્ય સંગીત-વાયોલીન), સુશ્રી કુમુદિની લાખિયા (શાસ્ત્રીય નૃત્ય-કથક) અને પં. ઇમ્તુલાલ મિશ્ર (શાસ્ત્રીય કંઠ્ય સંગીત). એવોર્ડ અર્પણ વિધિ સંપન્ન થયા બાદ શ્રી હનુમાન જયંતીના આ પ્રસંગે અસ્મિતાપર્વ-૨૧ના સમાપનની પશ્ચાદ્ ભૂમાં પૂ. બાપુએ પ્રાસંગિક પ્રવચન કર્યું. તેમણે હનુમંતતત્ત્વમાં પાંચ વિજ્ઞાનનો સમાવેશ છે તેમ

કહ્યું : શ્વાસ, વિશ્વાસ, સમાસ, વ્યાસ અને ભજન. વધુમાં તેમણે જણાવ્યું કે રામનામથી શ્રેષ્ઠ કંઈ જ નથી. રામનામ પર પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખવા અનુરોધ કર્યો.

અસ્મિતાપર્વ-૨૧ની પ્રત્યેક રાત્રિએ હનુમંત સંગીત-મહોત્સવ-૪૧ નિમિત્તે શાસ્ત્રીય નૃત્ય (કથક), શાસ્ત્રીય વાદ્ય સંગીત-વાયોલીન, શાસ્ત્રીય કંઠ્યસંગીતની પ્રસ્તુતિ કરવામાં આવી હતી. આ માટે તલગાજરડા-રામવાડી તથા ચિત્રકૂટધામ સ્થળ પસંદ કરવામાં આવ્યાં હતાં. રાત્રિ-કાર્યક્રમોમાં હાજરી આપવા માટે ગુરુકુળ-મહુવાથી ભાવકોને લઈ જવા-લાવવાની બસ-વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી.

અસ્મિતાપર્વના કાર્યક્રમ-સ્થળે સાહિત્યકારોનાં નિર્મિશ ઠાકરે તૈયાર કરેલાં ઠહાચિત્રોનું પ્રદર્શન યોજાયું હતું. આમ અસ્મિતાપર્વ-૨૧ સંપન્ન થયું અને ત્રીજા દાયકાનો આ વર્ષથી શુભારંભ થયો. આનંદ વ્યાપ્યો.

ગ્રંથાલયમાં પુસ્તક રિન્યૂઅલ માટે ઈમેઇલ આઈડી

ચી. મં. ગ્રંથાલયના વાચક-સભ્યો વાચન માટે ઈશ્યૂ કરાવેલાં પુસ્તકોને ઈમેઇલ દ્વારા રિન્યૂઅલ કરી શકે એ માટે એક ઈમેઇલ આઈડી તૈયાર કર્યું છે. આ ઈમેઇલ એડ્રેસ ઉપર એક ટેસ્ટ મેઇલ કરવાથી રિન્યૂઅલ માટેનું નિયત ફોર્મેટ આપને મોકલવામાં આવશે. તો આ સેવાનો ચોક્કસ લાભ લો. આ માટેનું ઈમેઇલ આઈડી છે : chimgranthalayagsp2018@gmail.com

સાહિત્યવૃત્ત મોકલવા માટે ઈમેઇલ આઈડી

આપની આસપાસ થતી સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓ, જેમાં આપ ઉપસ્થિત રહ્યા હો, આપે ભાગ લીધો હોય કે પછી આપે આયોજન કર્યું હોય તો એ કાર્યક્રમ વિશેની ટૂંકી નોંધ ઈમેઇલ દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને મોકલી શકો છો. નોંધ જે ફોન્ટમાં કંપોઝ કરી હોય એ ફોન્ટ સાથે અચૂક મોકલવા. એ માટેનું ઈમેઇલ આઈડી છે : vruttparabgsp2018@gmail.com

આપણી વાત

સંપાદક : પ્રફુલ્લ રાવલ

■ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત શ્રી ચી. મ. ગ્રંથાલય-આયોજિત પુસ્તક પ્રદર્શન ૧૭મી માર્ચ, ૨૦૧૮થી દર મહિનાની ૧૭મી તારીખથી એ પછીના શનિવાર સુધી, લગભગ દસેક દિવસ પુસ્તક-પ્રદર્શનનું આયોજન કરવામાં આવે છે. આ પ્રદર્શન-અંતર્ગત આજે એક નવો ઉપક્રમ જોડવામાં આવ્યો ‘પુસ્તક-પ્રદર્શન વ્યાખ્યાનનો’. સુધારક યુગમૂર્તિ નર્મદના ૨૪-ઓગસ્ટના જન્મદિવસ નિમિત્તે પહેલું વ્યાખ્યાન યોજાયું હતું એ પણ એક સુભગ સમન્વય. સાહિત્ય અને પત્રકારત્વના વિષયે વીર નર્મદની આત્મકથા ‘મારી હકીકત’ અને પત્ર ‘ડાંડિયો’ વિશે અનુક્રમે સર્વશ્રી ઉત્સવ પરમાર અને પ્રકાશ ન. શાહે પોતાની વાત મૂકી. મિની વેકેશનના માહોલ અને ભારે વરસાદની આગાહી વચ્ચે પણ કાર્યક્રમને સફળતાની સિદ્ધિ બક્ષનારા ૫૦ નર્મદપ્રેમી રસિકજનોને વંદન. વક્તાઓનું સ્વાગત ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી સર્વશ્રી ઈતુભાઈ કુરકુટિયા અને મેહુલભાઈ ત્રિવેદીએ કર્યું હતું. સમગ્ર કાર્યક્રમ માટે સતત જહેમત ઉઠાવનારા પરિષદના સંનિષ્ઠ કર્મચારી સર્વશ્રી ચંદ્રકાન્ત ભાવસાર, રશ્મિકાન્ત દવે, દીપ્તિ શાહ, સ્નેહલ ચૌધરી અને ગંગારામ વાઘેલાનો તેમજ ચી. મ. ગ્રંથાલયના કાર્યક્રમ વિશે હંમેશા પ્રિયૂ અને ન્યૂઝ પ્રકાશિત-પ્રસારિત કરનારા સહુ મીડિયાકર્મીઓનો પરિષદના ગ્રંથાલયમંત્રી પરીક્ષિત જોશીએ આભાર માન્યો હતો.

■ તા. ૧૪-૮-૨૦૧૮ના રોજ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત એનીબહેન સરૈયા લેખનશાળા શ્રી ગોવર્ધન સ્મૃતિમંદિરમાં યોજવામાં આવી. હાજર રહેલી બધી જ ૧૫-૨૦ બહેનો એમને અપાયેલા ગૃહકાર્ય પ્રમાણે ‘કૂંપળ’ અથવા ‘તમાયો’ વિષય ઉપર છાંદસ કે અછાંદસ કાવ્ય, ગઝલ, ટૂંકી વાર્તા, લઘુકથા, હાસ્યવાર્તા વગેરે વિવિધ સ્વરૂપોમાં લેખનકાર્ય કરીને લાવી હતી. શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલે પાવર પોઈન્ટ પ્રેઝન્ટેશન દ્વારા સારું સર્જનાત્મક કાર્ય કેવી રીતે કરવું એ વિશે ઉપયોગી માહિતી આપી. સાથે સાથે બહેનો પોતાની કૃતિઓનું વાચન પણ કરતાં રહ્યાં. શ્રી રાજેન્દ્રભાઈ અને અન્ય બહેનો દ્વારા થતી એની છણાવટથી પણ યોગ્ય માર્ગદર્શન મળતું રહ્યું. સંચાલન શ્રી પારુલ કંદર્પ દેસાઈ અને ગિરિમા ઘારેખાને કર્યું હતું.

■ રવીન્દ્ર ભવન, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-અંતર્ગત તા. ૭-૮-૨૦૧૮ના રોજ સાંજે ૬-૦૦ કલાકે ગોવર્ધન સ્મૃતિમંદિર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદમાં રવીન્દ્રનાથ-લિખિત, નગીનદાસ પારેખ-અનૂદિત, સુભાષ શાહ-દિગ્દર્શિત ‘વિદાય અભિશાપ’ વિશે (ધ્વનિમુદ્રિત વાચિકમ)નો કાર્યક્રમ થયો હતો. જેમાં સર્વશ્રી ભરત ઠક્કર અને અદિતિ દેસાઈએ કંઠ આપ્યો હતો અને દેવલ મહેતાએ સંગીત આપ્યું હતું.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત શ્રી ચી. મં. ગ્રંથાલય દ્વારા તા.૨૩-૨૪-

૨૫ ઓગસ્ટ-૨૦૧૮ના રોજ મુંબઈ ખાતે અલભ્ય પુસ્તકોનું પ્રદર્શન યોજાઈ ગયું. પરિષદના પરિસરની બહાર સૌપ્રથમ વાર યોજાયેલા આ અલભ્ય પુસ્તકોના પ્રદર્શનમાં વર્ષ ૧૯૦૦ પહેલાં પ્રકાશિત ૫૦ પુસ્તકોનું પ્રદર્શન યોજાયું હતું. કાંદિવલી ખાતે ‘ધ કાંદિવલી એજ્યુકેશન સોસાયટી’ સંચાલિત ‘ગુજરાતી ભાષાભવન’ તથા ‘સંવિત્તિ’ના સંયુક્ત ઉપક્રમે યોજાયેલા ત્રિદિવસીય ‘વિશ્વ ગુજરાતી ભાષાપર્વ’-૨૦૧૮માં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ઉપરાંત કાંદિવલી હાલાઈ લોહાણા મિત્ર મંડલ ટ્રસ્ટ, મહાગુજરાતી સંઘ, શબ્દોત્સવ ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રદાન પ્રતિષ્ઠાન અને મુંબઈ ગુજરાતી સંગઠન જેવી ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યપ્રેમી સંસ્થાઓ જોડાઈ હતી. ૨૩મી ઓગસ્ટના રોજ ઉદ્ઘાટન-સમારોહમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ગ્રંથાલયમંત્રી શ્રી પરીક્ષિત જોશીએ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને એના ગ્રંથાલયનો ટૂંકો પરિચય આપવા સાથે આજના યુગમાં ગુજરાતી ભાષાના મહત્ત્વ ઉપર ભાર મૂક્યો હતો.

પુસ્તક-પરિચય

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત શ્રી ચી.મં. ગ્રંથાલયના ઉપક્રમે પુસ્તકપરિચયનો એકનવોકાર્યક્રમ શરૂ કરવામાં આવ્યો છે. એ અંતર્ગત ૩૧મી ઓગસ્ટ, ૨૦૧૮ના રોજ સાંજે ૪.૩૦થી ૫.૩૦ દરમિયાન સાહિત્ય પરિષદના ગોવર્ધન ભવનમાં યોજાયેલા સૌ પહેલાં કાર્યક્રમમાં મૂળ પુસ્તકના અનુવાદકની અનુભૂતિના સંદર્ભે બે પુસ્તકો, વિનીત વાજપાઈ-લિખિત હરપ્પા વિશે શ્રી અલકેશ પટેલે અને એડગર એલન પો-લિખિત ‘લાલ મોત’ વિશે ડૉ. નિલય પંડ્યાએ પોતાની વાત રજૂ કરી. કાર્યક્રમનું સંચાલન ગ્રંથાલય અને પ્રદર્શનમંત્રી શ્રી પરીક્ષિત જોશીએ કર્યું હતું. પુસ્તક સાથે લેખન, અનુવાદકે સંપાદનના માધ્યમથી પ્રત્યક્ષ રીતે સંકળાયેલી સર્જક-અનુસર્જકોના અનુભવને સાંભળવાનો લહાવો ભાષાસાહિત્યપ્રેમી રસિકોએ લૂંટ્યો.

વિશ્વ કવિતા કેન્દ્ર

વિશ્વ કવિતા કેન્દ્રના ઉપક્રમે તા. ૨૯-૮-૨૦૧૮ના રોજ ધીરુ પરીખે જોડ્ન આશબેરીકૃત ‘The Task’ કાવ્યનો આસ્વાદ કરાવ્યો હતો. પ્રારંભે ત્રણ કવિઓ ચિંતન મહેતા, ચેતન શુક્લ અને જયંત ડાંગોદરા કાવ્યપાઠ કર્યો હતો. ત્યારબાદ શ્રી ધીરુ પરીખે ‘The Task’ના કવિના જીવન વિશે પ્રારંભે થોડી વાત કરી હતી અને એની કાવ્યયાત્રાનો પરિચય કરાવ્યો હતો. અને એ કાવ્ય વિશે વિગતે ચર્ચા કરી એ કાવ્યનો મર્મ સમજાવ્યો હતો.

સાહિત્ય અને પત્રકારત્વ : તા. ૪ ઓગસ્ટ, ૨૦૧૮ના રોજ મુંબઈના મલાડ ખાતે આવેલી શ્રી એમ. ડી. શાહ મહિલા કોલેજ ઓફ આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સમાં એના ગુજરાતી વિભાગ અને બેચલર ઓફ માસ મીડિયા વિભાગના સંયુક્ત ઉપક્રમે સાહિત્ય અને પત્રકારત્વ વિશે એક-દિવસીય કાર્યશાળા યોજાઈ ગઈ. જેમાં ‘સાહિત્ય અને પત્રકારત્વ : અબકડથી ઈ-વિશ્વ સુધી’ વિષયે પરિષદના ગ્રંથાલયમંત્રી પરીક્ષિત જોશીએ બીજરૂપ વક્તવ્ય આપ્યું હતું. પરિષદના વિકાસમંત્રી શ્રીધર્મશ ભટ્ટે ‘પત્રકારત્વ : મિશનથી માર્કેટિંગ સુધી’ વિષયે પોતાનું વક્તવ્ય રજૂ કર્યું હતું. સંસ્થાના મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી ડૉ. મોહનભાઈ પટેલના અધ્યક્ષસ્થાને યોજાયેલા આ કાર્યક્રમમાં પ્રા. ડૉ. દીપા શર્મા, પ્રા. પ્રીતિ જૈન અને પ્રા. ડૉ. હિતેશ પંડ્યા ઉપસ્થિત રહ્યાં હતાં. સવા બસો જેટલી વિદ્યાર્થીનીઓએ કાર્યક્રમમાં ઉત્સાહભરે ભાગ લીધો હતો.

અમદાવાદ યુનિવર્સિટી : તા. ૮ ઓગસ્ટની સાંજે શ્રી કનૈયાલાલ મા. મુનશીની યશદા નવલત્રયીમાંની બીજી કથા ‘ગુજરાતનો નાથ’નો અંગ્રેજી અનુવાદ ધ લોર્ડ એન્ડ માસ્ટર્સ ઓફ ગુજરાત’ના વિમોચન પ્રસંગે આ પુસ્તકનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કરનારા સર્વશ્રી રીટા કોઠારી અને અભિજીત કોઠારી સાથે એક વાર્તાલાપ પણ યોજાઈ ગયો.

ગુજરાત વિશ્વકોશ : ગુજરાત વિશ્વકોશ ભવન, અમદાવાદ ખાતે ભાષાસાહિત્ય અને લલિતકલાઓ સંદર્ભે નિરંતર અનેકવિધ કાર્યક્રમો થતા રહે છે. આ ઉપક્રમમાં તા. ૮ ઓગસ્ટના રોજ શ્રી ભદ્રંકર વિદ્યાદીપક વ્યાખ્યાનમાળા-અંતર્ગત ‘આજનું જાપાન’ વિષયે રક્ષાબહેન વ્યાસનું વક્તવ્ય યોજાઈ ગયું. તા. ૧૮ ઓગસ્ટના રોજ ગુજરાત કલાપ્રતિષ્ઠાનના સહયોગમાં ત્રણ પુસ્તકો : કલાગ્રંથ ભાગ-૨૦, ૨૧, ૨૨નું વિમોચન કરવામાં આવ્યું. કાર્યક્રમમાં સર્વશ્રી અમિત અંબાલાલ, જયોતિ ભટ્ટ, અનિલ રેલિયા જેવા કલામર્મજ્ઞો પણ ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. શ્રી ચીનુભાઈ આર. શાહની સ્મૃતિમાં એમના કુટુંબના સહયોગથી શરૂ થયેલાર જીવનશિલ્પી એવોર્ડનો સર્વપ્રથમ એવોર્ડ તા. ૨૫ ઓગસ્ટના રોજ પુંસરી ગામના પૂર્વ સરપંચ હિમાંશુ પટેલને એનાયત થયો.

મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી : મહારાષ્ટ્ર શાસન દ્વારા ગુજરાતીઓ માટે સ્થપાયેલી મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી દ્વારા દર વર્ષે અપાતા ‘નર્મદ પારિતોષિક-૨૦૧૮ (મહારાષ્ટ્ર બહાર વસતા ગુજરાતી સર્જક) કવિ નર્મદના જન્મ-દિવસે તા. ૨૪ ઓગસ્ટ, ૨૦૧૮ના રોજ ઘાટકોપરના ઝવેરબહેન પટેલ હોલમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઉપપ્રમુખશ્રી માધવ રામાનુજને એનાયત થયું. આ કાર્યક્રમમાં ગુજરાતી અને મરાઠી ભગિની ભાષાઓના એક-એક સર્જકને નર્મદ પારિતોષિક અને વિવિધ સાહિત્યસ્વરૂપોમાં સર્જક કરતાં ગુજરાતી સર્જકોનાં ઉત્તમ પુસ્તકોને પણ પોંખવામાં આવ્યા. મરાઠી સાહિત્યકાર શ્રી રત્નાકર મતકરીને નર્મદ પારિતોષિક એનાયત થયું.

જીવન ગૌરવ પુરસ્કારની શ્રેણીમાં સાહિત્ય માટે ભરત નાયક અને ગીતા નાયકને, કલા માટે પ્રવીણ સોલંકીને, પત્રકારત્વમાં કેતન મિસ્ત્રીને અને સંસ્થા તરીકે શ્રી સોલાપુર ગુજરાતી મિત્ર મંડળને પોંખવામાં આવ્યા. વાઙ્મય પુરસ્કારમાં ચુનીલાલ મડિયા નવલકથા પુરસ્કારમાં પ્રથમ ક્રમે ‘અશ્વત્થામા’ માટે શ્રીમતી પ્રેરણા કે. લિમડી અને દ્વિતીય ક્રમે શાપિતા માટે મીનળ દીક્ષિત, કવિતા માટેના હરિશ્ચંદ્ર પુરસ્કારમાં દ્વિતીય ૬૧ કાવ્યો માટે સતીશ વ્યાસ, નિબંધ માટે વાડીલાલ ડગલી, પુરસ્કાર માટે પ્રથમ ક્રમે પ્રા. હિતેશ પંડ્યા અને નવલિકા માટે રા. વિ.પાઠક પુરસ્કાર માટે પ્રથમ ક્રમે સપ્ત માતૃકા માટે ઈલા આરબ મહેતા અને દ્વિતીય ક્રમે યુદ્ધકેસરી માટે પ્રફુલ શાહ, અનુવાદ માટે ગોપાળરાવ વિદ્વાંસ પુરસ્કાર માટે પ્રથમ ક્રમે વંશવૃક્ષ માટે શ્રીમતી ઉર્વશી પંડ્યા અને દ્વિતીય ક્રમે ચરૈવૈતિ ચરૈવૈતિ માટે શ્રીમતી નીલા રાઠોડને પુરસ્કાર એનાયત થયા.

પરિસંવાદ : મિત્રત્રયી કિરીટ દૂધાત, જયદેવ શુક્લ અને બિન્દુ ભટ્ટ દ્વારા કવિ હર્ષદ ત્રિવેદીના સાહિત્યસર્જન-સંપાદન વિશે એકદિવસીય પરિસંવાદનું આયોજન કર્યું હતું. સર્જકની હાજરીમાં એમના સાહિત્યસર્જન વિશેનો કદાચ આ પહેલો અનોખો પ્રયોગ હશે. તા. ૧૫-૭-૧૮ના રોજ આત્મા હોલમાં યોજાયેલા આ કર્તૃત્વલક્ષી કાર્યક્રમમાં એમના વ્યક્તિચિત્રોના પુસ્તક ‘સરોવરના સગડ’નું રઘુવીર ચૌધરીના હસ્તે વિમોચન થયું હતું. આ વ્યક્તિચિત્રો સહિત લોકગીતોના આસ્વાદના લેખોની શ્રેણી ‘કંકુચોખા’ બેય સુપ્રસિદ્ધ ‘કુમાર’ સામયિકમાં પ્રકાશિત થયેલાં છે.

વિનોદસભા : વિનોદ ભટ્ટની વિદાયને બે મહિના થતાં એ નિમિત્તે તા. ૨૨-૭-૧૮ના રોજ વડોદરાવાસીઓએ વાસવિક હોલ ખાતે અનોખી વિનોદ સભાનું આયોજન કરીને વિનોદાંજલી આપી હતી.

પુસ્તકોનું વિમોચન : તા. ૨૮-૭-૧૮ના રોજ એએમએના એચ. ટી. પારેખ હોલ ખાતે યોજાયેલા એક કાર્યક્રમમાં સાગમટે ૧૭ પુસ્તકોનું વિમોચન થયું. યશવંત મહેતા, કિરીટ દૂધાત અને હર્ષદ ત્રિવેદીની પ્રેરક ઉપસ્થિતિમાં ત્રણ વાર્તાસંગ્રહો, બે નવલકથાઓ, બે લઘુનવલો, એક લઘુકથાસંગ્રહ, બે બાળકિશોરકથાઓ, બે પ્રેરણાત્મક લેખોનાં સંપાદનો ઉપરાંત અન્ય પુસ્તકોનું વિમોચન થયું.

મુશાયરો : દ્વારકાના સંકલ્પ ટ્રસ્ટ દ્વારા તા. ૨૮-૭-૧૮ના રોજ ‘મૂશળધાર મુશાયરો’ યોજાઈ ગયો. જેમાં મેઘી અસનાની, પારુલ ખખ્ખર અને વિરલ દેસાઈએ ભાવકોને રસતરબોળ કરી દીધા હતા.

ગુજરાત વિશ્વકોશ : ગુજરાત વિશ્વકોશ ભવન, અમદાવાદ ખાતે તા. ૬-૬-૧૮ના રોજ ‘અહો જીવનમંચ, અહો રંગમંચ’ વિશે અર્ચન ત્રિવેદી, તા. ૮-૬-૧૮ના રોજ ‘સાહિત્યને સિનેમાનો આંતરસંબંધ’ વિશે દ્વિષ્ટિ પટેલ, તા. ૨૧-૬-૧૮ના રોજ વિશિષ્ટ સાધનોની મદદથી થતાં યોગાસનો વિશે ભારતીબહેન મિસ્ત્રીનાં વક્તવ્ય યોજાયાં હતાં. તા. ૨૦-૬-૧૮ના રોજ ‘લિક્કન’ ફિલ્મની પ્રસ્તુતિ પછી એ ફિલ્મ વિશે અમિતાભ મડિયાએ પોતાની વાત મૂકી હતી. વિશ્વકોશના શિલ્પી ધીરુભાઈ ઠાકરના જન્મદિવસ નિમિત્તે સર્વશ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠ, ધીરુબહેન પટેલ, પ્રવીણ દરજીએ પ્રાસંગિક વક્તવ્ય આપ્યું હતું.

આ અંકના લેખકો

- અજય પાઠક : ૪૩૨/એ, તપોવન, જૂના એરોડ્રામ રોડ, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૧
- ઈલા નાયક : ૧૬, સંસ્કારભારતી સોસાયટી, અંકુર રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩
- ગુલાબ દેઢિયા : ૧૬/૧૪, મનીષ કાવેરી, મનીષનગર, ચાર બંગલા, અંધેરી (વે), મુંબઈ-૪૦૦૦૫૩
- જયંત મેઘાણી : ૪૦૨, સત્વા, ગ્રીનપાર્ક પાસે, ફૂલવાડી, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૨
- જિતેન્દ્ર પટેલ : એ/૧૨, જલસાગર એપાર્ટમેન્ટ, સ્વામિનારાયણ મંદિર પાસે, બાપુનગર, અમદાવાદ-૩૮૨૩૫૦
- જિતેન્દ્ર પ્રજાપતિ : મુ.પો. બગદાણા, વાયા-ઠળિયા, જિ. ભાવનગર-૩૬૪૧૪૫
- પરીક્ષિત જોશી : ૬, તપસ્વી જલારામ સોસાયટી, જ્ઞાનદા બસ સ્ટેન્ડ પાસે, જીવરાજપાર્ક, વેજલપુર રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૧
- પ્રફુલ્લ રાવલ : ૩, રાજમહેલ ફ્લેટ, આઈઓસી કોલોની રોડ, વીરમગામ-૩૮૨૧૫૦
- પ્રવીણસિંહ ચાવડા : ૨૧૨, વૃંદાવન વિ-૨, ૧૩૨ ફૂટ રિંગ રોડ, સેટેલાઈટ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- મહેન્દ્ર જોશી : કે/૪૦૪, સફલ પરિસર-૨, સોબો સેન્ટર પાસે, એસ. પી. રીંગ રોડ, સાઉથ બોપલ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૮
- માલતી નાયક : ૧, શિવબાગ, તપોવન, તપ્તેશ્વર પ્લોટ, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૨
- રતિલાલ રોહિત : ઈ/૯, યુનિવર્સિટી એકેડેમિક સ્ટાફ ક્વાર્ટર્સ, વિદ્યાનગરી કમ્પ્લેક્સ, કાલિના, મુંબઈ-૪૦૦૦૮૮
- રાધેશ્યામ શર્મા : ૨૫, ભુલાભાઈ પાર્ક, ગીતામંદિર રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૨૨
- લલિત ત્રિવેદી : 'શિવકૃપા', ૧, વૈશાલીનગર, રૈયા રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૭
- વિપુલ પુરોહિત : આસિ. પ્રોફેસર, ગુજરાતી અનુસ્નાતક વિભાગ, ભાવનગર યુનિવર્સિટી, ભાવનગર-૨
- વિરંચિ ત્રિવેદી : એલ/૩/૩૩, વિજયનગર, હરણી રોડ, વડોદરા-૩૮૦૦૦૬
- વિશ્વનાથ પટેલ : ૮૦, બ્રહ્માપાર્ક, સીતારામ ચોક પાસે, ભરતનગર રોડ, ભાવનગર-૧
- સાધના નાયક દેસાઈ : ૦૧, ઈશાવાશ્યમ્ ફ્લેટ, ૪૭, પ્રતાપગંજ, વડોદરા-૩૮૦૦૦૨
- સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર : ૩૦૨, ટાવર બી, શ્રવણ રેસિડેન્સી, કોસ્મિક એન્કલેવ, સમા રોડ, વડોદરા-૩૮૦૦૨૪
- હનીફ સાહિલ : ૧૪, આશિયાના પાર્ક, વૈજનાથ મહાદેવ પાસે, મહેમદાવાદ, જિ. ખેડા-૩૮૭૧૩૦
- હરીકૃષ્ણ પાઠક : પ્લોટ નં. ૬૨/૨, સેક્ટર-૨/એ, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૦૭
- હરીશ મહુવાકર : 'અમે', ૩/એ, ૧૯૨૯, નંદાલય હવેલી પાસે, સરદારનગર, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૨
- યોગેશ જોષી : બી/૩૦૩, અર્જુનગ્રીન્સ, નીલકંઠ મહાદેવ પાસે, કે. કે. નગર રોડ, રત્નાપાર્ક, અમદાવાદ-૩૮૦૦૬૧

ગુજરાતી ભાષાનું વૈવિધ્યપૂર્ણ શ્રેષ્ઠ સંદર્ભ સાહિત્ય

પત્રો (1928થી 1950) - 1	ઉમાશંકર જોશી	300
પત્રો (1951થી 1970) - 2	ઉમાશંકર જોશી	375
લોકસાહિત્ય અને ચારણી સાહિત્ય	ઝવેરચંદ મેઘાણી	135
પત્રકારત્વ : સિદ્ધાંત અને અધ્યયન	ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા	170
સંચાર-સંશોધન માધ્યમ	ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા	200
મીડિયા અને આચારસંહિતા	ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા	100
દૈનિકપત્રો : તાસીર અને તસવીર	દિનેશ દેસાઈ	150
ગુજરાતનાં પત્રકાર-રત્નો [પ્રતિભાશાળી પત્રકારો]	દિનેશ દેસાઈ	115
ગ્રેટ ગુજરાત, ગ્લોબલ ગુજરાત	દિનેશ દેસાઈ	250
ગુજરાતી સાહિત્યિક પત્રકારત્વ પ્રવાહો અને પ્રયોગો	વિનાયક જાદવ	450
પ્રકાશન નહિ કાયરનું કામ	દીના એમ. મલહોત્રા	175
વિકાસલક્ષી ટેલિવિઝન કાર્યક્રમોનું નિર્માણ	જયોતિરુ રાવલ	50
સમૂહ પ્રત્યાયન	જયોતિરુ રાવલ	120
કચ્છી બોલી	મહેન્દ્ર સાકરચંદ દોશી	140
સોરઠી બોલી	ડોલરરાય માંકડ	100
સમયને સથવારે : ગુજરાત (પુસ્કૃત)	કુન્દનલાલ ધોળકિયા	300
ગુજરાત 2004 (અંગ્રેજીમાં પણ ઉપલબ્ધ)	દિનકર પંડ્યા	80
ઇતિહાસ વિરાસત	ડૉ. મહેબૂબ દેસાઈ	250
આતંકવાદ : પડકાર અને સંઘર્ષ	મનોહર બાથમ, શિવચરણ વિશ્વકર્મા	160
પશ્ચિમી સમાજની તાસીર	રામુભાઈ પટેલ	150
વિધાનસભાના અંતરંગ	વિનોદ દવે	70
પૂર્વોત્તર ભારત	પ્રકાશ નાકરાણી	150
વિશ્વની સૌથી પ્રાચીન ભારતની સૂરસંસ્કૃતિ	ડૉ. મુગટલાલ બાવીસી	110
ભારતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ	રજની વ્યાસ	1200
ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ	રજની વ્યાસ	800
પર્યાવરણવાદ, રાજકારણ ઇકોલોજી અને વિકાસ	પ્રવીણ શેઠ	200
સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ	સંપા. શિવપ્રસાદ એમ. દવે	400
ગુજરાતનાં શિક્ષણતીર્થો	ડૉ. ભદ્રાયુ વછરાજાની	100
સાંપ્રતમાં સહકારી પ્રવૃત્તિ	જગદીશ મુલાણી	200
ગુજરાતનાં ગ્રંથરત્નો	બેચરદાસ પટેલ	160

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-380001

■ ફોન : 22144663, 22149660 ફેક્સ : 22144663

■ ઇ-મેઇલ : goorjar@yahoo.com

ગૂર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન : 102, લેન્ડમાર્ક બિલ્ડિંગ, ટાઇટેનિયમ સિટીસેન્ટર

પાસે, સીમા હોલની સામે, 100 ફૂટ રોડ, પ્રહલાદનગર, અમદાવાદ-15.

ફોન : 26934340, મો. 9825268759 ઇમેઇલ : gurjarprakashan@gmail.com

રંગદ્વાર પ્રકાશન

G-15, યુનિવર્સિટી પ્લાઝા, દાદાસાહેબનાં પગલાં, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-380009
ફોન નંબર : 079-27913344, વેબ સાઇટ : <http://www.rangdwar.com>

વાર્તાસંગ્રહો

પડછાયાઓ વચ્ચે	અભિમન્યુ આચાર્ય	120
ગેટ ટુગેઘર	સાગર શાહ	120
લૂ	વિપુલ વ્યાસ	150
નંદીઘર	રઘુવીર ચૌધરી	150
આકસ્મિક સ્પર્શ	રઘુવીર ચૌધરી	150
ગેરસમજ	રઘુવીર ચૌધરી	120
બહાર કોઈ છે	રઘુવીર ચૌધરી	180
અતિથિગૃહ	રઘુવીર ચૌધરી	150
વણજોયું મહુરત (અનુ.)	દક્ષા પટેલ	180
રણની વચ્ચે	વીનેશ અંતાણી	100
વિસામા વિનાની વાટ	સં. રમેશ ર. દવે	180
રસવૈભવ	નીતિન ત્રિવેદી	200
દસ પાશ્ચાત્ય નવલિકાઓ	સં. રેમંડ પરમાર	200
ડેરો	કાનજી પટેલ	100
દૃશ્ય ફરી ભજવાયું	મુનિકુમાર પંડ્યા	100
દૂરથી સાથે	રઘુવીર ચૌધરી	80
ખંડિત સુવર્ણપાત્રો (વિદેશી વાર્તા)	ચિન્મય જાની	120
પુનર્જન્મ અને બીજી વાર્તાઓ	ચિન્મય જાની	100
ચંદન અને સાધુ	ભાનુપ્રસાદ ત્રિવેદી	100
દીવાલની એક ઇંટ	નરેન્દ્ર પરમાર	80

રન્નાદે પ્રકાશન

૫૮/૨, બીજે માળે, દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

ફોન : ૨૨૧૧૦૦૮૧-૨૨૧૧૦૦૬૪

ગુજરાતી સાહિત્યને અજવાળતા ઉત્કૃષ્ટ નવલિકા-વાર્તાસંગ્રહો

અન્ય લેખકોનાં વાર્તાસંગ્રહો

પુસ્તકનું નામ	લેખકનું નામ	કિંમત રૂ.
આસપાસની વાતો (વાર્તાસંગ્રહ)	શીતલ ગોસ્વામી	૮૫.૦૦
એ હું જ છું (વાર્તાસંગ્રહ)	અમિત શાહ	૧૩૦.૦૦
પીઠી (વાર્તાસંગ્રહ)	ધરમાભાઈ શ્રીમાળી	૧૬૫.૦૦
મને સૂરજ થવાના કોડ (એજન્સી) (વાર્તાસંગ્રહ)	કિરીટકુમાર પી. જોશી	૧૮૦.૦૦
ઉષ્ટ્રાખ્યાન (ટૂંકી વાર્તાઓ)	રમેશ ત્રિવેદી	૧૨૫.૦૦
અનંત એકાંત (વાર્તાસંગ્રહ)	અશોક જાની	૧૬૦.૦૦
પૃથ્વી પહેલાનું અંધારું (વાર્તાસંગ્રહ)	સતીષ વૈષ્ણવ	૨૧૫.૦૦
લોહીનાં આંસું (વાર્તાસંગ્રહ)	ફાધર વર્ગાસ પોલ	૮૫.૦૦
ઊઘડતું આકાશ (વાર્તાસંગ્રહ)	ઈન્દુ રાવ	૧૫૦.૦૦
રણખજૂરીની છાયામાં (વાર્તાસંગ્રહ)	મોહનલાલ પટેલ	૧૮૫.૦૦
બંધ બારણા (વાર્તાસંગ્રહ)	ઘનશ્યામ દેસાઈ	૧૩૦.૦૦
ક્ષણોનું આલ્બમ (વાર્તાસંગ્રહ)	વીણાબહેન ઉપાધ્યાય	૮૦.૦૦
આરસીમાં પ્રતિબિંબ (વાર્તાસંગ્રહ)	જયંતિ એમ. દલાલ	૧૩૦.૦૦
બારી (વાર્તાસંગ્રહ)	ફિલિપ ક્લાર્ક	૮૦.૦૦
નકશીદાર નવલિકાઓ (વાર્તાસંગ્રહ)	યોસેફ મેકવાન	૧૧૦.૦૦
મારે કંઈક કહેવું છે (વાર્તાસંગ્રહ)	ઈન્દુબહેન મહેતા	૧૪૦.૦૦
પછીતના પથ્થરો (વાર્તાસંગ્રહ)	હસુ યાજ્ઞિક	૧૩૫.૦૦
આગાહી (વાર્તાસંગ્રહ)	કેશુભાઈ દેસાઈ	૧૨૦.૦૦
પ્રેમતીર્થ (વાર્તાસંગ્રહ)	વિક્રમસિંહ પરમાર	૬૦.૦૦

પુસ્તકનું નામ	લેખકનું નામ	કિંમત રૂ.
શ્વેતરંગ સમીપે ન જાવું (હાસ્ય વાર્તાસંગ્રહ)	ખોડભાઈ પટેલ	૧૦૫.૦૦
પાનખરમાં વસંત (સંવેદનકથા)	ડૉ. પ્રદીપ પંડ્યા	૭૦.૦૦
પોતાનું નામ (વાર્તાસંગ્રહ)	સુવર્ણા	૧૪૫.૦૦
ક્ષણનો ઝરૂખો (વાર્તાસંગ્રહ)	ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ	૧૪૫.૦૦
લુકિંગ ગ્લાસ (વાર્તાસંગ્રહ)	મુકુન્દ પરીખ	૫૦.૦૦
આમ અમસ્તા બેસવું (વાર્તાસંગ્રહ)	રોહિત પંડ્યા	૬૫.૦૦
હેપ્પી ક્રિસમસ એલી (વાર્તાસંગ્રહ)	મનીષ મેકવાન	૮૦.૦૦
ચુમ્માકા બદલા (વાર્તાસંગ્રહ)	ખોડભાઈ પટેલ	૮૫.૦૦
ટાંકણીનો છોડ (વાર્તાસંગ્રહ)	મનીષી જાની	૬૦.૦૦
એક પળ (વાર્તાસંગ્રહ)	તરુલતા દવે	૪૦.૦૦
દશ નારીચરિત (વાર્તાસંગ્રહ)	રઘુવીર ચૌધરી	૮૫.૦૦
વહેતું આકાશ (વાર્તાસંગ્રહ)	મહેશ દવે	૬૫.૦૦
કોમનમેન (વાર્તાસંગ્રહ)	હસમુખ પટેલ	૮૦.૦૦
પરાયા મુલકમાં (વાર્તાસંગ્રહ)	અનુ. વિજય શાસ્ત્રી /સૌ. દીપ્તિ શાસ્ત્રી	૮૫.૦૦
આંખ આડે પાંપણ (વાર્તાસંગ્રહ) (એજન્સી)	પ્રવીણ પટેલ	૮૦.૦૦
રેત પર લખાયેલા અક્ષરો (ટૂંકી વાર્તાઓ) (એજન્સી)	રેખા સરવૈયા	૭૦.૦૦
કથાનગરી (વાર્તાસંગ્રહ) (એજન્સી)	ફૂલચંદ માનવ, અનુ. આકાશ પટેલ	૮૦.૦૦
સ્વાતંત્ર્યોત્તર ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તા (ટૂંકી વાર્તાસંગ્રહ) (એજન્સી)	સોમાભાઈ પટેલ	૩૧.૦૦
ચુકાદો (લઘુકથાસંગ્રહ) (એજન્સી)	મહેશ 'સ્પર્શ'	૫૦.૦૦

વિહારમાં

ઊજળા તડકાથી શોભતી શિયાળાની બપોર હતી. સહેજ પણ ધુમાડાની સેર ન હોવાથી આકાશ સ્વચ્છ, નિરભ્ર અને આસમાની હતું. ખેતરો પણ વધુ સોહામણાં લાગી રહ્યાં હતાં. અમારી કેડી ખેતર વચ્ચેથી જતી હતી. ક્યારેક, બે ખેતર વચ્ચેની વાડમાંથી જવાનું આવતું. રાઈડાના છોડ પર આવેલાં સોનેરી-પીળાં ફૂલોનું જાણે તળાવ. વળી, એને ચમકાવતો કુમળો તડકો ચારેકોર પથરાયો હતો. તેમાંયે ઠંડો શિયાળુ વાયરો હીંચકાનું કામ કરતો હતો. લયબદ્ધ હિલોળા લેતાં એ ખેતરોને આંખો ભરીને જોયાં અને મન ભરીને માણ્યાં. પગ એ જ લયમાં ગતિ કરતા હતા. મન તૃપ્ત થતું હતું, તાજું થતું હતું. જાણે અમે આગળ વહેતા હતા !

(પાઠશાળા)

— પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

નિમેષભાઈ ડગલી

એમ. બી. ટ્રેડિશનલ પ્રિન્ટ્સ પ્રા. લિમિટેડ

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧૩. ફોન : ૩૨૮૦૬૬૫૫

‘રાસમાળા’ શીર્ષકનો ગ્રંથ, કોઈ સ્વતંત્ર કે મૌલિક ગુજરાતી ગ્રંથ નથી; પરંતુ એલેક્ઝાન્ડર કિન્લોક ફાર્બસે, ‘ગુજરાતનો મહિમા બતાવી આપનાર રાસમાળારૂપી અંગરેજી પુસ્તક બે ભાગમાં તૈયાર કર્યું’ એનો દી. બ. રણછોડભાઈ ઉદયરામે કરેલો અનુવાદ છે. મૂળ અંગ્રેજી ગ્રંથ ૧૮૫૬માં સચિત્ર પ્રકાશિત થયો હતો. ફાર્બસ પોતે, એનો ગુજરાતી અનુવાદ થાય એમ ઈચ્છતા હતા. આખરે ‘ફાર્બસ ગુજરાતી સભા’ મુંબઈ દ્વારા ૧૮૬૮માં બંને ભાગ ‘રાસમાળા’ અથવા ‘ગુજરાત પ્રાન્તનો ઇતિહાસ’ શીર્ષકથી પ્રકાશિત થયા.

— લાભશંકર પુરોહિત

સન ૧૮૬૬માં નર્મદે ત્રણ મહત્વના કાર્યો કર્યા. ‘સરસ્વતી મંદિર’નું નિર્માણ કર્યું, અગિયાર વર્ષની ‘નર્મકવિતા’નું સમગ્ર સંકલન તૈયાર કર્યું અને પોતાના તેત્રીશ વર્ષના જીવન અને કાર્યનું સરવૈયુ કાઢતી આત્મકથા ‘મારી હકીકત’નું પ્રકાશન કર્યું. નર્મદે ‘મારી હકીકત’ની બે પાંચ નહિ, પૂરી ચારસો પ્રતો છપાવી હતી. ‘મારી હકીકત’ની આ મૂળ આવૃત્તિ બે કોલમના રોયલ સાઈઝના કુલ ૭૩ પૃષ્ઠોમાં છપાઈ હતી. ‘મારી હકીકત’ સળંગ પ્રવાહી ગદ્યમાં લખાયેલી નથી. તે વધતે ઓછે અંશે ટાંચણોનું સંકલન છે. નર્મદે ‘મારી હકીકત’ને ‘અધૂરી’ અને ‘ખરડો’ જ કહી છે.

— રમેશ મ. શુક્લ

ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીના પ્રથમ ગવર્નર જનરલ વોરન હેસ્ટિંગ્સના પત્ની મારિયા ભારતની પ્રાચીન લોકવિદ્યામાં ઊંડો રસ લેતા હતા, તેમની જિજ્ઞાસા ભગવદ્ગીતા વિશે જાગી. પત્નીની જિજ્ઞાસા પૂરી કરવા વોરન હેસ્ટિંગ્સે આ કામ ચાર્લ્સ વિલ્સનને સોંપ્યું. ચાર્લ્સે પંડિત રાધાકાન્ત શર્માને ગીતાનો અંગ્રેજી અનુવાદ કરી આપવા નિયુક્ત કર્યા, પણ શર્માજીએ ભગવદ્ગીતાના બદલે ‘ભાગવત’નો અનુવાદ કરી આપ્યો. અને આમ સાવ અકસ્માતે પશ્ચિમી જગતને પુરાણનો પ્રથમ પરિચય થયો !

— નરોત્તમ પલાણ

૧૭-૧૮મી સદીઓના કોઈ કોઈ વિદ્યાવિલાસી યુરોપીઅન, ડચપ્રજાજન એબ્રાહમ રોજર જેવા પણ હતા. મદ્રાસ નજીક રહેતા એ રોજરે સ્વદેશ ગયા પછી એમ્સ્ટર્ડમમાં ભર્તૃહરિના શતકોમાંના કેટલાક શ્લોકો માતૃભાષામાં ઉતાર્યા હતા.

— વિજયરાય વૈદ્ય

: સ્થાનસમર્પિત :

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

એસોસિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ, દેવમણી કોલેજ, વિસાવદર

કવિ શ્રી સુન્દરમૂના નવા કાવ્યસંગ્રહો

૧.	પલ્લવિતા	૧૯૯૫	૮+૩૫૬	રૂ. ૧૬૦
૨.	મહાનદ	૧૯૯૫	૭+૧૯૩	રૂ. ૮૦
૩.	પ્રભુ-પદ	૧૯૯૭	૧૩+૪૪૧	રૂ. ૨૨૫
૪.	અગમ નિગમા	૧૯૯૭	૧૧+૨૯૨	રૂ. ૧૫૦
૫.	પ્રિયાંકા	૧૯૯૭	૧૧+૩૬૭	રૂ. ૧૫૦
૬.	નિત્યશ્લોક	૧૯૯૭	૧૨+૧૮૮	રૂ. ૧૦૦
૭.	નયા પૈસા	૧૯૯૮	૧૩+૩૩૩	રૂ. ૧૭૫
૮.	વરદા	૧૯૯૮	૧૯+૫૨૯	રૂ. ૨૫૦
૯.	ચક્રદૂત	૧૯૯૯	૯+૨૫૯	રૂ. ૧૨૫
૧૦.	લોકલીલા	૨૦૦૦	૧૩+૨૫૨	રૂ. ૧૦૦
૧૧.	દક્ષિણા-૧	૨૦૦૨	૧૭+૩૨૩	રૂ. ૫૦
૧૨.	મનની મર્મર	૨૦૦૩	૧૦+૩૮૭	રૂ. ૫૦
૧૩.	ધ્રુવયાત્રા	૨૦૦૩	૧૨+૩૪૫	રૂ. ૫૦
૧૪.	ધ્રુવચિત્ત	૨૦૦૪	૧૭+૨૭૪	રૂ. ૫૦
૧૫.	ધ્રુવપદે	૨૦૦૪	૧૧+૨૫૩	રૂ. ૫૦
૧૬.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૧	૨૦૦૫	૧૬+૩૨૦	રૂ. ૨૦૦
૧૭.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૨	૨૦૦૫	૧૬+૩૭૦	રૂ. ૨૦૦
૧૮.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૩	૨૦૦૬	૩૨+૩૧૭	રૂ. ૨૫૦
૧૯.	મંગળા-માંગલિકા	૨૦૦૭	૨૮+૨૩૮	રૂ. ૧૫૦
૨૦.	તું ક્યાં... હું ક્યાં !?	૨૦૦૮	૨૮+૩૦૫	રૂ. ૨૫૦
૨૧.	સ્વાગતમ્ ગીતવાહીને	૨૦૦૯	૧૬+૨૦૭	રૂ. ૧૫૦
૨૨.	‘સાવિત્રી’ના કાવ્યખંડો	૧૯૯૫	૨૪+૪૭૩	રૂ. ૩૦૦
	(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના મહાકાવ્ય Savitriમાંથી. મૂળ અંગ્રેજી સાથે)			
૨૩.	દક્ષિણા-૨	૨૦૦૨	૧૮+૬૭૬	રૂ. ૫૦
	(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના Last Poems, More Poems, Collected Poems, મૂળ અંગ્રેજી સાથે)			

આ તમામ સંગ્રહોનાં પ્રાપ્તિસ્થાન :

૧. ગ્રંથવિહાર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા પાછળ,
આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
૨. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ના કાર્યાલય, રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

વિહાર

બારી-બારણાં-ભીંત-વંડી વિનાના, પ્રકાશના ખુલ્લા ચંદરવા નીચે ચાલવાનું મળે એ વિહાર છે. દિગ્-દિગંત સુધી વિસ્તરેલી આ અસીમ વસુધા પર ચાલવાનું હોય છે. આ વિહારમાં ચારે બાજુથી વહી આવતા શુભ વિચારોને ઝીલવાની તક સાંપડે છે. તે ઝિલાય પણ છે. પશુ ચરે છે, પક્ષી વિચરે છે અને માણસ વિચારે છે. કુદરતના સાંનિધ્યમાં વિચરતાં વિચારવાનું પૂર્ણપણે સાંપડે છે. ત્યારે વેદની પ્રાર્થનાનો મર્મ ઊઘડતો લાગે છે.

વિહાર એ ચેતોવિસ્તાર સાધવાની પ્રક્રિયાનો ભાગ છે. અન્નમય કોશ, પ્રાણમય કોશને ઓળંગીને મનોમય કોશ - વિજ્ઞાનમય કોશ અને આનંદમય કોશનાં ઉન્નત શૃંગો તરફ દોરી જતી કેડી છે; ચેતનાના ઊધ્વારોહણના સોપાનની શ્રેણી છે.

આવો વિહાર જે માણે તે જ જાણે.

(પાઠશાળા)

— પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યુટર

અમદાવાદ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

‘ટાઈમ્સ’ પાછળ, નદીકિનારે, આશ્રમરોડ, અમદાવાદ-380009

ફોન : (079) 26587949 : (મો.) 9898762263

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં પ્રકાશનો

અમે બોલીઓ છીએ (2009)	શાંતિલાલ આચાર્ય	રૂ.	300
અનાર્યનાં અડપલાં અને બીજા લેખો (2007)	જ. એ. સંજાણા	રૂ.	130
આત્માની માતૃભાષા (2011)	સં. યોગેશ જોષી	રૂ.	250
ભાષાશાસ્ત્રની કેડીએ (2001)	ઊર્મિ દેસાઈ	રૂ.	175
ભાષાવિમર્શ લેખસંચય (2011)	સં. હર્ષવદન ત્રિવેદી	રૂ.	140
ભોગીભાઈ ગાંધી જન્મશતાબ્દી ગ્રંથ (2016)	સં. પ્રકાશ ન. શાહ	રૂ.	525
ચન્દ્રરાસ - આખ્યાન	સં. રમણ સોની	રૂ.	250
ધ્વન્યાલોક : આનંદવર્ધનનો ધ્વનિવિચાર (2004)	નગીનદાસ પારેખ	રૂ.	220
ગદ્યસંચય 1-2 (1982)	સં. ઉપેન્દ્ર પંડ્યા	રૂ.	30+32
ગુજરાતી સાહિત્યનો દસમો દાયકો (2003)	સં. ભોળાભાઈ પટેલ	રૂ.	90
જ્ઞાનસત્ર વ્યાખ્યાનો : માંડવી 2006 (2009)	સં. પ્રહુલ્લ રાવલ	રૂ.	150
એચ. એમ. નો અક્ષરદેહ (2003)	સં. દિલાવરસિંહ જાડેજા	રૂ.	150
જયંતી દલાલ અધ્યયનગ્રંથ (1986)	સં. રઘુવીર ચૌધરી	રૂ.	50
જગભેરુ જયંતી દલાલ (1986)	સં. રઘુવીર ચૌધરી	રૂ.	40
મધ્યકાલીન કાવ્યશાસ્ત્ર (2012)	ધીરુ પરીખ	રૂ.	100
મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિતામાં વેદાન્ત	નર્મદા રાવલ	રૂ.	320
પન્નાલાલની વાર્તાસૃષ્ટિમાં (2012)	સં. પારુલ દેસાઈ	રૂ.	150
પ્રેમાનંદનું ભાષાકર્મ (2016)	ચંદ્રકાન્ત શેઠ	રૂ.	275
રણજિતરામ ગદ્યસંચય : 1-2 (1982)	રણજિતરામ વાવાભાઈ મહેતા	રૂ.	40+45
રવીન્દ્ર સંચયિતા (2012)	સં. અનિલા દલાલ	રૂ.	460
રવીન્દ્ર વિવેચન (2012)	સં. નિરંજન ભગત	રૂ.	200
સંસ્કૃતિ સંદર્ભ (2006)	સં. રઘુવીર ચૌધરી	રૂ.	250
સાહિત્ય અને પત્રકારત્વ (1999)	સં. કુમારયાળ દેસાઈ	રૂ.	130
સાહિત્યમાં દરિયો (2013)	સં. પ્રહુલ્લ રાવલ	રૂ.	275
સદીનું સરવૈયું (1983)	સં. રઘુવીર ચૌધરી	રૂ.	13
શેક્સપિયર (1997)	સંતપ્રસાદ ભટ્ટ	રૂ.	150
શ્રેષ્ઠ સુન્દરમ્ (2015)	સં. સુધા પંડ્યા	રૂ.	400
સ્વકીય : દલિત સાહિત્ય સંકલન (2012)	સં. દલપત ચૌહાણ	રૂ.	250
થિયેટર નામે ઘટના (2006)	હસમુખ બારાડી	રૂ.	120

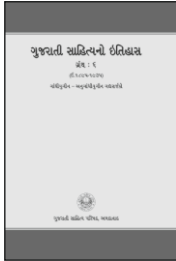
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં મહત્વનાં પ્રકાશનો

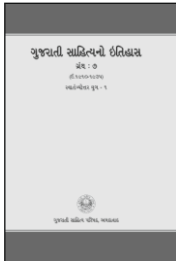
ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૪
પ્રથમ આવૃત્તિ સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ સહાયક સંપાદક ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોધિત વર્ધિત આવૃત્તિ સંપાદક : રમણ સોની
પાકું પૂઠું પૃ. ૧૬ + ૬૦૦ કિંમત રૂ. ૫૫૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૫
(૧૮૮૫-૧૯૩૫) ગાંધીયુગીન-અનુગાંધીયુગીન કવિઓ
સંપાદક : રમેશ ર. દવે
સંપાદન સહાય : પારુલ દેસાઈ
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૪+૪૯૪, કિંમત રૂ. ૪૨૫/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૬
(ઈ. ૧૮૮૫-૧૯૩૫)
ગાંધીયુગીન-અનુગાંધીયુગીન ગદ્યસર્જકો
સંપાદક : રમેશ ર. દવે
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૮+૭૩૪, કિંમત રૂ. ૪૭૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૭
(ઈ. ૧૯૧૦-૧૯૩૫) સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ-૧
સંપાદક : રમેશ ર. દવે, પારુલ કંદર્પ દેસાઈ
પાકું પૂઠું, પૃ. ૬૩૨, કિંમત રૂ. ૪૧૫/-

glue stick

પ્રત્યેક
ખિસ્સાને પરવડે!
હવે તમે પણ લઈ આવો...

₹15માં 5ગ્રા, ₹20માં 8ગ્રા,
₹40માં 15ગ્રા અને ₹50માં 25ગ્રા